

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТИЛ
ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

Зулхумор МИРЗАЕВА

**XX АСР ЎЗБЕК
АДАБИЁТИНИНГ
АМЕРИКАДА
ЎРГАНИЛИШИ**

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти
Тошкент – 2011

УДК 821.512.133(73)
ББК 83.3(5Ў)6
М 54

Ёш адабиётшунос олима Зулхумор Мирзаеванинг мазкур монографияси ўзбек жадид адабиётининг Америкада ўрганилиши муаммоларини тадқиқ ва таҳлил этишга бағишланган. Монографияда хориж олимларининг адабиётимизга қизиқиш сабаблари, уларнинг таҳлил ва тадқиқ принциплари, ҳулоса ва муносабатларидаги ўзига хос жиҳатлар атрофлича ёритилади. Бу масала илк бор махсус ўрганилаётганлиги билан аҳамиятлидир.

Монография олий ўқув юртларида ўзбек филологияси йўналиши бўйича ихтисослик курсларини ўқиш, маъруза ва семинарлар олиб бориш, таржимашунослик, қиёсий адабиётшунослик бўйича дарслик ва ўқув қўлланмалар тузишда қўл келади. Шунингдек, ундан ўзбек адабиёти намуналари таржимаси масалаларини ўрганувчи таржимашунос ва таржимонлар фойдаланишлари мумкин.

Масъул муҳаррир:

ЎзР ФА академиги, филология фанлари доктори, профессор
Бахтиёр Назаров

Тақризчилар:

филология фанлари номзодлари
Сувон Мели
Узоқ Жўрақулов

ISBN 978-9943-19-154-9

©Ўзбекистон Республикаси ФА
«Фан» нашриёти, 2011 йил.

Зулхуморнинг дадил қадами ёки хосиятли изланишлар

Дунё янгиланяпти. Одамлар янгиланмоқда. Дунёқарашда жиддий ўзгаришлар рўй бермоқда. Интеграция жараёнлари йилдан-йилга кучайиб бормоқда.

Мустақилликка эришилгандан сўнг Ўзбекистонда шу вақтгача мисли кўрилмаган ўзгаришлар, янгилинишлар ўз ватандошларимизгина эмас, халқаро миқёсдаги мана-ман деган давлат арбоблари, турли йўналишидаги мутахассислар томонидан ҳам эътироф этилмоқда-ки, буларнинг барчаси, шубҳасиз, фақат ва фақат Истиқлол шарофати туфайлидир.

Бунинг учун кўндан-кўн сермиқёс ва салмоқли далилларни келтириши мумкин. Унинг асосий далили ҳозирги ҳаётимиздир.

Мазкур камтаргина китоб ҳам фақат истиқлол даврида юзага чиқиши мумкин бўлган изланишлардан биридир, десак, уни ўқиб чиққач, ишонасиз, деган умиддамиз.

Гап шундаки, жадидчиликни ўрганиш эшиклари ўзгариш арафалари, ва асосан, Истиқлол даврига келиб очилди. Шунингдек, хориждаги ўзбекишунослар фаолиятини ҳолис, том маънодаги илмий талаблар асосида ўрганиш ҳам мустақиллик самарасидир.

Тўғри, шўро даврида ҳам хорижлик ўзбекишунослар фаолияти эътибордан четда қолган эмас, гоҳ узук-юлуқ, гоҳ муттасил бўлса-да, ажабтовур ўрганилган. Бироқ, у ўрганишлар, авваламбор, бориб турган мафкуравий найзабозликдангина иборат бўлган. Қолаверса, бу йўналишидаги мақола, тадқиқотларни ёзган деярли бирор-бир мутахассис (мен, асосан адабиётчиларни назарда тутаянман) хорижий аслият тилни билган эмас. Уларга узиқ-юлиқ таржима қилинган материаллар устида ишлашга

тўғри келган. Камина ҳам ана шулардан бири бўлганини афсус билан эътироф этади.

Замонлар ўзгарди. Адабиётшунослик майдонига ҳам янги авлод кириб келди. Қўлингиздаги китоб муаллифи Зулхумор Мирзаева ана шу – янги авлодга мансуб ёш олималардан биридир. Инглиз тилини мукамал билади. “Ўзбек жадид адабиётининг Америкада ўрганилиши” мавзuida номзодлик диссертациясини ёқлаган. Ҳозир Ўзбекистон Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти докторантурасини битириш арафасида. Аввалги изланишларини янада салмоқлироқ, яхлитроқ йўналишида давом эттирмоқда. Энди, умуман XX аср ўзбек адабиётининг Америка олимлари томонидан ўрганилиш муаммолари устида тадқиқот олиб бормоқда.

Америкалик мутахассислар томонидан ўзбек адабиёти масалаларининг ўрганилишини тадқиқ этиш учун инглиз тилини билишининг ўзиёқ кифоя қилмаслиги, аниқ, албатта. Бунинг учун, авваламбор, энг камида, XX аср мобайнидаги ўзбек адабиётининг ўзидаги ютуқ ва камчиликларни, уларнинг сабаб ва омилларини, миллий адабиёт равнақида ўзига хос из қолдирган адибларнинг маҳорати, умуман бадиий адабиёт нуқтаи назаридан юзага келган муаммоларни яхши билиш талаб этилади. Буларни билмасдан туриб, улар ҳақида фикр-мулоҳаза юритган олимлар фикрининг қадр-қимматига қандай қилиб баҳо бериш мумкин?

Бундан ташқари, энди, изланувчи олдига навбатдаги асосий вазифа келиб чиқади: америкалик олимлар ўзбек адабиётини тадқиқ этиб, қандай ютуқларга эришдилар-у, қандай камчиликлари мавжуд? Кенг миқёсда олиб қаралганда, бу эришилган ютуқлар халқаро адабиётшуносликка нима беради-ю, макон нуқтаи назаридан олиб қаралганда, ўзбек адабиётини ўрганиш ишига қандай ҳисса қўшади? Шу ўринда, навбатдаги масала келиб чиқиши ҳам табиий, унинг ечимида бир тарафдан Америка олимларининг ўзбек адабиётини ўрганишидаги ишлари ўзбек олимлари бу борада амалга оширганларидан фарқли ўлароқ қай

жиҳатлари билан қимматлидир; ва иккинчи бир жиҳатдан, шуларни очиб бера олишда тадқиқотчи Зулхумор Мирзаеванинг иқтидори ва илмий салоҳияти намоён бўлади.

Кўриниб турибди-ки, Зулхумор Мирзаева олдида турган илмий вазифалар айримларга туюлганидек, кўп ҳам осон эмас. Чунки ёш олиманинг вазифаси: у олим бу ўзбек адиби ҳақида ундай дебди – бундай дебди қабилдаги эътирофлар эмас, XX аср ўзбек адабиёти тараққиёти давомидаги муаммоларнинг америкалик олимлар томонидан нечоғлик реал очиб берилган олган ёки кўрсатиб берилган олмаган нуқталарини илмий суратда аниқлаш ва илмий баҳолашдан иборатдир.

Зулхумор Мирзаева ана шундай – теран ва чуқур билимни талаб қиладиган, асосли хулосалар чиқарилиши зарур илмий муаммога дадил қўл урди ва, айтиши мумкинки, ҳозиргача эришадиган натижалари чакки эмас. Зеро, бу борада унинг эълон қилинган айрим мақолаларига, маърузаларига хориждаги қатор мутахассислар ҳам ижобий баҳо бермоқдалар. У Америка Қўшма Штатлари, Англия, Германия, Россия, Ҳиндистон, Туркия, Қозоғистон сингари мамлакатлардаги илмий анжуманларда, семинар ўқув машғулотларида ўз маърузалари, илмий лойиҳалари билан иштирок этиб, мутахассислар, тенгқурлари билан таллашиб-тортишиб келяпти. У мамлакатларда Зулхумор ҳақида эълон қилинган мақолаларга қараганда, хорижлик биродарларимизнинг ёш ўзбек олимаси ҳақидаги фикрлари ёмон эмас.

Ушбу китобдаги тадқиқот ва мақолалар ёш олиманинг иқтидори, илмий салоҳияти ҳақида сизга бир қур тасаввур бера олар деган умиддамиз.

Жадид адабиётимизнинг хорижда ўрганилиши хусусида турли даражадаги алоҳида мақолалар мавжуд эса-да, ўзбек жадид адабиётининг Америкада ўрганилиши деган муаммо яхлит равишда, бирламчи материаллар асосида наинки Ўзбекистон, балки, умуман, халқаро миқёсда ҳам илк бор тадқиқ этилмоқда. АҚШ нинг ўзида ҳам бу йўналишдаги ишга қўл урилган эмас. Таж-

рибали киши зимдан бу мулоҳазалардаги мақсадимизни уқайтган бўлса керак. Мақсад ёш олимани мақташ эмас, илк бор қўл урилайтган ишда айрим камчилик, етишимовчиликлар бўлиши мумкинлигини эслатиб қўйиш, холос.

Шу маънода, Зулхумор келгусида бу йўналишдаги ишини давом эттиради, ҳозир ҳам бу йўналишда изланишлар олиб бормоқда, кеча сезмаган, ўзи пайқамаган, тажриба озлиги туфайли йўл қўйилган камчиликларини, эртага бартараф этишига бор билимини сарфлайди. Бунга ишонса бўлади. Зотан, ҳозирги дадил қадамлариёқ кишида ишонч уйғотади.

Зулхумор Мирзаева ушбу китобдаги асосий тадқиқотни яратишда бирламчи материаллар – инглиз тилидаги газета, журнал, монографияларга таяниш билангина кифоялангани йўқ. У Эдворт Олворт, Эден Наби, Жон Соупер, Эдворт Лаззерини, Христофор Мурфи, Адиб Холид ҳамда Роберта Мария, Лайонс Шон, Огир Аҳмет, Рейчел Ҳаррел каби ўзбекишунос – ўзбек адабиёти, маданияти, тарихи, миллий сўз санъатимизнинг инглиз тилига таржималари билан шугулланувчи таржимон-мутахассисларнинг айримлари билан шахсий илмий алоқани ҳам йўлга қўйган. Бу борада замоннинг кўз-қулоғи бўлган интернет, электрон алоқа имкониятларидан унумли фойдаланади. Таниқли ўзбекишунос Эдворт Олворт ўзининг азиз тўқсон йиллигига бағишланган халқаро илмий анжуманга Марказий Осиёдан биргина Зулхуморни таклиф қилганига ва анжуманда маъруза билан қатнашганига ёш олиманиз пинҳона гурурланиб ҳам юради.

Бундан ташқари, шахсий илмий алоқалар ёш ўзбек олимани фаолиятининг кенгайишига таъсир этмай қолмайди. У Фарб олим-таржимонлари билан ҳамкорликда мумтоз ўзбек адабиётимиз намояндаси Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” асарини инглизчалаштириб, китобнинг иккинчи нашрини тайёрлади. Шунингдек, “Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати”ни инглиз тилига таржима қилишдаги хизматлари учун Англиянинг “Фонс Витас” фонди директори Грей Ҳенри Зулху-

морга махсус миннатдорчилик мактубини йўллаган эди. Ёш таржимон-олима Америка ёзувчиларидан бири Жони Эрексоннинг "Жони" романини, замонавий корейс адабиётининг ёрқин вакили Ли Хо Чулнинг "Ҳоргинлик", "Уйдан йироқда" номли ҳикояларини, "Шимолликлар ва жанубликлар" романидан парчаларни, Америка, Туркия олимларининг XX аср ўзбек адабиёти таҳлилига оид бир қатор илмий мақола ва тадқиқотларини инглиз, турк тилларидан ўзбек тилига ўгирди. Бу йўналиши эса, ўз навбатида, Зулхуморнинг илмий изланишларига ўз таъсирини кўрсатяпти. Чунончи, ушбу китобдан ўрин олган айрим изланишларда баъзи ўзбек жаҳид адиблари асарларининг инглиз тилига таржима қилиниши хусусидаги ютуқ ва камчиликлар таҳлил этилган саҳифалар бунинг далили бўла олади. Хуллас, изланишлар давом этяпти. Тер тўкиб қилинган меҳнат натижасидаги изланишлар хосиятли бўлади.

Бахтиёр НАЗАРОВ

Она-Ватанимиз Ўзбекистон
Мустақиллигининг 20 йиллигига бағишланади

Дебоча ўрнида

“Маълумки, бирор-бир халқ маънавиятига хос қадриятларнинг бошқа халқлар томонидан тан олинishi, табиийки, ана шу халқ тарихига нисбатан чуқур ҳурмат ифодасидир. Бундай эътироф халқнинг ғурур ва ифтихори, миллий ўзлигини янада юксалтиришга хизмат қилади.

Шу маънода, кейинги пайтда буюк аждодларимизнинг сўнмас даҳосига ҳурмат-эътиром, уларнинг бой илмий меросини ўрганишга бўлган қизиқиш хорижий элларда ҳам ортиб бораётгани барчамизни қувонтиради”¹. Бунинг бир мисоли сифатида XX аср ўзбек адабиётининг яқин қардош халқлар ва узоқ хорижлик тадқиқотчилар томонидан ўрганилиб келинаётганини кўрсатиш мумкин. Бу масалага алоҳида эътибор бериб келаётган мамлакатлардан бири Америка Қўшма Штатларидир.

Миллий сўз санъатимизнинг чет элдаги тадқиқини ўрганиш жараёнида хориж олимларининг асосий эътибори ўзбек жаид адабиёти намуналари таҳлиliga қаратилгани маълум бўлди. Ушбу муаммони тадқиқ қилишда америкалик² тадқиқотчилар Э.Олворт, Д.Монтгомери, В.Фиерман, Ж.Соупер, А.Матушевский, Р.Ж.Баррет, Э.Наби, И.Сиртаутас, В.Хоновей, Э.Лаззериани, Б.Элизабет, Х.Мурфи, А.Холид, Роберта Мария,

¹ И с л о м К а р и м о в. Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент: Маънавият, 2008. 48-бет.

² Иш давомида “америкалик” дейилганда Америка Қўшма Штатлари олимлари назарда тутилади.

Ш.Лайонс, Оғир Аҳмет, Ж.Маккейн каби олимларнинг ўзига хос хизматлари бор.

Ўзбек жаид адабиётининг Америкада ўрганилиши, аввало, бу масаланинг халқаро адабиётшунослик миқёсида ҳам муҳим муаммолардан бири эканини кўрсатади. Иккинчи жиҳатдан, бу мавзу халқаро миқёсда қай даражада, қай йўсин ва йўналишларда, нечоғлик чуқур ва теран тадқиқ этилганлигини ўрганиш, мазкур тадқиқотларни теран таҳлил этиш ўзбек жаид адабиёти муаммоларини атрофлича ва яхлит тасаввур этишда муҳим аҳамият касб этади. Ўзбек жаид адабиётининг хорижда, жумладан, АҚШ даги тадқиқи унинг долзарб илмий вазифалардан бири сифатида эътироф этилгани ва тан олинганининг кўрсаткичигина эмас, балки у сув ичган булоқлар хусусида янгича қарашларнинг шаклланишида ҳам ўзига хос аҳамиятга эгадир.

Ўтган асрнинг 50-йилларидан 90-йилларига қадар ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг тадқиқи америкалик олимлар изланишида кўпроқ маълум бир мақсадга асосланган бўлса, Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнгги тадқиқотларда янги йўналиш ва тамойиллар кузатишмоқда. Шу маънода америкалик олимларнинг ўзбек жаид адабиёти ҳақидаги ишларини махсус, босқичма-босқич, тадрижан, турли давр авлод вакиллари тадқиқотлари мисолида таҳлил қилиш бугунги ўзбек адабиётшунослигининг муҳим масалаларидан бири бўлиб келмоқда.

Ўзбек жаид адабиётининг Америкада ўрганилишини тасниф қилиш, ушбу мавзуда изланишлар олиб бораётган олимларнинг концепциялари, тадқиқотларидаги етакчи тамойилларни аниқлаш муҳимдир. Шунингдек, Америка жаидшуносларининг жаид адабиёти намуналари билан боғлиқ таржима ишларини қиёсан таҳлил ва талқин этиш, таржимонлар маҳорати аслият билан таржима нусхаларининг адекватлиги, яъни қай даражада мувофиқлиги, ўзбек – америка адабиётшунослари амалга оширган бадий асарларнинг нашр вариантларини текс-

тологик жиҳатдан ёритиш, мутаржимларнинг жадид адабиётига бағишланган тадқиқотлари ва бадий асарлари таржимасини қиёсан, хусусан, герменевтик таҳлил принципига асосланиб тадқиқ этиш мутахассисларнинг муҳим натижаларни қўлга киритишларида зарур омил бўлиши шубҳасиздир.

Мазкур масаланинг тадқиқи айни вақтда ўзбек ва америка олимларининг жадид адабиёти хусусидаги қарашларини, ҳулосаларини қиёслаш имконини ҳам берадики, фикримизча, бу ҳам ўрганилаётган муаммога доир кўплаб мунозарали жиҳатларга ойдинликлар киритиш, уларни бугунги кун нуқтаи назаридан баҳолаш имконини беради.

Ушбу монография XX аср ўзбек адабиётининг сермахсул ва курашчан даври бўлмиш жадид маърифатпарварлик сўз санъати жаҳон эътиборига тушганини илмий жиҳатдан очиб беришда кичик бир манба сифатида хизмат қилиши билан бирга, айни пайтда, ўзбек-америка адабий-маданий алоқаларининг ривожланиши ва мустақамланишига ўз таъсирини кўрсатади, деб умид қиламиз.

Мазкур иш ўз мазмун-моҳиятига кўра худди бадий адабиётда бўлгани каби адабиётшуносликда ҳам муайян муаммолар хусусида жаҳон миқёсида яхлит жараёнлар мавжуд экани ва бўлиши мумкинлигини кўрсатиш ҳамда тасдиқлашга хизмат қилади.

Ўтган асар 20-йиллари ўзбек адабиётининг Америкада ўрганилиши билан боғлиқ айрим масалалар олимларимизнинг бир қатор изланишларида маълум даражада таҳлил қилинган. Улар ўзбек жадид адабиётининг, умуман, хориждаги таҳлилга оид фрагментал, яъни мухтасар ва ихчам кузатишлардан, мақолалардан иборат бўлиб, бу мавзу ҳақида ҳозиргача махсус тадқиқот яратилмаган. Бу борадаги мавжуд тадқиқотларнинг мустақилликкача яратилган аксарида эса мафкуравий ёндашув устунлик қилишини таъкидлаш ўринлидир.

Америкада жадид адабиёти ҳақидаги изланишларни ҳолис ўрганиш ўзбек адабиётшунослигида, асосан, ўтган асрнинг

90-йилларидан бошланди. Ушбу масала бўйича Х.Исматуллаев³, Ш.Турдиев⁴, И.Ҳаққул⁵, Ҳ.Болтабоев⁶, Р.Иноғомов⁷, Б.Каримов⁸ ва бошқа олимларнинг айрим мақолалари мавжуд. С.Мирвалиев⁹, К.Рафиқов¹⁰ларнинг ушбу йўналишдаги тадқиқотлари, “Гоявий кураш ва ўзбек адабиёти”¹¹ номли тўпламга киритилган мақолалар, шунингдек, М.Нурмухаммедов, Ҳ.Иноятов, А.Қаюмов, М.Қўшжонов, Б.Назаров, С. Мирзаев каби адабиётшуносларнинг хориж советшуносларига қарши шўро даврида ёзган рисола, изланишлари, моҳият эътибори билан, мафкуравий йўналишда эканлиги билан ажралиб туради.

³ И с м а т у л л а е в Х. “Ўтган кунлар”, нашрлар, таржималар, тадқиқотлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1989. 4-сон. 122–134-бетлар; И с м а т у л л а е в Х. Абдулла Қодирий абадияти // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1994. 14 октябрь, 11 ноябрь; И с м а т у л л а е в Х. Ўзбек адабиётининг оламшумул шухрати. Тошкент: Фан, 1996; И с м а т у л л а е в Х. Чўлпон ва жаҳон // Reform movements and revolutions in Turkistan: 1900-1904. ed. Timur Kosaoglu. Haarlem, 2001, pp. 227–286 (китоб инглиз ва турк тилларида, мақола ўзбек тилида – З.М.).

⁴ Т у р д и е в Ш. Бехбудий Америкада // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1992. 17 апрель.

⁵ Ҳ а қ қ у л о в И. Чўлпон шеърятининг хорижда ўрганилишига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 1992. 3–4-сон. 19–21-бетлар.

⁶ Б о л т а б о е в Ҳ. Хорижда фитратшунослик // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1992. 27 март; Б о л т а б о е в Ҳ. Ўзбек адабиётининг америкалик дўсти // Туркистон. 1997. 15 октябрь; Б о л т а б о е в Ҳ. Хорижда чўлпоншунослик // Туркистон. 1997, 26 ноябрь.

⁷ И н о г о м о в Р. Қодирий жаҳон кезади // Шарқ юлдузи. 1994. 3–4-сон. 189–196-бетлар.

⁸ К а р и м о в Б. XX аср адабиётшунослигида талқин муаммоси (қодирийшунослик мисолида): Филол.фан.док ... дисс. Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 2002.

⁹ М и р в а л и е в С. Қалблардан қалбларга (Ўзбек адабиёти чет элларда). Тошкент: Ўзбекистон, 1966.

¹⁰ Р а ф и қ о в К. К. Узбекская литература в зарубежном литературоведении (по материалам американской печати): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ташкент, 1981.

¹¹ Гоявий кураш ва ўзбек адабиёти / А.Қаюмов, М.Нурмухаммедов, М.Қўшжонов ва б. Тошкент: Фан, 1985.

– ўзбек жаҳид адабиётининг Америкада ўрганилиш даражасини белгилаш ва америкалик тадқиқотчиларнинг бугунги кундаги асосий тадқиқот тамойилларини кузатиш.

Шунингдек, Америка олимларининг ўзбек жаҳид адабиёти мавзусидаги илмий изланишларини инглиз тилидаги асл манбалар асосида ўрганиш, ушбу давр ўзбек адабиётининг халқаро миқёсда, ҳар тарафлама юксак тараққий этган мамлакатлардан бирида концептуал тадқиқ этилишини изчил таҳлил этиш, ҳар бир олимнинг ўз илмий “дастхат”ини аниқлашга интилиш мазкур тадқиқотмизнинг янгилигини кўрсатади. Шунингдек, ишда америкалик олимларнинг мазкур масала юзасидан изланишлари тарихи илк бор даврлаштирилиб, тадқиқотлари тасниф қилинди, уларнинг илмий-танқидий ва таржимонлик фаолиятлари узвий боғлиқликда тадқиқ этилди. Ўзбек жаҳид адабиётининг инглизчалаштирилган намуналари қиёсан ўрганилиб, “Падаркуш”нинг нашр вариантлари биринчи мартаба текстологик жиҳатдан қиёсий тадқиқ этилди.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш керакки, бевосита манбалар, шунингдек, хорижлик олимлар билан бу йўналишда тадқиқот олиб бориш имконияти ҳам Ўзбекистон Мустақиллигининг шарофатидандир.

XX аср бошидаги ўзбек адабиётининг Америка олимлари томонидан тан олингани ва эътироф этилгани, бу йўлдаги изланишлар жаҳон адабиётшунослиги муайян маънода яхлит система эканлигини кўрсатади. Ана шу бутунликнинг маълум қирраларини ўрганиш асосида чиқарилган хулосалар унинг бардавом ва барқарор бўлишига хизмат қилади. Ўзбек жаҳид адабиёти муаммоларининг бошқа халқлар ва мамлакатлар адабиётшунослиги томонидан ҳам ўрганилишига кўрсатажак камтарин таъсири ушбу тадқиқотларнинг аҳамиятини янада оширади.

Тадқиқот материали ҳамда унинг илмий-назарий хулосаларидан кенг маънода компаративистика муаммоларини тадқиқ

этишда, шунингдек, олий ўқув юртларида XX аср ўзбек адабиёти, таржимашунослик, қиёсий адабиётшунослик бўйича дарслик ва турли ўқув қўлланмалари, методик тавсияномалар тузиш, маъруза ва семинарлар олиб боришда фойдаланиш мумкин. Бундан ташқари, тадқиқот ўзбек-америка, америка-ўзбек адабиётлари алоқалар билан шуғулланувчилар, жаид адабиёти намуналарининг таржимаси масалаларини ўрганувчи таржимашунос ва таржимонлар фаолиятида ҳам қўл келади. Шу билан бирга монография Ўзбекистон – Америка илмий-маданий алоқаларининг мустаҳкамланишига маълум даражада ўз ҳиссасини қўшади, деб умид қиламиз. Иш жаид адабиёти муаммоларида кўпдан-кўп муштарак фазилатларга эга бўлган озарбайжон, татар, қозоқ, тожик, туркман ва қирғиз халқлари адабиётини мазкур масала юзасидан ўрганувчи мутахассисларга ҳам ёрдам беради, деб ўйлаймиз.

Олиб борган тадқиқотлари кўлами жиҳатидан ўзига хос ўринга эга бўлган ва ўзбек жаид адабиёти ҳақида жиддий илмий асарлар яратган Э.Олворт, Х.Мурфи, А.Холидларнинг изланишлари мазкур ишимизнинг асосий манбаи вазифасини бажарди. Шунингдек, монография йўналишидан келиб чиқиб, мақсаднинг муҳим қирраларини атрофлича талқин қилиш ҳамда мулоҳазаларни чуқурроқ асослаш мақсадида А.Бенингсен, А.Матушевский, К.Х.Менгес, Р.Ж.Баррет, Ж.Соупер, Э.Наби, Э.Лазерини, Р.Мария, Ш.Лайонс, Огир Аҳмет, Ж.Маккейнларнинг илмий ишлари, таржималари ва ўзбек олимларининг изланишлари ҳам тадқиқотга жалб этилди.

Монографиядан мазкур тадқиқотларимизнинг давоми – XX аср ва замонавий ўзбек адабиётининг Америкада ўрганилиши мавзуи доирасидаги адабий-танқидий мақолалар ва АҚШ ўзбекшунос-таржимонлари билан олиб борилган суҳбатлар ҳам ўрин олган.

ЖАДИД АДАБИЁТИНИНГ АМЕРИКАДА ЎРГАНИЛИШ БОСҚИЧЛАРИ

Жадид адабиёти ҳаётийлиги, турмушни реал кўрсатиши, ўлмас мавзулар орқали долзарб миллий муаммоларни ёритиши билан ўзбек сўз санъати ва маданияти ривожига муҳим ўрин тутди. Бу давр адабиёти, Б.Қосимов таъбири билан айтганда, янгилашниш адабиётидир¹⁶. Унинг ўзига хос, муҳим жиҳатлари хусусида ўзбек адабиётшунослигида кўплаб жиддий тадқиқотлар яратилган.

XX аср бошида Туркистонда кечган тарихий воқеалар сабаб маҳаллий халқ ҳаёти учун хос бўлган икки ҳолатни алоҳида кўрсатиб ўтиш керак бўлади: булардан биринчиси – Россия империяси мустамлака сиёсати асосига қурилган босқинчилик, адолатсизлик, тенгсизлик зулмининг кучайиши туфайли пайдо бўлган маҳаллий парокандалик бўлса; иккинчиси – халқ орасидан Бехбудий, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат каби маърифатпарварларнинг етишиб чиқиши ҳамда зулм ва ғафлатдаги халқнинг улар яратган асарлар таъсирида уйғониши, миллат тафаккурининг янги босқичдаги шаклланиш жараёнидир.

Америка Қўшма Штатларидаги машҳур Нью-Йорк миллий кутубхонаси (“New York National - Public Library”) архивида сақланаётган XX аср ўзбек адабиётининг чет элдаги тадқиқига оид манбаларни яхлит ўрганиш натижасида ўтган асрда юртимизда содир бўлган ижтимоий-сиёсий ҳаётни ўрганиш ва уни тарғиб қилишга интилиш хорижда 1927 йиллардан бошланганлиги маълум бўлди. Усмон Хўжа ўғли, Мустафо Чўқай,

¹⁶ Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти / Б. Қосимов, Ш. Юсупов, У. Долимов ва б. Тошкент: Маънавият, 2004. 21-бет.

Заки Валидий Тўғон, Мажиддин Аҳмад, И.Тўлқин, Тоҳир Шокир ўғли Чигатой, Абдуваҳоб Исҳоқ ўғли Ўқтой, Вали Зуннун ва бошқа миллатпарвар юртдошларимиз миллий адабиётимизнинг хориждаги илк тарғиботчилари бўлганлар. Мазкур йилларда яратилган мақолалар, асосан, Чор мустамлакаси зулмига қарши ҳаракатларнинг бадиий адабиётдаги талқинига бағишланган. Номлари юқорида тилга олинган тадқиқотчилар ўз қарашларини 1927 – 1932 йилларда Истанбулда чоп этилган “Янги Туркистон”, 1929 – 1939 йиллар оралиғи ва Иккинчи жаҳон урушидан кейин Олмонияда босилган “Ёш Туркистон”, “Миллий Туркистон” журналлари воситасида тарғиб қилганлар. “Янги Туркистон”нинг 1927 йил 1-сонида Усмон Хўжа ўғлининг “Туркистонда турк адабиётининг мафкуравий таҳаввуллари умуий бир назар”, Абил Завқий ва И.Тўлқин қаламига мансуб, “Миллий Туркистон”нинг инглиз тили вариантыда чоп этилган “Шоир Чўлпон”, Вали Зуннуннинг “Шарқий Турк Мушоҳадаси” журналининг 1958 йил 1-сонида инглиз тилида чоп этилган “Чўлпон ва ўзбек адабий қаршилик ҳаракати” номли тадқиқоти, Т.О имзоси билан “Чўлпоннинг “Уйғониш” деган китоби ҳақида”, А.Тошкентлининг “Кишанланган ижод” номли мақолалари эътиборга молик. Аммо мазкур йиллардаги ўзбек адабиётининг хориждаги тарғиботи, юқорида таъкидланганидек, асосан у ердаги мухожирлар томонидан амалга оширилган.

Ўзбек жадид адабиётининг Америкада ўрганилиши эса XX асрнинг 50-йилларидан бошланган. Жадид маърифатпарварлик адабиёти билан боғлиқ масалаларнинг Европа ва Америка олимлари томонидан атрофлича ўрганилишига дастлаб халқаро миқёсдаги ва собиқ шўролар иттифоқидаги сиёсий жараёнлар ва “совуқ уруш” сабаб бўлган.

XX аср ўрталарида АҚШ нинг Колумбия университетида Марказий Осиё халқлари ҳаёти, тарихи, маданиятини ўрганувчи илмий марказ ташкил ~~қилинган. Унинг фаолияти~~

секин-аста ривожланиб, имкониятлари кенгая бошлади. Кейинчалик бундай тадқиқот маркази Гарвард ва Жанубий Калифорния университетларида ҳам ташкил этилди¹⁷. Бугунги кунга келиб АҚШнинг кўплаб университетларида “Марказий Осиёни ўрганувчи бўлим” (“Central Asian Studies Department”) лар мавжуд. Хусусан, Индиана университети ўзбек тили ва адабиёти бўйича кадрлар етказиб берувчи асосий олий ўқув юрталаридан бири бўлиб, мазкур соҳага оид адабиётлар кўпинча ушбу университет нашриётида чоп этилади. Бундан ташқари, Америка Кўшма Штатларида ўзбек тили ва адабиёти масалаларини ёритувчи бир қатор журнал ва газеталар ҳам фаолият кўрсатмоқда. Шулардан энг йириклари – “Мусулмон Дунёси” (“Muslims’ World”), “Марказий Осиё шарҳи” (“Central Asian Review”, “Central Asian Survey”), “Марказий Осиё журнали” (“Central Asian Journal”), “Ўрол – Олтой йилномаси” (“Ural-Altaic Year-book”), “Ўзбек сўзи” (“Uzbek’s word”), “Ватандош” (“Countryman”) сингари ўзбек ва инглиз тилларида нашр этиладиган рўзнома ва ойномалардир.

Жадидчилик ва ўзбек жадид адабиётини Америкада изчил ўрганиш ҳамда ушбу маърифатпарварлик ҳаракати вакилларининг асарларини инглизчалаштириш XX асрнинг 2-ярмидан бошланиб, бу жараёнда Э.Олворт, Д.Монтгомери, В.Фиерман, Ж.Соупер, А.Матушевский, Р.Ж.Баррет, Э.Наби, Э.Лаззери, Б.Элизабет, И.Сиртаутас, В.Хоновей, Х.Мурфи, А.Холид, Роберта Мария, Ш.Лайонс, Оғир Аҳмет, Ж.Маккейн каби олимлар фаол иштирок этишган. Ушбу олимлар тадқиқоти учун объект бўлган даврдаги сиёсий-ижтимоий жараёнларни, жадид адабиётига муносабатда кўринувчи ўзига хосликларни эътиборга олган ҳолда, ушбу изланишлар-

¹⁷ Ушбу марказ Туркия, Англия, Германия, Франция... олимлари билан ҳамкорликда иш юритган ва марказ ҳомийлигида давр адабиёти билан боғлиқ илмий китоблар, мақолалар нашр этилган. Биз фақат Америка ўзбекшуносларининг жадид адабиётига оид тадқиқотлари хусусида сўз юритамиз – З.М.

нинг мақсад ва йўналишларидан келиб чиқиб, уларни шартли равишда уч гуруҳга тасниф қилиб ўрганиш маъқул кўринади: а) кекса авлод вакиллари томонидан яратилган тадқиқотлар; б) ўрта бўгин мутахассисларининг ишлари; в) янги авлод жадидшуносларининг тадқиқотлари.

Жадид адабиёти ва ушбу давр масалалари билан боғлиқ изланишларнинг дастлабки тадқиқотчилари – кекса авлод вакиллари Э.Олворт, унинг сафдошлари А.Бенингсен, Э.Уимбуш, Роберт Ж.Баррет, Д.Монтгомери каби олимлар ҳисобланиб, уларнинг илмий ишлари ўтган асрнинг 50–70-йилларини ўз ичига олади. Жадидчилик билан боғлиқ масалаларни тадқиқ этишнинг фаоллаша бошлаши ҳам айнан шу йилларга тўғри келади. Бу даврларда Америкадаги Гарвард ва Колумбия университетлари жадид адабиётини ўрганувчи асосий марказ эди. Ушбу марказ фаолиятига Э.Олворт раҳбарлик қилган. Бу илмий марказнинг ташкил этилишига ўтган аср ўрталаридаги собиқ СССР – Америка ўртасида юз берган сиёсий келишмовчиликлар ҳамда Ўзбекистоннинг халқаро миқёсдаги нуфузи орта боргани сабаб бўлган, дейиш мумкин. Кекса авлод вакилларига мансуб олимлар изланишларининг аксарияти Туркистондаги ижтимоий-сиёсий ҳодисаларни таҳлил қилишга бағишланган. Уларнинг асосий тадқиқот объектини Марказий Осиёдаги сиёсий вазият, мустамлакачилик, озодлик курашлари, шундай шароитни ҳаракатга келтирувчи шахслар ва уларнинг ижоди ташкил этади. Номлари келтирилган олимларнинг ҳаммаси ҳам жадидчилик ёки жадид адабиёти билан махсус шуғулланган, дейишга шошмаслик лозим. Уларнинг айримлари даврнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётини таҳлил этиб, бир-икки мақола билан чекланганлар, холос. Э.Олворт тадқиқотлари эса наинки ҳажмининг катталиги, миқдорининг кўплиги, балки жадид адабиётини махсус кенг тадқиқ этганлиги билан ҳам ажралиб туради. У сермахсул ва жиддий жадидшунос сифатида кекса

авлод вакиллари орасида муҳим ўрин тутган олимлардан биридир¹⁸.

XX асрнинг 50–70-йиллари Америкада ўзбек жаид адабиётини ўрганишга бўлган қизиқиш ва интилишларнинг ривожлана бошлаган даври бўлгани ҳолда, бу даврда асл намуналарни тадқиқ қилишда, асосан, мафкурага урғу берилиши туфайли бир ёқламаликка йўл қўйилгани, асарлардаги бадииятга етарлича эътибор берилмай, кўпроқ, сиёсий жиҳатлар таҳлил қилинганлигини ҳам таъкидлаб ўтиш зарур. Мисол тариқасида, Э.Олвортнинг “Ўзбек адабий сиёсати” номли илмий асарини кўрсатиш мумкин. Мазкур китобнинг олтинчи қисми “Ўқиш, ёзиш ва нашриётлар” деб аталади. Олим ушбу бўлимда рус ва ўзбек тилидаги газета ва журналлар, нашр этилаётган бадиий асарларнинг қанчаси рус, қанчаси ўзбек тилида эканлиги ҳақида “бафуржа” маълумот беради. Улардаги сўз ва терминлар-

¹⁸ Қаранз: Allworth E. Uzbek Literary Politics.-The Hague: Mouton and Co.,1964; Allworth E. The Beginnings of the Modern Turkessian Theater // Slavic Review. 23(1964), pp.676–687; Allworth E. Central Asian Publishing and The Rise of Nationalism. New York: New York Public Library, 1965; Allworth E. Central Asian. A Century of Russian Rule/ ed. E. Allworth. New York: Columbia University Press, 1967; Allworth E. Nationalities of the Soviet East Publication and Writing Systems. New York – London: Columbia University Press, 1971; Allworth E. Central (Soviet) Asia: A compilation of social science and humanities sources on the Iranin, Mongolian, and Turkic nationalities. With on Essay on the Soviet Asian Controversy. New York – London: Praeger Publishers, 1975; Allworth E. Murder as Metaphor in the First Central Asian Drama // Ural-Altai Year-book.-58(1986), pp.65–95; Allworth E. Modern Uzbeks.-Stanford:Hoover Institution Press, 1990; Allworth E. The preoccupations of Abdalrauf Fitrat, Bukharan nonconformist:an Analysis and list of his writings.-Berlin: Buch, 2000; Allworth E. Evading Reality. Devices of Abdarauf Fitrat, Modern Central Asian Reformist. Netherlandz: Brill Academic Publishers, 2002. Бундан ташқари олимнинг кўплаб мақола ва маъруза матналари мавжуд. Шунингдек, Э.Олворт ўтган аср 20-йиллар адабиётига таалуқли бир қанча илмий, бадиий китобларга муҳаррирлик қилган, ҳаммуаллифликда асарлар яратган.

ни тил гуруҳларига бўлиб, эринмай ҳисоблаб чиқади. У “Адабиёт”, “Назм ва наср” бўлимларида ҳам ўз “услуби”дан адашмаган. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Унинг ҳамкасблари К.Х.Менгес, А.Бенингсен, Э.Уимбуш, Р.Ж.Баррет каби ўзбекшунослар тадқиқотларини кузатганимизда ўтган асрнинг 50–70-йилларида олиб борилган ишларнинг деярли барчасида сиёсий мавқени мустаҳкамлаш ҳаракатининг устунлигига гувоҳ бўламиз. Улар бу даврда ўз маҳоратини адабиётшуносликдан ҳам кўра, сиёсатшунос олим сифатида намоён қилишган ва маълум маънода бунга эришишган ҳам.

Ўша даврдаги Ғарб олимларининг ўзбек адабиёти ҳақидаги мақолаларига ҳамда ўзбек олимларининг ғарбдаги мутахассислар яратган бу тарздаги тадқиқотларига жавоб тарзида ёзилган ишларига назар ташласак, улардаги бир ўхшашликни, умумий методологик ёндашувни пайқаш қийин эмас. Ҳар икки томон ҳам масалага, асосан, сиёсий нуқтаи назардан ёндошаётганини яшира олмайди ва, ҳатто, ўз корчалонларига хуш келиш мақсадида, буни очиқдан-очиқ ва ёрқин намоён этишга ҳаракат қилади¹⁹.

Америкалик олимларнинг катта авлод вакиллари изланишларида “XX асрнинг биринчи чорагида яратилган ижод намуналари бадий асардан кўра кўпроқ адабиёт орқали советлар сиёсатига қаршилик кўрсатиш ёхуд қўллаб-қувватлашдан иборат бўлган жараён маҳсулидир”, деган қарашлар илгари сурилади.

Бироқ шуни ҳам таъкидлаш ўринлики, америкалик олимларнинг шу даврдаги аксар ишларидаёқ жадидчилик билан боғлиқ ҳолатлар фақат субъектив муносабат анъана тусини олгандек туюлса-да, бу қарашларда ўзбек жадид адилларининг асарларидаги мақсадлар, ўзбек жадид адабиётининг эстетик

¹⁹ Гоявий кураш ва ўзбек адабиёти / Л. Қаюмов, М. Нурмуҳаммедов, М.Кўшжонов ва б. Тошкент: Фан, 1985. 36-бет; М и р з а е в С. Адабиёт ва мафкуравий кураш. Қаранг: Адабиёт ва замон (Мақола, очерк, адабий портретлар). Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980.

идеали масалалари тўғри очиб берилди. Хусусан, “жадид сўз санъатидаги баъзи европалик, шунингдек рус кишилари образи совет сиёсати билан боғлиқ”, деган фикрлар ҳаёт ҳақиқати ва адабий жараён ҳақиқатига у қадар зид эмасди. Иккинчи бир жиҳатдан, америкалик олимлар ушбу муаммо тадқиқида ҳам фақат бир томонлама фикр юритганлигини кузатиш мумкин. Жадид асарларидаги европалик ва рус кишилари образи фақат ва буткул сиёсат таъсирида киритилган десак, биз тарихий ва мантиқий ҳақиқатга қарши борган бўламиз. Чунки ўша давр ёки бугунги кун нуқтаи назаридан қараганда ҳам маҳаллий (ерлик) аҳолининг рус миллати вакиллари билан сиёсий ва ижтимоий яқинликда (муносабатда) бўлишига зарурат бўлган. Бу, аввало, сиёсий-ижтимоий ҳаёт тақозоси ўлароқ бўлса, иккинчидан, шу ҳодисанинг бадий адабиётда акс этиши билан узвий боғлиқ. Шунингдек, Туркистонда маърифатпарварлик адабиётининг вужудга келишида Европа ва қардош халқлар адабиёти, маданияти таъсирини унутмаслигимиз керак.

Зеро, азал-азалдан Шарқ ва Ғарб фалсафаси ҳаётнинг туб ва ўзак масалалари бўйича бир-бирини тўлдириб, бойитиб келган. Улар бир-биридан озиқланган ва таъсирланган. Қомусий билим соҳиблари ҳамиша меъёрий уйғунликни сақлашга интилишган. Шунга қарамасдан, давр руҳи, тафаккур тарзи, менталитетдаги ўзига хос томонлар таъсирида шарқона ва ғарбона қарашларда муайян фарқлар ҳам келиб чиққан. Шунингдек, маърифатпарварлик ҳаракатининг моҳиятида миллат сифатида шаклланиш, билим ва маърифат эвазига миллатни жаҳоннинг мутараққий давлатларига тенглаштириш жараёнини такомиллаштириш мотивлари ётади. Маърифатпарварлик миллат маънавий қиёфаси, тафаккур тарзини, умуминсоний қадриятларни бағрикенглик билан ўзлаштириш асосида янгилашга асосланади. Жамиятни бундай ақлга мувофиқ тарзда ўзгартириш миллий озодлик ҳаракатларининг асосий стимули эди. Бинобарин, маърифий-маънавий такомиллашиш ўз келиб чиқиши, руҳи ва амалга

ошириш воситаси жиҳатидан миллий нафсониятга зид ташқи таъсирлар, истилочилик ва зулмга қаршигина эмас, балки ҳар қандай инқилобларга зид эканлигини ҳам таъкидламоқ жоиз.

1970 йиллардан бошлаб жади́дшунос ва ўзбек адабиёти-ни ўрганувчилар қаторида янги тадқиқотчилар Э.Лаззери-ни, Б.Элизабет, И.Сиртаутас, Ж.Соупер, Э.Наби, Х.Мурфилар майдонга чиқди.

Жади́дчиликни ўрганиш бўйича ўрта бўгин вакиллари-нинг етакчи олимларидан бири Э.Ж.Лаззери-нидир²⁰. У жади́дчи-ликнинг ғоявий раҳнамоси Исмоилбек Гаспирали²¹ нинг ҳаёти, ижоди ва сиёсий фаолиятини монографик планда ўрганган я-го-на Америка олими ҳисобланади.

Б.Элизабет²², И.Сиртаутас²³ каби олимларнинг ҳам жа-ди́дчилик ҳамда жади́д адабиётига бағишланган эътиборга мо-

²⁰ L a z z e r i n i E. J. Ismail Bey Gasprinskii and Muslim modernism in Russia, 1878–1914. University of Washington, 1973. – 312 p; Tatarovedenie and the “New Historiography” in the Soviet Union: Revising the Interpretation of the Tatar-Russian Relationship. Slavic Review, Volume 40, Issue 4, 1981, pp. 625–635; From Bakchisarai to Bukhara in 1893: Ismail Bey Gasprinskii’s journey to Central Asia // Central Asian Survey-4(1984), pp.77–88; “Ismail Bey Gaspirinskii (Gaspirali), the Discourse of Modernism and Russians”, Tatars of the Crimea: Their Struggle for Survival, ed. Edward Allworth. Durham: Duke University Press, 1988; The revival of Islamic culture in pre-revolutionary Russia: or why a prosopography of the Tatar Ulema.Torco-Tatar Past Soviet Prsent. Studies presented to Alexnadre Benningsen, ed. Ch.Lemercier-Quelquejay, G.Veinstein, S.E.Wimbush, Paris, 1986 (Мазкур журнал француз тилида,мақола эса инглиз тилида чоп этилган – З.М).

²¹ Шу ўринда, сўнги йилларда, хусусан Туркияда И.Гаспирали ҳаёти ва ижодини ўрганиш, асарларини чоп этиш бўйича хайрли ишлар амалга оширилаётганини таъкидлаш лозим. Масалан, 2003–2008 йиллар мобайнида Ёвуз Оқғунар томонидан Туркиядаги “Отукен” нашриётида И.Гаспиралининг уч жилдлик асарлари чоп этилди.

²² E l i z a b e t h B. Central Asians under Russian Rule. N.Y.: Ithaca,1966.

²³ C i r t a u t a s I. The Continuing Importance of Autobiographical Writings in Eastern Turkic Literature // A paper presented at the 1981 Middle East Studies Association Annual Meeting.-USA, 1981, pp. 65–76.

тадрижини таҳлил қилганимизда, энди улардаги йўналишлар олдинги тадқиқотлардан фарқ қилиб, илмий мезонлар бирмунча чуқурлаша бошлаганини кузатамиз. Бу даврдаги изланишларда ҳам, гарчанд ижтимоий масалалар билан боғлиқ қарашлар мавжуд бўлса-да, лекин уларда 70-йилларгача қилинган ишлардаги сингари масалага бир ёқлама (кўпроқ сиёсий) ёндашиш тенденцияси устувор эмаслигини пайқаш қийин эмас. Шунингдек, мазкур йиллардаги изланишларда бадиий асарлардаги қаҳрамонларга образ ва характер сифатида ёндашиш кучайганлиги ҳам тадқиқотларнинг илмийлиги ва холислигини оширган дейиш мумкин.

Кўплаб америкалик ўзбекшуносларга устозлик қилган Э.Олворт ўтган асрнинг 70-йилларида ҳам Марказий Осиё масалалари билан боғлиқ тадқиқотлар яратишда, жадид адабиёти-ни сиёсий мезонлар билан тадқиқ этиб, мақолалар эълон қилишда давом этди³¹. Бу олим XX аср 50–70-йилларидаги қарашларини 2-босқич (1970–1990 йиллар) да ҳам изчил давом эттириб, ўзига хос “анъанавий йўналиши”ни сақлаган.

А.Бенингсен, Э.Уимбуш каби олимлар ҳаммуаллифликда яратган “Совет Иттифоқида Миллий Коммунизм” номли тадқиқотида XX асрнинг 20–30-йилларида яратилган бадиий асарлардаги тил муаммолари, ўзбек адабиётига кириб келган русча сўзлар, уларнинг салбий таъсирлари ҳақида танқидий фикр-мулоҳазалар билдириб, Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романини ҳам “руслаштириш сиёсати” билан боғлайдилар. Уларнинг фикрича, Ўрта Осиёда, аниқроғи ўзбек адабиётида роман жанрининг пайдо бўлишига рус тузумининг қарор то-

³¹ Allworth E. Nationalities of the Soviet East publication and writing systems. New York – London: Columbia University Press, 1971; The Nationality Question in Soviet Central Asia / E.Allworth, Timur Kocaoglu, Eden Naby and etc.;ed. E.Allworth. - NY.: Praeger Publishers, 1973; Allworth E. Central (Soviet)Asia: A compilation of social science and humanities sources on the Iranin, Mongolian, and Turkic nationalities.With on Essay on the Soviet Asian Controversy. New York – London: Praeger Publishers, 1975.

пиши сабаб бўлган³². Назаримизда, бу фикрга қўшилиш қийин. Олимларнинг ушбу хулосасида уларнинг ғоявий муҳолифлиги яққол акс этган бўлиб, уларнинг фикрида биз билан келишмовчи туйғулари устуналик қилган кўринади. Зеро, ўзбек адабиётида роман жанрининг пайдо бўлиши фақат рус тузумининг таъсири натижаси бўлмай, давр ва ҳаёт тақозоси, ўзбек адабининг бу жанрда асар ярата олиш қобилияти тўла шаклланиб улгурганлиги оқибати эди, албатта. Шунингдек, бирор-бир халқ адабиёти маълум бир даврда бирон-бир янги жанрнинг яратилиши давр кишиларининг шундай жанрдаги асарга эҳтиёжи ҳамда сиёсий-иқтисодий-маданий ҳаёти ва муайян даврдаги ижтимоий ҳаётда пайдо бўладиган ўзгаришлар билан боғлиқ жараёндир.

Шу ўринда Америка ўзбекшунослигининг "йўлбошчиси" деб эътироф этилган Э.Олвортнинг яна бир муҳим тадқиқоти хусусида тўхталиб ўтиш ўринлидир. Сабаби, олим ушбу асаридан олдинги барча илмий китоблари ва мақолаларида биринчи ўринга олиб чиққан услубидан фарқли равишда наинки адабиётшунос, балки таржимонлик маҳоратини ҳам намоён қилган. Ушбу тадқиқот 1986 йилда яратилган бўлиб, у Бехбудий ва унинг "Падаркуш" драмасига бағишланган³³.

Республикамиз Мустақилликка эришгач, америкалик олимлар ҳам жадидшунослик масалалари билан боғлиқ муаммоларни янгича йўналишлар асосида тадқиқ қила бошладилар. Бунга Ўзбекистоннинг Марказий Осиё минтақасидаги обрў-эътибори, халқаро миқёсдаги нуфузи ортиб бораётгани, ўтган асарнинг 20–30-йилларидаги орзу-умидларни ўзида мужассамлаштирган жадид адабиётининг бугунги порлоқ истиқболи, қолаверса Америкага аксарият ижтимоий масалаларда муҳолиф бўлган собиқ Иттифоқ парчалангач, ўзаро сиёсий-мафкуравий вазият ўзгариб, бу тадқиқотчиларнинг 1950–1960 йиллардаги-

³² Ғоявий кураш ва ўзбек адабиёти / Л. Қ а ю м о в, М. Н у р м у ҳ а м м е д о в, М. Қ ў ш ж о н о в ва б. Тошкент: Фаң, 1985. 27-бет.

³³ All w o t h E. Murder as Metaphor in the First Central Asian Drama// Ural-Altaiс Year-book. - 58 (1986), pp.64–95.

дек “совуқ уруш” позициясида туриб фикрлашидаги методологик ёндашувлардан воз кечишлари сабаб бўлди. Бундан ташқари, кузатишлардаги бу ўзгаришлар кейинги йилларда АҚШдаги айрим университетларда ўзбек тили ва адабиёти атрофли ва чуқурроқ ўрганилаётганлиги, жаҳид адабиёти ва таржимонлик бўйича изланиш олиб бораётган олимлар сафига янги фикрлайдиган ёш тадқиқотчиларнинг кириб келаётганлиги билан ҳам изоҳланади. Лекин ўтган асрнинг 70–80-йилларида яратилган тадқиқотлардаги кузатишлар даражасида бўлмаса-да, 1990 йиллардан кейин ҳам америкалик тадқиқотчиларнинг изланишларида асарнинг бадиий жиҳатига эътибор нисбатан кам бўлиб, тадқиқотлардаги асосий хулосалар аксар ўринларда сиёсий-ижтимоий масалаларга қаратилганлигича қолаверди.

Э.Олворт Ўзбекистон мустақиллигининг кейинги йилларида ҳам ўз илмий изланишларини давом эттирди. Унинг 1990 йиллардан кейин яратган тадқиқотлари кўпроқ Абдурауф Фитрат фаолияти ва асарлари таҳлиliga бағишланган. Олворт Фитрат ижодини тадқиқ қилиш баробарида унинг “Қиёмат” (“The Judgment Day”), “Бедил. Бир мажлисда” (“Bedil. In one Session”), “Шайтоннинг Тангрига исёни” (“Satan’s Mutiny against the Lord”) каби асарларини бирламчи манбалар асосида инглиз тилига таржима қилган. Шунингдек, олим жаҳидчилик ва жаҳид адабиёти ҳақида кичик рисоалар нашр эттириши билан бирга, матбуотда ҳам чиқишлар қилиб турибди³⁴. Адабиётшунос олим Б.Назаров Э.Олвортнинг “Падаркуш” драмаси таржимасига бағишланган сўзбошисида “... серкўлам, билим-

³⁴ Allworth E. Modern Uzbeks.-Stanford: Hoover Institution press, 1990; Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900–1924. Studies in Honour of Osman Khoja / Edward A, Adeb Khalid, Baymirza Hayit et c.; ed. Timur Kocaoglu. Netherlands: Haarlem, 2001, pp. 77–109; Allworth E. The preoccupations of Abdalrauf Fitrat, Bukharan nonconformist: an Analysis and list of his writings. Berlin: Buch, 2000; Allworth E. Evading Reality. Devices of Abdalrauf Fitrat, Modern Central Asian Reformist. Netherlandz: Brill Academic Publishers, 2002.

дон, XX аср ўзбек адабиётининг қатор долзарб муаммолари ва фидойи миллатпарвар адиблари ижодини ўрганишда деярли эллик-олтмиш йилдан буён изчил изланиш олиб бораётган, бу йўналишда қатор салмоқли тадқиқот, монографиялар эълон қилган, умрини ўзбек адабиётини ўрганишга бағишлаган олимлардан бири, эҳтимол улар ичида энг забардасти америкалик Эдворт Олвортдир”³⁵, – деб ёзган эди.

Мустақилликдан кейин америкалик жадидшунос олимларнинг ўрта бўгин вакиллари Э.Ж.Лаззерини³⁶, Х.Мурфи³⁷, Д.А.Бравер³⁸ кабилар жадидчилик ҳаракати ва жадид адабиётини ўз қизиқишларидан келиб чиқиб, таҳлил қилишда давом этдилар. Бу борада Х.Мурфининг илмий ишлари, айниқса ўзининг теран таҳлиллари, асосли талқинлари билан диққатга сазовор. У “Абдулла Қодирий ва большевойлар: ислоҳотдан инқилобгача” номли илмий ишида муаллифнинг “Бахтсиз кувё” драмаси, “Жинлар базми”, “Жувонбоз”, “Тинч иш”, “Отам ҳам большевик”³⁹ каби ҳикояларини бошқа америкалик тадқиқотчилардан фарқи равишда ўзбекона руҳда, замон ва макон билан боғлиқ ҳолда ўрганишга ҳаракат қилган. Шунингдек, “Ўткан кунлар” “Меҳробдан чаён” романлари ҳақида ҳам бирмунча тўхталиб,

³⁵ Назаров Б. Ижодий ҳамкорлик. Э.Олвортнинг “Биринчи ўзбек драмаси” мақоласи таржимасига ёзилган сўзбоши // Жаҳон адабиёти. 8-сон, 2009 йил (инглиз тилидан З.Мирзаева таржимаси).

³⁶ Russia's Orient. Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917 / M.Khodorkovsky, Y.Slezkine, E.J. Lazzarini and etc.; ed. Daniel R.Brower and E.J.Lazzarini.-Bloomington: Indiana University Press, 1997, pp. 169–188.

³⁷ Muslims in Central Asia / Ch. Murphy and etc. Durham-London: Duke University Press, 1992, pp. 191–203.

³⁸ Russia's Orient. Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917 / M.Khodorkovsky, Y.Slezkine, E.J.Lazzarini and etc.; ed. Daniel R.Brower and E.J.Lazzarini.-Bloomington: Indiana University Press, 1997, pp. 115–138.

³⁹ Х.Мурфи А.Қодирийнинг “Отам ҳам большевик” ҳикоясини 1969 йилдаги нашри асосида “Отам ва большевик” (My father and Bolshevik) деб инглизчалаштирган. Асл манбага кўра ва У.Норматовнинг таъкидлашича, мазкур асар “Отам ҳам большевик” деб номланган – З.М.

Абдулла Қодирийнинг ҳаёти, ижоди ва инқилобий ўзгаришгача бўлган ижтимоий фаолияти тўғрисидаги фикрларини, кузатишларини эълон қилган⁴⁰. Тадқиқотнинг характерли жиҳати шундаки, олим мазкур изланишида Абдулла Қодирий ижтимоий ҳаракати билан боғлиқ воқеа-ҳодисаларни унинг асарлари асосида изоҳлаб, “Ўткан кунлар”га оид олдинги таҳлилларини Қодирийнинг ҳикоячилигига бағишланган изланишида ҳам ривожлантирган. Х.Мурфи унда “Қодирий ислоҳ этиш йўли билан жамиятни тузатиб бўлмаслигини, фақат инқилобий йўл билангина жамиятдаги ёмон одатларни бартараф этиш мумкинлигини тушуниб етди ва 1923 йилдан бошлаб у жамиятни ўзгартириш, ғафлат уйқусидан уйғотиш мақсадида инқилобий йўлга тўла ўтган”⁴¹, – деган хулосага келиб, муаллифнинг асардаги ғоявий мақсадини шу тарзда талқин этади.

Олимнинг мазкур қарашларида бир қатор баҳсталаб нуқталар ҳам мавжуд. Хусусан, “Қодирий 1923 йилдан инқилоб йўлига тўла ўтди, у жамиятни ислоҳ қилиш эмас, инқилоб билан ўзгартириш мумкин, деган тушунчага етиб келди”, қабилидаги қарашлар Х.Мурфиники бўлмай, аслида адибни халққа қайтариш мақсадида шўровийлаштиришга уринган ва миллатчилик балосидан сақлаб қолишга ҳаракат қилган ўзбек олимлари тадқиқотларидан, мақолаларидан олинган фикрлардир. Қодирий аслида ҳеч қачон шўровий тўнтарув йўлидаги инқилоб тарафдори бўлган эмас.

1991 йилдан кейинги даврда жаҳид адабиёти билан шуғулланувчи авлод вакиллари орасида А.Холид изланишлари ўз кўлами жиҳатидан алоҳида ажралиб туради⁴². У кўпроқ жа-

⁴⁰ Muslims in Central Asia / Ch. Murphy and etc.; Durham-London: Duke University Press, 1992, pp.191–203.

⁴¹ Muslims in Central Asia/ Ch. Murphy and etc.;- Durham-London: Duke University Press, 1992. P.200.

⁴² Қаранг: К h a l i d A. The politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Tsarist Central Asia: Wisconsin University, 1993; К h a l i d A. The Politics of Muslims Cultural Reform. Jadidism in Central Asia.- Berkeley – Los

дидчилик тарихи билан шуғулланади. А.Холид айни вақтда ўз изланишларида адабиётшуносликнинг бошқа муаммоларини ҳам таҳлил қилишга ҳаракат қилган⁴³. Олим таҳлил жараёнида ўзигача бўлган олимлар ва тенгдошлари билдираётган фикрларга нисбатан холисроқ қарашларга эга эканлиги, мақола ва тадқиқотларига долзарб мавзу танлаш олиши билан эътиборлидир. А.Холид Бехбудий (“Падаркуш”), Фитрат асарлари (“Мунозара”, “Баёноти сайёҳи ҳинди”)нинг бадий-ижтимоий хусусиятлари, Ҳамза драмалари (“Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари”), шунингдек, шеърияти (“Йиғла, Туркистон”)нинг ижтимоий-сиёсий жиҳатларига тўхталиб, бутун Шарқда, Туркистонда, жадид сўз санъатида назм ўз мавқеини сақлаб қолганини қуйидагича изоҳлайди: “Шеърият Ўрта Осиё адабиётида муносиб ўринни эгаллаб қолди ва кўпгина жадид намояндалари лирик жанрлар билан шуғулланди. Шунингдек, шеърият янгича услубдаги мактаб дастурларини тузишда муҳим ўрин тутди”⁴⁴. Э.Олворт ҳам 1950–1970 йилларда, аниқроғи,

Angeles – London: California University Press, 1998; Reform Movements and Revolution in Turkistan: 1900–1924 / Т.Кочаоглу, D.Hasan, Khalid A. and etc.; ed. Т.Кочаоглу.-Netherlands: Haarlem, 2001, pp.287–298; A state of Nations/D.E.Schafer, D.Northrop, A.Khalid and etc.;ed. R.G.Sunny, T.Martin.-Michigan: Oxford University Press, 2001, pp.145–162; Khalid A. Tashkent 1917: Muslim Politics in Revolutionary Turkestan// Slavic Review. 55 (1996), pp.270–296; Khalid A. Russian History and the Debate over orientalism // Explorations in Russian and Eurasian History. 4 (2000), pp.691–699; Russia’s Orient. Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917 / M.Khodorkovsky, Y.Slezkine, E.J.Lazzerini, A.Khalid and etc.;ed.Daniel R.Brower and E.J.Lazzerini.-Bloomington: Indiana University Press, 1997, pp.188–202; Khalid A. Printing, publishing, and reform in Tsarist Central Asia // Middle East Stud. 26 (1994), pp.187–200.

⁴³ Унинг адабиётшуносликка оид тадқиқотлари ҳақида ишнинг кейинги бобларида кенгроқ тўхталамиз.

⁴⁴ Khalid A. The Politics of Muslims Cultural Reform. Jadidism in Central Asia.- Berkeley – Los Angeles – London: California University Press, 1998. P.128.

А.Холиддан анча олдин шеърят ўзбек адабиётининг ривожига етакчи жанр эканини эътироф этган эди⁴⁵. Кўриб турганимиздек, ҳар иккала олимнинг фикрлари бир-бирига яқин. Лекин Шарқ, хусусан ўзбек адабиёти поэзияси билан яқиндан таниш бўлган тадқиқотчилар учун бу янгилик эмас, албатта.

Жадид адабиёти тарихида драма жанри алоҳида ўрин тутганлиги боис А.Холид “Падаркуш”, “Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари”, “Мазлума хотун”, “Бахтсиз куёв” каби асарларни атрофлича таҳлил қилиб, “уларда дидактика устунлик қилган, жадид адабиёти панд-насиҳатни олға сурувчи гоёлар билан тўлиб-тошган”, деган қарашни илгари суради.

Олим ўз фикрини давом эттириб, “адабиётнинг дидактикага тобе бўлиб қолганлигини, уларнинг деярли барчасида оғзаки дostonчилик анъаналарининг кўп марта такрорланишини, сахна асарларида инсон руҳиятининг ички кураши билан боғлиқ на бир характер, на бир сюжет ривожига мавжуд”лигини таъкидлайди. “Жадид драмасининг сюжет марказида ижтимоий бахтсизликлар туради ва жадидлар уларнинг ҳимоячиси сифатида кўрсатилади. Жадидларнинг ҳимояси сюжет ривожига орқали намоён бўлади, лекин натижа ўшандай ўзгаришсиз қолаверади”, деган хулосага келади. Олим ўзининг бу хулосаларини Абдулла Бадрийнинг “Аҳмоқ” (Самарқанд, 1915), Абдулла Авлонийнинг “Адвокатлик осонми?” (1916) каби асарлари миқсолида исботлашга ҳаракат қилади⁴⁶.

Қодирий ва Айний романларини қиёсий типологик жиҳатдан тадқиқ этган олима Эден Наби ҳам Адиб Холид қарашларига яқин фикрлаб, XX аср бошларини ўзбек ва тожик адабиётида дидактик асарлар яратилишининг энг юқориги чўққиси сифатида баҳолайди ва “Раҳбари дониш”, “Худосизлар”

⁴⁵ Allworth E. Uzbek Literary Politics.-The Hague: Mouton and Co.,1964, pp. 201-205.

⁴⁶ Khalid A. The Politics of Muslims Cultural Reform. Jadidism in Central Asia. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press,1998. P.128.

журналларида чоп этилган айрим қисқа ҳикояларнинг зерикарли ва такрордан иборатлигини айтиб, жадид адабиёти вакилларига ўзига хос тарзда эътироз билдиргандек бўлади⁴⁷.

Дарҳақиқат, Э.Наби ҳам, А.Холид ҳам XX аср бошларида яратилган айрим асарларга хос баъзи хусусиятларни тўғри аниқлай олганлар, дейиш мумкин. Лекин улар миллий адабиётимиздаги, хусусан жадид драмаларидаги дидактика жиддий сабабларга асосланишини етарлича таҳлил эта олмаганлар.

Шуни таъкидлаш керакки, XX аср бошидагина эмас, бугун ҳам ўзбек сўз санъатида дидактикага мойиллик сақланиб келади. Бундан ташқари, биз А.Холиднинг “саҳна асарларида на бир характер, на бир сюжет ривожини йўқлиги” ҳақидаги фикрига ҳам қўшила олмаймиз. Чунки ўша даврдаги ўзбек драмаларида ҳам ўзига хос композиция, сюжет мавжудлиги, улардаги воқеалар маълум бир образлар билан боғлиқлиги, характерлар эса портрет, монолог, диалог, қаҳрамоннинг маънавий – ички дунёси, ҳаракатлари орқали очилганлиги бизга яхши маълум. Бадий асардаги сюжет ривожини қаҳрамон характерининг тақомили билан чамбарчас боғлиқ жараён дур. Ҳар қандай асар композицияси ушбу бадий унсурлар асосига қурилиши шубҳасиз дур. Америкалик олимнинг юқоридаги фикрларидан у жадид драмалари, аниқроғи, ўша давр билан боғлиқ муҳитни, халқимизнинг ўзига хос дунёқараши ва тафаккур тарзини чуқур билмаган, тушунмаган, деган хулосага келиш мумкин. Иккинчи бир жиҳатдан, жадид адабиёти вакиллари “яратилмак пьесаларнинг барчаси ё дидактика ёки руслар истилосига қарши курашиш асосига қурилиши керак”, деган фикрни олға сурган эдилар.

А.Холид яна бир ўринда XIX асрда Марказий Осиёда, одоб – хушмуомаликнинг энг гўзал белгиси сифатида эътироф этилганлигини ва бу маданий асосларнинг ҳал қилувчи, асосий

⁴⁷ N a b y E. The Transitional Central Asian Literature: The Tajik and Uzbek Literary prose fiction from 1909 till 1932: Columbia University, 1975, pp. 74–86.

элементи бўлганлигини қайд этади⁴⁸. Одоб билан бир қаторда таълим ҳам дидактиканинг асосий унсурларидан биридир. Бинобарин, шу ўринда адабиётнинг ўзи ҳам аввало маданий асосларнинг энг муҳим соҳаларидан эканлигини, бадий ижод тарбиянинг асосий таркибий қисмлари билан узвий боғлиқликда яратилишини яна бир карра қайд этмоқ зарур. Дидактик мазмунни таъминловчи асосий хусусиятлар муайян адабий жанр тараққиётини таъминлашда индивидуал ўзига хослик касб этади. “Дидактика” педагогиканинг умумий таълим-тарбия методлари асосига қурилганлиги, бундай асарлар ижодкорнинг зеҳн мантиқи, интеллектуал салоҳиятини кўрсата олишда ва унинг индивидуал хусусиятларини намойиш этишда айрича аҳамиятга эга эканлигини ҳам айтиб ўтиш лозим. Шунингдек, дидактика ижтимоий-сиёсий муносабатларда, ғоявий-эстетик муаммоларнинг ечимини топишда, ёзувчи симпатиясини ҳаёт ҳодисалари билан боғлиқ акс эттиришида ҳам муҳим ўринга эгаллигини таъкид этсак, америкалик олимлар (Э.Наби ва А.Холид)нинг юқоридаги эътирозлари асоссиздек кўринади.

Тўғри, XX аср бошларида яратилган ва 1928 йиллардан кейин авж олган асарлардаги тавтологик камчиликларни, бадий-ғоявий жиҳатдан заиф асарларни биз ҳам оқламаймиз. Зеро, бу маълум маънода ўша даврдаги мафкура билан ҳам боғлиқ жараёнлар эди. Аммо иккинчи бир жиҳатдан, мана шундай кичик, дидактик компонентлар асосига қурилган асарлар “Ўткан кунлар” ва “Меҳробдан чаён” каби бетакрор асарлар яратилишига ҳам маълум маънода асос бўлган, дейишга ҳақлимиз. Чунки, бадий ижод тажрибаси тадрижи, ижодкор бадий маҳоратининг ҳар жиҳатдан шаклланишини таъминлайди. Шунингдек, Марказий Осиё адабиётида дидактикага мурожаат қадимдан мавжудлиги ва унинг элементлари узоқ тарихга бориб тақалиши, бу Шарққа

⁴⁸ A d e e b K h a l i d. The Politics of Muslim Cultural Reform. Jadidism in Central Asia.- California University Press: Berkeley – Los Angeles – London. 1998. P.20.

хос миллий менталитет, дунёқараш ва ахлоқ қоидалари меъёрлари билан боғлиқлигини ҳисобга олиш зарур. Нафақат XX аср бошида, балки бугун ҳам ўзбек сўз санъатида дидактикага мойиллик сақланиб қолганлиги ва келгусида яратилажак асарларда ҳам унинг шубҳасиз мавжуд бўлиши, адабий анъана сифатида давом этиб, Марказий Осиё халқлари адабиётида ўзига хос аҳамият касб этишини ҳам инкор қила олмаймиз. Албатта, Ғарб маданияти нуқтаи назаридан қаралганда, дидактик асарлар ўз моҳиятини тўлиқ ифодалай олмаслиги билан бирга, муайян бадий шакл сифатида ҳам ўзини оқламайди, чунки буларнинг барчаси Шарқ ва Ғарб ўртасидаги тафаккур тафовути, менталитет ва шахнинг индивидуал қарашлари билан боғлиқ бўлади...

Миллат раўнақининг асоси таълим - тарбия эканлигини англаган жади́длар ҳам ислохотни мактаблар қуришдан бошлаганлиги маълум. Жади́д адабиётининг маданий-ижтимоий ҳаётда ва адабиёт соҳасида чуқур мулоҳазага эга бўлган пешқадам вакиллари ҳам жаҳолатни қоралаганлар ва ўз асарларида нодонликка қарши изчил курашганлар. Фитрат асарларидаги ўзига хослик муаллифнинг фикр ва идроки, индивидуал ўтмиши ва темпераменти асосида кашф қилинган. Унинг ҳаётий тажрибаси, билим салоҳияти асарларидаги ўзига хос чуқур фикрларнинг яратилишига асос бўлган⁴⁹.

Демак, таълим-тарбия – дидактиканинг асосий хусусиятларини тор ва бирёқлама нуқтаи назар билан, юзаки таҳлил этиш керак эмас. Шу ўринда таълим-тарбия меъёрларининг бузилиши ижтимоий-сиёсий, маданий инқирознинг илдизи эканлигини, отасининг ўлимига сабабчи қотил ўғил – Тошмурад (М.Бехбудий “Падаркуш”)нинг аянчли қисмати ва яна минглаб миллат вакиллари фожиаларининг асосида ҳам таълим-тарбияга лоқайд муносабатда бўлиш ётганлигини алоҳида таъкидлаш зарур. Бинобарин, юқоридаги фикрлар асосида ўзбек адабиё-

⁴⁹ Allworth E. The preoccupations of Abdalrauf Fitrat, Bukharan non-conformist: an Analysis and list of his writings. Berlin: Buch, 2000. P. 12.

тида дидактиканинг қанчалик муҳим эканлигига, унинг Шарқ халқлари адабиёти тараққиётида объектив тарихий қонуният сифатида яшаб келаётганлигига яна бир бор иқроп бўламиз.

Ўз халқи ҳаётидаги муҳим ўзгаришларни таълим-тарбия, маданият ва санъат орқали амалга оширилиши мумкинлигини англаб етган маърифатпарвар адиб Беҳбудийнинг “Падаркуш” драмаси ҳам жаҳолатнинг илдизлари, нодонлик сабаб жиноят содир бўлишига сабабчи бўлган кишиларнинг даҳшатли қисмати ҳақида ҳикоя қилувчи асар эди. Драмадаги мотивлар жамият ҳаётида таълим ва тарбияни кучайтириш, жиноят ва жазо, мажбурият ва жавобгарлик ўртасидаги боғлиқликка ишончни қамраб олишда асосий (бош) ижтимоий восита бўлган⁵⁰.

Агар жамиятнинг кичик бўлаги ҳисобланмиш оилада одоб, ахлоқ ёки таълим талаблари бузилиб, одатий мувозанат йўқолса, бу оила фожиага юз тутади. Жаҳид адабиёти вакиллари ўз асарларида мана шу ҳолат бутун бир миллат, жамият ҳаётида содир бўлса жуда катта тартибсизлик, маданий, ижтимоий, шунингдек сиёсий инқироз вужудга келиши муқаррар эканлигини, ва ҳатто Туркистон давомчиларининг фожиага юз тутиши оқибатида миллатнинг тамоман тугатилиши каби даҳшатли оқибатлар келиб чиқишидан ўз замондошларини огоҳ этишга интиланликларини яна бир бор эслатиш жоиз.

Ўзбек театри тарихини жиддий ўрганган А.Холид Э.Олвортнинг ўзбек масхарабозлик ва қизиқчилик театрлари ҳақидаги “ўзини ва ўзгаларни ҳурмат қилишни билмайдиган бетавфиқ театр”⁵¹, деган фикрига қарши чиқиб, “Марказий Осиёдаги замонавий театрларнинг пайдо бўлишида узоқ давом этиб келган “масхарабозлик” номи билан машҳур бўлган анъанавий оғзаки театр ҳам асос бўлган. Лекин жаҳидлар замонавий ва оғзаки театр ўртасида маълум бир масофа

⁵⁰ Allworth E. Murder as Metaphor in the First Central Asian Drama // Ural-Altai Year-book. 58(1986), pp.65–95.

⁵¹ Allworth E. Murder as Metaphor in the First Central Asian Drama // Ural-Altai Year-book. 58 (1986). P.66.

ўрнатишга ҳаракат қилганлар. Қадимий миллий театрларни асос қилиб, жиддий ва ҳамманинг ҳурматиغا сазовор бўлиши керак бўлган замонавий сахна кўринишларини ислоҳ қилишга ҳаракат қилганлар ва бунинг уддасидан чиққанлар”⁵², дея холис хулосага келади. Бугунги ўзбек драматургиясининг пойдевори бўлган масхарабозлик ва қизиқчилик театрлари, уларнинг қиймати ҳақида салмоқли тадқиқотлар олиб борган санъатшунос М.Қодиров Э.Олвортнинг қарашлари асоссиз эканлигини қуйидагича исботлайди: “Бир замонлар бу тушунчалар “масхара”, “муқаллид” шаклида ифода қилинган. Уларда ўзига хос драматургия бор, қаҳрамонлар қиёфасини ўз қобилияти, ақли, миждози, ҳиссиёти, танаси, ҳаракатлари билан гавдалантирувчи актёрлар бор, уларнинг ўйинларидан завқлана оладиган томошабинлар бор – қўйингки, театр санъатининг барча аломатлари муҳайё. Масхарабозлик ва қизиқчилик – бу халқнинг маросимлари, урф-одатлари билан тутшиб кетган ибтидоий шаклдаги театр эмас, балки оғзаки анъанадаги профессионал театрдир”⁵³.

Эътибор берилса, ўзбек жадид адабиётини турли даврларда ўрганган А.Холид ва Э.Олворт қарашларида муайян фарқ сезилади. Устози холис муносабат билдирганда уни қўллаб-қувватлаган А.Холид Э.Олвортнинг айрим мавҳум қарашларига аниқлик киритишга ҳаракат қилган⁵⁴.

Америкалик мутахассисларнинг изланишларини кузатганимизда, улар юртимизда юз берган ижтимоий-сиёсий ҳодисаларни ҳаракатга келтиришда, сиёсий ислохотларни

⁵² Khalid A. The Politics of Muslims Cultural Reform. Jadidism in Central Asia.- Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 1998. P.131.

⁵³ Қодиров М. Ўзбек халқ томоша санъати. Тошкент: Фан, 1981. 36–37-бетлар.

⁵⁴ Қаранг: Allworth E. Uzbek Literary Politics.-The Hague: Mouton and Co., 1964. P.60; Khalid A. The Politics of Muslims Cultural Reform. Jadidism in Central Asia.- Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 1998. P.127.

амалга оширишда етакчи бўлган ҳамда ўша даврда яратилган асарларнинг демократик мақсад касб этишида айниқса фаоллик кўрсатган истеъдодли жадида адабиёти намояндаларини ўрганишга ҳаракат қилганлигига амин бўлдик. Улар ўз тадқиқотларида бир вақтнинг ўзида ҳам сиёсий, ҳам адабий майдонда империя истибодига қарши кураш олиб борган ватан фидойилари Чўлпон, Фитрат, Қодирий, Беҳбудий, Ҳамза, У.Носир, А.Авлоний, Мунаввар Қори, Вауд Маҳмуд кабилар хусусида кенгроқ тўхталганлиги кузатилади. Шу билан бирга америкалик тадқиқотчилар фақат ана шу машҳур шоир ва ёзувчилар ижоди билангина чекланиб қолмаганлар. Улар юқоридаги адиллар фаолият юритган даврдаги умумий адабий жараёни ҳам атрофлича қамраб олиш ва у ҳақда тўқисроқ тасаввур бериш учун Қодирий, Чўлпон, Беҳбудий, Фитрат каби етакчи адиллардан ташқари А.Мажидий, Элбек, Ғулом Зафарий, Боту, Ш.Сулаймон, Тошқин каби ёзувчиларнинг жадидчилик ҳаракати руhini ёритишга бағишланган асарларига ҳам эътибор берганлар. Наинки эътибор берганлар, балки уларнинг айрим асарларини инглиз тилига таржима ҳам қилишган. Тадқиқот давомида асарнинг асл нусхасига ҳам, таржимасига ҳам мурожаат этиб, фикр юритишган⁵⁵. Бунга мисол сифатида А.Мажидийнинг “Лоҳутий хотираси”, Ғулом Зафарийнинг “Ҳалима”, “Бахтсиз шогирд” драмалари юзасидан америкалик олимлар олиб борган тадқиқотларни кўрсатиш мумкин.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, уммон орти олимларининг Фитрат асарлари – “Мунозара”, “Ҳинд сайёҳи баёни”, “Қиёмат”, “Ҳинд ихтилочилари”, унинг ватан ҳақидаги шеърлари киритилган илк шеъррий тўплами “Сайҳа”, Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романи, лирикасидан намуналар (“Ҳазон”, “Бузилган ўлкага”, “Кишан”, “Халқ”), Қодирийнинг роман ва

⁵⁵ Allworth E. Uzbek Literary Politics.-The Hague: Mouton and Co.,1964; Khalid A. The Politics of Muslims Cultural Reform. Jadidism in Central Asia. Berkeley – Los Angeles – London: California University Press, 1998.

ҳикоялари, Беҳбудийнинг “Падаркуш”, Ҳамзанинг “Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари” драмаларини ўрганишга қизиқиши ҳамма даврларда, аниқроғи, ўтган асрнинг 50-йилларидан то бугунга қадар ҳам давом этапти. Мисол тариқасида юқорида номлари қайд этилган Америка олимлари (Э.Олворт, Х.Мурфи, А.Холид) қаторида Роберта Мария, Шон Лайонс, Оғир Аҳмет каби тадқиқотчиларнинг ҳам илмий изланишларини кўрсатиш мумкин. Америка тадқиқотчилари 1960 йиллардан 1980–1990 йилларга қадар кўпроқ Чўлпоннинг сиёсий руҳдаги шеърларини ўрганишга ва инглизчалаштиришга эътибор берганлар. Жумладан, Э.Олворт “Бузилган ўлкага”, “Бас энди” каби шеърларни инглиз тилига ўгириб, кенг таҳлил қилган⁵⁶. Истиқлолдан кейин Чўлпон лирикасини атрофлича ўрганиш, уни англашга бўлган қизиқиш ва бу соҳада тадқиқот олиб бориш ёш ўзбекшунослар орасида янада кучайди. Чўлпоннинг кўплаб шеърлари инглиз тилига таржима қилиниб, чоп этилди⁵⁷.

Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Беҳбудий каби жаҳидчилик ҳаракати вакиллариининг ҳаёти ва ижодини ҳамма даврларда бирдай қизиқиш билан ўрганилишининг маълум сабаблари бор, албатта. Фитрат бадий меросининг асосий қисми Туркистон тарихини, ўз даврида юз берган воқеа-ҳодисаларни акс эттиришга бағишланган, шунингдек у ўз замонасининг долзарб муаммоларини кўрсатишга ҳам ҳаракат қилган. Чўлпон лирикасини олайлик. У чиндан ҳам озодлик куйчиси, миллий адабиётнинг байроқдори, “халқ туйғуларининг таржимони” эди. У деярли барча асарларида озодлик, инсон эрки, юрт, миллат мустақиллиги ғояларини илгари сурган. Чўлпон поэзияси дол-

⁵⁶ Ch o' l p o n. To Destroyed Land // Central Asian Review.-10 (1995), pp.61–70 (Э.Олворт таржимаси).

⁵⁷ The Oxford Encyclopedia of the modern Islamic World. vol 1.-New York: Oxford University Press, 1995, pp. 270–275; Ма к к е й н Ж. Буюк Чўлпон шеърляти инглиз тилида // “Ўзбек сўзи”. Американинг ўзбек тилидаги биринчи газетаси. 2000. 17 март (Олимларнинг Чўлпон шеърлари таҳлили ва таржимаси хусусида кейинги бобларда тўхталамиз – 3.М).

зарб мавзулари, теран миллий ғояси, ифодадаги ўзига хослиги, гўзал тили ва бетакрор образлилиги билан ажралиб туради.

Қодирий романлари (“Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён”), ҳикоялари (шу билан бирга “Бахтсиз куёв” драмаси), Бехбудий (“Падаркуш”), Ҳамза асарлари (“Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари”)да инсон фожиаси ва бу фожиавийликни келтириб чиқарувчи омилар кенг тасвирланади. Асарлардаги характерларнинг моҳияти, миллат ўтмиши ва чор Россияси мустамлакаси давридаги вазият асосида очиб берилади.

Юқорида номлари келтирилган ватан фидойиларининг асарлари асосидаги масалалар умумбашарий бўлганлиги учун ҳам уларни ўрганишга бўлган қизиқиш нафақат ўзбек олимлари, балки хорижлик олимлар ўртасида ҳам долзарб ва муҳим бўлиб келмоқда. А.Авлоний, У.Носир, А.Мажидий, Элбекларнинг бадиий публицистик меросини ўрганишга бўлган талаб эса ҳар бир даврда турлича кечган. Бу эътиборнинг ҳар хиллиги ҳам шубҳасиз Ўзбекистондаги ижтимоий-сиёсий воқеалар билан боғлиқдир.

Жадид адабиётида етакчилик қилган мавзуларни ва бу йўналишдаги адабиётни тутиб турувчи, мустақкамловчи ғояларни ўрганиш, тадқиқ қилиш америкалик олимлар изланишидаги умумий жиҳатларни белгилайди. Лекин тадқиқотлардаги қарашлар хилма-хил. Бу ҳар хиллик асосида тадқиқотчи олимнинг билим савияси, салоҳияти, кузатиш ва натижаларининг қай даражада илмий далилларга таянганлиги ёки, аксинча ижтимоий-сиёсий таъсирга берилиши оқибатида бир ёқламаликка йўл қўйиши, тадқиқотчи мақсадини тўлдириш учун хизмат қилган мавжуд-номавжуд фактларга мурожаат қилиши каби ҳолатлар ётади.

Ўтган асарнинг 80-йилларидан кейин олиб борилган изланишлар таҳлилида 1920 йилларда Туркистонда қарор топган ижтимоий-сиёсий ҳодисалар, маиший турмуш воқеалари билан биргаликда бу ерда мавжуд адабий жараённи ҳам атрофлича

ўрганиб, уларга таҳлилий ёндашиш тамойили чуқурлашди. Ўша даврда яратилган бадиий асарларнинг инглизчалаштирилиши ҳам, жадидлар ҳаракати бадиият намуналаридаги сиёсий, бадиий тафаккурни афкор оммага кўрсатишнинг муҳим жиҳати ҳисобланади. Шунингдек, бу тадқиқотлар орқали биздан олинган фуқороларга бугун биз эришган мустақиллик, истиқлол, баъзилар айтганидек, “жанг-жадалсиз, осонлик билан” қўлга киритилмаганлиги ҳам аён бўлди. Ярим асрдан кўпроқ вақт давомида жадидлар адабиёти воситасида халқ онги, бадиий тафаккурида эрк учун кураш шаклланганлиги, руҳиятига сингдирилганлиги очиб берилди.

Юқоридаги изланишлардан келиб чиқиб, ўзбек жадид адабиётининг Америкада тадқиқ этилишини шартли равишда уч босқичга бўлдик. Унда маълум бир даврда яратилган илмий тадқиқотлардаги ўзига хосликлар инобатга олинди.

1-босқич: Ўтган асарнинг 50–70-йиллари. Бунда, асосан, жадид адабиёти намуналари сиёсий мақсадлар нуқтаи назаридан ўрганилганлиги, кўпроқ адиб дунёқарашига эътибор берилганлиги кузатилади;

2-босқич: Ўтган асрнинг 70–90-йиллари. Бунда бадиий асарнинг гоёвий-бадиий жиҳатлари синкретизм нуқтаи назаридан ўрганила бошланишини кўриш мумкин;

3-босқич: 1991 йилдан то бугунги кунгача. Эндиликда адиб-шоирлар ижодининг ўзига хослиги ва услубининг таҳлил этилиши, жадид адабиёти намуналарини таржима этишдаги жадаллашув кўзга ташланади.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, дастлабки босқичнинг фаол вакили саналган Э.Олворт айрим ўринларда таҳлилдан кўра умумлашма фикрлар айтишга интилади, у ўзбек жадид адабиётига хос асарларни кўпроқ сиёсий нуқтаи назардан баҳолайди.

А.Холид эса жадид асарларини кўпроқ тарихий аспектда, айрим ўринларда бадиият талаблари асосида таҳлил қилишга, шоир-ёзувчиларнинг ўзига хослиги ва индивидуал услубини

ҳам очишга ҳаракат қилади. Лекин жаҳид адабиётини тадқиқ қилишда давом этаётган ўрта бўғин вакиллари 1991 йилдан кейин ҳам устозлари бошлаб берган анъанадан тўлиқ воз кеча олганлари йўқ. Масалан, А.Холиднинг 1998 йилда нашр қилинган монографиясининг номланиши (“Мусулмон маданияти ислоҳотининг сиёсати”)ни ўзиёқ бунинг ёрқин далилидир. Аввал ҳам таъкидлаганимиздек, А.Холид тадқиқотларида адабиётшунослардан кўра тарихчи олим услуби устуворлик қилади.

Ўрта бўғин вакилларида Х.Мурфини чин маънодаги адабиётшунос сифатида эътироф этиш мумкин. Бошқа жаҳидшунос олимлар билан қиёслаганда, унинг тадқиқот объектлари, мавзулари, эътибор берган муаммолари, таҳлил усуллари негизда асосан адабиётшунослик талаблари ётади. Унинг изланишлари мундарижасини сиёсат эмас, балки кўпроқ адабиёт масалалари ташкил этади.

Америкалик олимларнинг Республикамиз мустақиллигидан кейинги жаҳидшунослик муаммоларига бағишланган тадқиқотларини кўриб чиқиб, шундай хулосага келдикки, улар муайян бир асарга турлича ёндашиб, таҳлил қиладилар, лекин бир-бирлари билан баҳслашмайдилар. Ҳар бир тадқиқотчининг ўз объекти, йўналиши мавжуд. Бироқ, деярли барча тадқиқотларга хос бўлган умумий жиҳат шуки, ҳатто жаҳид асарлари бадиияти ҳақида 1991 йилдан кейин сўз юритганда ҳам аксар ҳолларда уларнинг сиёсий жиҳатларига урғу беришни унутишмайди.

Жаҳид адабиётининг Америкада ўрганилиши ва унинг бошқичларини тасниф қилиб, тадқиқ этиш натижасида қуйидагича хулосаларга келинди:

– жаҳид адабиётининг Америкада ўрганилиши тарихи XX асрнинг 50-йилларидан бошланган. Э.Олворт бошчилигидаги кекса авлод вакиллари Э.Бенингсен, Э.Уимбуш, Р.Ж.Баррет сингари тадқиқотчилар ўзбек жаҳидчилик ҳаракати ва адабиётини, бадиият, адабиётшунослик нуқтаи назаридан эмас, асосан,

сиёсий-ғоявий жиҳатдан тадқиқ этишди. Бу олимларнинг ишлари уларнинг асосий эътибори Туркистондаги сиёсий-ижтимоий жараённи таҳлил этишга қаратилганлиги билан характерланади;

– 1970–1990 йилларда ўзбек жадид адабиёти намояндаларининг ҳаёти ва ижодига доир манбалар билан шуғулланиш билан бирга жадид адабиётини ижтимоий масалалардан ташқари, адабиётшунослик талаблари асосида тадқиқ этиш шаклланди. Илк босқичдаги кузатишларга нисбатан Х.Мурфининг Қодирий романлари ва ҳикоялари хусусидаги тадқиқотини бадиий мезон принциплари асосида яратилган яхши изланиш сифатида кўрсатиш мумкин;

– янги авлод жадидшуносларидан А.Холид дастлабки икки авлод вакилларидан фарқли ўлароқ, жадид адабиётига хос жиҳатларни, атрофлича таҳлил қилиб, бадиий асарлардаги маълум бир образ, характер юзасидан ҳақли саволлар қўяди. 1990 йилдан кейин жадид асарларига турли нуқтаи назардан баҳо бериш, уларни таҳлил этишнинг янги услубларини талқин этиш вужудга келди;

– америкалик тадқиқотчилар жадид адабиётини даставвал бирёқлама, баъзан ноҳолис талқин этишган бўлса, кейинчалик 1990 йилларга келиб, уларда ҳам холис баҳолаш тамойили қарор топа бошлади. Шундай бўлса-да, америкалик тадқиқотчиларнинг анча илгари билдирган илмий-назарий хулосаларига ҳамоҳанг менталитет, миллий характер табиати ни етарлича англаб билмасдан чиқарилган бирёқлама, мавҳум, ноаниқ фикрлар баъзан ҳозир ҳам учрайди;

– америкалик тадқиқотчилар жадид адабиёти ва Туркистондаги ижтимоий-сиёсий жараённи ўрганишар экан, ушбу ҳаракатда фаол иштирок этган етакчи жадид адибларидан ташқари адабий жараёнда ўзларининг муайян ўринларига эга бўлган ёзувчилар ижодини ҳам тадқиқ этмоқдалар. Бундай ёндашув давр ҳаётини, адабий жараённи, адабиёт тарихи манзараларини чуқур очишга хизмат қилади.

Талқинда ижтимоий ва адабий муаммолар синкретизми

Эрнест Хемингуэй бадий асарни айсбергга ўхшатади. Бадий асар хусусида минглаб турфа хил фикрлар мавжуд. Аммо бадий асарнинг очилмаган янгидан-янги қирраларини кашф қилиш ҳамон давом этади. Э.Хемингуэй таъкидлаган фикрда катта фалсафа мавжуд. Бинобарин, муз тоғининг кўзга кўринарли кичик қисмиёқ кимларнидир маълиё этса, кимлардир учун унинг сув остига яширинган улкан, ҳайбатли қисми ўрганиш манбаи, кашфиёт майдонига айланиши шубҳасиз.

Жадидшунос олимлар асосий диққатни ўша даврдаги Туркистон ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги эврилишларга қаратганлиги ҳақида юқоридаги фаслда қисман фикр юритган эдик. И.Ҳаққул ёзади: “Маълумки, санъат ва адабиёт ҳеч қандай сиёсат доирасига сиғмайди. Адабиётни фақат сиёсат мезонлари ва сиёсий манфаатлар нуқтаи назаридан туриб баҳолаш унинг имконият ва бадий хусусиятларини ниҳоятда чеклаш ёки етарли даражада англай олмаслик демак”⁵⁸. Афсуски, жадид сўз санъати моҳиятини тадқиқ қилишга бағишланган ишларнинг кўпида юқоридаги каби камчиликлар кузатилади. Айни вақтда, шуни ҳам таъкидлаш жоизки, санъат ва адабиётни сиёсатдан, ижтимоиётдан тамомила ва буткул ажратиб ҳам қараб бўлмайди. У ёки бу халқ ҳаётининг, тарихининг бурилиш паллаларида эса бу масала янада ёрқинроқ юзага чиқади. Жадид адабиётига муносабатда буни назардан қочирмаслик керак бўлади. Бадий асарларда ҳам

⁵⁸ Ҳ а қ қ у л о в И. Чўлпон шеърятининг хорижда ўрганилишига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 1992. 3–4-сон. 19-бет.

сиёсий масалалар ўз ифодасини топар экан, уни ўрганувчи танқидчилик ҳам буни четлаб ўтиши мумкин эмаслиги ўз-ўзидан аён бўлади. Лекин бу жаид адабиётини фақат сиёсат билангина боғлаб ўрганиш лозим, дегани эмас, албатта. Барча масалаларда бўлганидек, бу ўринда ҳам ҳар томонлама ва теран фикр-мулоҳазага таяниш илмий тадқиқотлардаги асосий мезон ҳисобланмоғи лозим.

Деярли барча тадқиқотчилар Маҳмудхўжа Бехбудийни жаидчиликнинг етакчиси ҳамда гоёвий йўлбошчиси, деб таърифлайдилар. Унинг турли соҳалардаги чуқур билими ўз замондошлари, хусусан Файзулла Хўжаев, Ҳожи Муъин, Абдурахмон Саъдий, Миён Бузрук Солиҳов, кўплаб шогирдлари ва бошқа тадқиқотчилар томонидан ҳам эътироф этилган.

Мустамлакачилик йилларидаги мавжуд мафкурага бўйсунуш, унга хизмат қилиш оқибатида Бехбудий ижодий меросини ўрганиш тақиқланди. Тадқиқ қилинганда эса, аксар ҳолларда, ноҳолис, ноилмий фикрлар айтилди. Янги даврга келиб Бехбудий ва унинг фаолияти, ижодини ҳолис ўрганган ва ўрганаётганлар қаторида С.Қосимов, А.Алиев, Э.Каримов, Б.Қосимов, Ш.Турдиев, Б.Назаров, Н.Каримов, Ш.Ризаев ва бошқа олимларни кўрсатиш мумкин. Мазкур олимлар қаламига мансуб тадқиқотларнинг аксариятида Бехбудийнинг ислоҳотчи сифатидаги фаолиятини ёритишга алоҳида эътибор қаратилади. Хусусан, адибнинг машҳур пьесаси “Падаркуш”нинг бадиий-гоёвий талқинига бағишланган ишлар нисбатан оз. Америкалик мутахассисларнинг тадқиқотларидаги каби асардаги хроникал, концентрик сюжет ёки аниқ образлар таҳлили билан боғлиқ жиддий тадқиқотлари эса деярли учрамайди. “Падаркуш” драмасидаги ижтимоий ислоҳот ва асарнинг мазмун мундарижасига киритилган маърифатпарварлик гоёларининг илгари сурилиши, Туркистонни фожиага етакловчи асосий омилларни акс эттирувчи ижтимоий масалалар хорижлик олимлар томонидан ҳам атрофлича ўрганилган. Бир тарафдан, улар чиндан ҳам

асарнинг муҳим ва муаллиф мақсадини ифодаловчи жиҳатлари экани тўғри. Аммо юқоридаги хусусиятлар “Падаркуш”нинг асосий гоёвий мазмунига алоқадор масалалар бўлиши билан бирга, улар драма поэтикасининг бир қиррасигина эканини ҳам унутмаслик даркор.

Беҳбудийнинг “Падаркуш” драмаси, Қодирийнинг “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён” романи сюжети, образлар дунёси, мавзу мундарижаси, қаҳрамонлар руҳий олами, асар қаҳрамонлари исмларининг муаллиф мақсадларидаги ўрни, уларнинг рамзий маънолари, образларнинг сюжет ривожига таъсири, асарлардаги гоё ташувчи – гапирувчи исмлар, рамзий образлар хусусида қизиқарли, баҳсли фикр-мулоҳазалар америкалик олимлар – кекса авлод вакилларидан Э.Олворт, ўрта бўгин вакилларидан Х.Мурфи, янги авлод намояндаларидан А.Холидларнинг илмий изланишларида кўзга ташланади.

Э.Олворт ва А.Холид “Падаркуш”ни бадиият мезонлари асосида талқин қилишлари натижасида драманинг ўзбек олимлари эътиборидан бирмунча четда қолгани очилади⁵⁹. Хусусан, “Падаркуш” драмасини ўрганар экан, Э.Олворт бошқа тадқиқотларидаги ўз тамойилларидан фарқли ўлароқ ҳамда ўзбек олимларидан қисман тафовутли равишда, асарда илгари сурилган мавзу ва гоё, образлар, ҳар бир кичик деталь, жумладан, персонажлар хатти-ҳаракати, характери ва ҳар бир ҳолат замирида чуқур рамзийликни кўриб, кўчма маъноларни нозик илғаб олишга, уларни атрофлича таҳлил қилишга интилади. Олим, ҳатто, драма структураси ва унинг матнидаги персонажлар нутқининг миқдорини, қаҳрамонлар ҳаракатининг ҳар бир пардага жойлаштириливидаги вақт жиҳатдан эгалла-

⁵⁹ Allworth E. Murder as Metaphor in the First Central Asian Drama // Ural-Altai Year-book. –58(1986), pp.64–71; Russia’s Orient. Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917 / M.Khodorkovsky, Slezkine, E.J.Lazzerini, A.Khalid and etc.; ed.Daniel R.Brower and E.J.Lazzerini.-Bloomington: Indiana University Press, 1997, pp.188–201.

ган ўрнини аниқлашга эътибор беради⁶⁰. “Илк Ўрта Осиё драмасида қотиллик метафора сифатида” (“Ўрта Осиё драмасида фожиавий асос” – Ш.Турдиев таржимаси) деб номланган мақоласида Э.Олворт “Падаркуш”ни “ўз даврининг энг сара ва ҳақиқий бадиий ижод намунаси”, деб эътироф этади. Фикрларини давом эттириб: “Беҳбудий ўзбек ижодкорларидан биринчи бўлиб миллий драма яратди ва драматургияда ўзига хос ўринга эга бўлди. Шу билан бирга, ватандошларига бадиий тилнинг яна бир янги шаклини намойиш этиб, янги ахборот воситасига ижтимоий ва маданий жиҳатдан мос келадиган ва унча мураккаб бўлмаган бадиий асар яратишга муваффақ бўлди”⁶¹, – дейди олим. Юқоридаги фикрлардан кўринадики, америкалик олим ўз тадқиқотида Беҳбудийни ижодкор шахс сифатида ва бадиий асарни эса бадиий тафаккурнинг ўзига хос маҳсули тарзида кенгроқдоирада ўрганишга интилади. Драматург маҳоратидаги муҳим нуқталарни ва бу маҳоратни белгилаган омилларни тўғри англайди. Албатта, Беҳбудий қаламига мансуб ушбу драмани хорижлик тадқиқотчилар қанчалик чуқур ўрганмасинлар ва ундан фазилат топмасинлар, Қодирий, Фитрат, Чўлпон асарлари даражасидаги мукамал бадиий ижод намунаси деб айта олмаймиз. Балки “Падаркуш” “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён”, “Кеча ва кундуз” каби романлар билан қиёсланиб таҳлил этилганда унинг айрим заиф нуқталари ҳам, муваффақиятлари ҳам янада яққолроқ кўзга ташланган бўлар ва пьесанинг XX аср тонги Туркистон ҳаётидаги ўрни янада теранроқ очилган бўларди, деб ўйлаймиз. Бироқ шунга қарамасдан, ўзга қитъа ва миллат вакилининг ўзбек адабиёти ҳақида бу қадар ўзига хос, тиниқ ва салмоқли хулосалар билдириб, ҳатто ўзбек олимлари эътиборидан ҳам маълум муддат четда қолган жиҳатларни илк бор кашф қилиши – унинг тадқиқоти қимматини оширади.

⁶⁰ Allworth E. Murder as Metaphor in the First Central Asian Drama // Ural-Altai Year-book. –58 (1986). P.65.

⁶¹ Ўша жойда.

Жадид зиёлилари, адиблари Туркистон халқларини озодликка чорлаш, бу йўлдаги мақсад ва вазифаларни амалга оширишда, ўз ниятларини халққа етказишда дастлаб уч нарсани асос қилиб олдилар. Улардан бири – театр эди. Театрсиз драмани, драмасиз эса театрни тасаввур қилиб бўлмайди. Драманинг асосий хусусияти воқеа-ҳодисаларни баён воситасида эмас, хатти-ҳаракат орқали кўрсатилишида бўлгани учун ҳам жадидларга бу ниҳоятда мақбул йўл эди. Э.Олворт ёзади: “Калта ўйлайдиган консерватив руҳонийлар ва қўмита, ташкилот раҳбарлари қаршилигига қарамасдан, XX аср бошларида драманинг етакчи жанр сифатида танланиши, албатта, мантиқан тўғри эканлиги билан бирга, Беҳбудий бахтига, замонавий драмада Ўрта Осиё адабиётига хос бўлган анъанавий талаблар акс эттирилиши мумкин ва, ҳатто зарур эди. Бу жанр орқали ўз мақсадини ифода этиш ва етказиш бошқа адабий турларга нисбатан тез ва самарали кечди. Лекин Ўрта Осиёдаги илк замонавий драма “Падаркуш” учун бундай мураккаб – падаркушлик (отани ўлдириш) мавзусининг танланиши у даражада тўғри бўлмаган дейиш мумкин”⁶².

Э.Олворт “мураккаб мавзу” ҳақида гапирганда асарнинг фожиавийлигини назарда тутаяптими ёки бу асарнинг номланиши “падаркуш”лик муаммосига урғу бераяптими? деган ҳақли савол туғилади. Тадқиқотчининг бу хусусдаги ўйлари бизга қоронғи, чунки у бу борадаги қарашларини давом эттирмаган. Лекин нима бўлган тақдирда ҳам, назаримизда Э.Олворт ушбу ўринда ҳақ эмас. Фикримизча, асар мавқеи ҳам, муаммоси ҳам ўз даври учун ниҳоятда муҳим ва долзарб бўлиб, у фақат Беҳбудий хоҳиши билангина эмас, давр ва замон эҳтиёжи билан ҳам танланган эди. Падаркушлик асар матнининг юзасидагина кўриниб турган масала эди, холос. Асосий масала эса уни келтириб чиқарган омилларга ишорада эди. Халқ ҳаётини яхшилаш,

⁶² Allworth E. Murder as Metaphor in the First Central Asian Drama // Ural-Altai Year-book. –58 (1986). P.66.

янгилаш учун ижтимоий ислоҳотларни амалга ошириш керак-лигида, бунинг учун эса халқни ўқимишли, маърифатли қилиш зарурлигида эди. Драматург бусиз ҳаётнинг ўзгармаслигига ва ҳатто асарда кўрсатилгани каби фожеалар рўй беравериши мумкинлигига урғу берган эди. Шу боисдан Олвортнинг “биринчи миллий драма учун “Падаркуш” мавзусининг танланиши унчалик тўғри эмас” деган кескин хулосаси унинг бирёқламаликка йўл қўйганлигини тасдиқлайди. Назаримизда, бу масалага муносабатда у ўзининг ғарбона, миллий қарашларидан келиб чиқиб ёндашади. Беҳбудийнинг драмаси яратилган даврга қадар Туркистонда миллий драматургия, сахна санъати пьеса кўринишида эмас, балки аскиябозлик, дорбозлик, масхарабозлик ва қизиқчилик сингари санъат турлари кўринишларида мавжуд бўлиб, улар шубҳасиз, ўзбек адабиётида драма жанрининг вужудга келишига, тараққий этишига пойдевор бўлди. Айни пайтда ана шундай халқ ижро санъатлари “Падаркуш”дек драмани намойиш этувчи сахналарга ҳам замин яратди. Бу асос Ш.Ризаев айтганидек, бундай асарларда “...авваламбор соф томоша мақсадларини кўзлаган...” қолаверса, ҳажв, “фош қилиш” орқали халқнинг кўзини очиш, ижтимоий туйғусини чарҳлаш ният қилинган, уларда ижтимоий адабий тип яратиш нияти бўлмаган”⁶³. Шунинг учун Туркистон халқининг юрагига етиб борадиган, кўзини очишга, ўзлигини англашга, энг муҳими, уларни кутаётган изтиробли фожа ва унинг даҳшатли оқибатларини кўрсатишга асос бўладиган ўткир сюжетли сахна асари яратилиши керак эди. Бу мураккаб вазифани Беҳбудий ўз зиммасига олди ва буни етарли даражада уддалади. Муаллифнинг ўзи ушбу асарини “миллий фожа” деб таърифлагани ҳам бежиз эмас. Аристотель ўзининг машҳур “Поэтика” асарида трагедия, яъни фожа хусусида шундай ёзади: “Фожавий асар изтироб билан инсон руҳини покловчи муҳим ва тугал воқеа

⁶³ Р и з а е в Ш. Жаид драмаси. Тошкент: Шарқ нашриёт-матбаа концерни, 1997. 19-бет.

тасвирдир”⁶⁴. Шу сабаб ҳам Бехбудий илк драма учун трагик мавзунини танлади ва бу тўғри йўналиш эди. Бу муаммонинг бир жиҳати бўлса, иккинчиси драманинг номланиши (“Падаркуш”) билан боғлиқ масала.

Тадқиқотларимиз учун танланган давр адабиётига хос умумий хусусиятлардан бири жадид ислоҳотидаги ижтимоий мақсадлар асарларнинг яширин моҳиятига синдирилиши билан ҳам ажралиб туради. “Падаркуш”да ҳам бу хусусият мавжуд. Бу ҳақда АҚШ нинг Карлетон коллежи профессори А.Холид ҳам ўз фикрларини билдирган. “Бехбудий ўз асаридан саводсизлик, турли хил ахлоқсизликлар, “замонавий маданият”нинг жамиятда авж олиши, диний эътиқод сусайиши натижасида юзага келган тартибсизликларнинг Марказий Осиё мусулмонлари ва ёшларга салбий таъсирини рамзий йўл билан ифодалайди”⁶⁵. Э.Олворт эса драманинг “Падаркуш” деб номланишида катта ижтимоий маъно ётганлигини айтади ва фикрини қуйидагича изоҳлайди: “Бехбудий драмани “Падаркуш” деб номлашида ҳам муайян мақсадни кўзлайди, яъни у бу ерда нафақат аниқ шахс – инсон отаси тасвирланганини, балки бу билан рамзий образ сифатидаги ота-она, ота-Ватан ва Туркистон мусулмонларининг бирлашиши ҳақида ҳам ўйлашлари лозимлигини уқтиради. Агар жамиятнинг ҳаётига ташқи таҳдидлар етказилса-ю, ватан мустамлакага айланса, бунга кимдир айбдор ёки нимадир сабаб бўлади. Бехбудий ўша айбдор ким эканлигини ойдинлаштиришга ҳаракат қилгандек бўлади”⁶⁶.

⁶⁴ Арис то т е л ь. Поэтика. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. 13-бет.

⁶⁵ Russia's Orient. Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917 / M. Khodorkovsky, Y. Slezkine, E. J. Lazzarini, A. Khalid and etc.; ed. Daniel R. Brower and E. J. Lazzarini. - Bloomington: Indiana University Press, 1997, pp. 197–198.

⁶⁶ Allworth E. Murder as Metaphor in the First Central Asian Drama // Ural-Altai Year-book. – 58 (1986). P. 70.

Эътибор беринг, Олворт бу ўринда образ талқинида драматург ғоявий ниятининг бадиий таҳлилида жуда чуқур кетади. Драмадаги матнда, унинг структурасида, қаҳрамонлар диалогиди, монологиди олим айтаётган фикрлар йўқ. Лекин олим асар замиридан шундай фикрлар келиб чиқади, деб баҳолайди. Хўш, бу мулоҳазаларида у ҳақми ёки ноҳақ? Бизнингча, ҳақ. Ушбу фикрлари билан Олворт у асар салмоғини янада бойитгандек бўлади. Энг асосийси, бу фикрлар, бу хулосалар асарнинг умумий ғоясига зид эмас, қарама-қарши эмас, у билан ҳамоҳангдир. Олвортнинг бу хулосаларини кимдир маъқуллаш, кимдир маъқулламас, лекин бундан қатъи назар америкалик жадидшуноснинг бу мулоҳазалари кишини мушоҳада юритишга ундайди. Бу фикрлардан тадқиқотчи ҳам, “Падаркуш” ҳам ютади. Ўз навбатида бу фикрлар янги-янги мулоҳазаларга, фикрий уйғонишларга туртки, доя бўлиши мумкинлиги билан ҳам қимматлидир.

Юқорида биз Э.Олвортнинг баъзи бир фикрларига қўшилмаслигимизни таъкидлаган эдик. Аммо бундан қатъи назар, олим “Падаркуш”нинг рамзий – мажозий маъноларини пухта англай олганини, уларни янгича нуқтаи назар билан мустақил ёритишга интиланганини эътироф этиш лозим. Бойнинг қотили ўз ўғли эмас, Тангриқул. Лекин муаллиф асарни “Падаркуш” (отасини ўлдирувчи) деб номлаган. Э.Олворт айтганидек, муаллифнинг бундай йўл тутишида асарнинг бош ғоявий йўналиши марказида турган мақсади бор. Бироқ бу мақсадни Олворт негадир “сиёсий мақсад” деб атайдики, бу фикримизча у қадар тўғри эмас. Маълумки, ҳар қандай фожида ҳам уни амалга оширувчидан кўра унга сабабчи бўлган кишилар кўпроқ айбдор ҳисобланади. Жиноятни амалга оширган жиноятчи, одатда, жазоланади. Беҳбудий ўз асарида турли ижтимоий иллат ва гуноҳларни келтириб чиқарган сабабларни аниқлашга ва уларни кичик деталлар орқали очишга ҳаракат қилди. Бу орқали гўё “айбдор жоҳил ота қисмати ҳаёт қонунига кўра жазосиз қолмаслиги лозим” деган нуқтаи назарда туради. “Падаркуш”

мавзуси Туркистоннинг наинки ўша давр ҳаёти, балки келажига ҳавф солиши мумкин бўлган иллатларни акс эттириш учун қўл келган. Шу билан бирга, маърифатга эътиборсизлик жаҳолатга олиб келишидан жамиятни огоҳ этади. Отасининг ўлимига сабабчи бўлган Тошмурад образи томошабин – оми халқни сергаклантирмаслиги мумкин эмас эди. Айни вақтда, асарнинг “Падаркуш” деб номланишида ҳозирча тадқиқотчилар эътиборидан четда қолаётган бошқа сабаблар ҳам мавжуд.

Беҳбудий ўзи яшаётган жамият, унинг аъзолари руҳиятида юз бераётган ўзгаришларни кузатган ва илғай олган. Фикри-мизча, унга энг қаттиқ таъсир қилгани истибод сиёсати ва мафкурасининг Марказий Осиё халқлари, жумладан, миллатимиз вакиллари, айниқса, ёшлар онгига, сиёсий-ижтимоий қарашларига таъсири ва нисбатан қисқа муддатда (1865 йилдан кейин) бу масалада истибод тарафдорларининг муваффақиятга эриша бошлагани бўлган. Асар муаллифи аҳвол агар шу тарзда давом этаверса, яқин йилларда ёшлар миллат учун ўлмас қадрият саналмиш тушунчаларни, минг йиллаб ота-боболаримиз гурурланиб келган тарихимизни, маданиятимизни байналмилаччилик кўриниши остида ниқобланган сиёсат натижасида унутишлари мумкинлигини, бу эса нафақат шахс, балки миллат фожиасига айланишини, оқибатда ёш авлод ўз шажарасини ҳам эсдан чиқариши, ўз насли насабидан бебаҳра, ғофил, манқурт бўлиб қолиши, ҳатто ўз ота-оналарини маданиятсизликда, билимсизликда айблашлари мумкинлигини, натижада мустамлакачилар ташвиқоти туфайли падари бузрукворларидан воз кечишга ҳам тайёр бўлиб қолишини англаб етган. “Падаркуш” яратилишида муаллиф тафаккурида кечган шу англов жараёнининг ёрқин изларини сезмаслик мумкин эмас. Эҳтимол, драмага бошқа мавзу асос қилиб олинганда, асар бу даражада машҳур бўлмас эди. Ушбу пьеса таъсирида ёзилган кўплаб сахна асарлари, шубҳасиз, “Падаркуш”дек машҳур бўлмаган. Б.Назаров: “Падаркуш”да бундан саксон йил аввал айтилган гаплар ҳозирги

замондошимизни ҳам ўйлашга ундай олади⁶⁷, деб ёзганида буткул ҳақ. Олим А.Алиев ҳам Б.Назаров фикрларини давом эттириб, қуйидагича хулосага келган: “Падаркуш”да олға сурилган ғоялар, масалалар чуқурроқ қаралса, Туркистон халқини бугунги кунларигача акс эттирган маънавий хазина бўлиб чиқади⁶⁸.

Э.Каримов пьесанинг яратилишини Фонвизиннинг “Думбул” (“Чаловой”) комедияси билан боғлайди ва Беҳбудийнинг ушбу сахна асари юқоридаги рус адабиёти намунаси таъсирида пайдо бўлганлигини таъкидлайди. Тадқиқотчи уларнинг номланишидаги ўхшашлик, салбий, ижобий образлардаги умумий уйғунлик ва асарларда илгари сурилган ғояларнинг бири-бирига мутаносиб жиҳатларини кўрсатиш билан хулосаларини яна бир бор тасдиқлайди⁶⁹. Лекин, бизнингча, “Падаркуш”да асос қилиб олинган муаммо, тарғиб қилинган ғоя ва унинг мундарижаси, шу билан бирга, ёзиш режаси ҳам муаллифда бирдан туғилган эмас. Демакки, драманинг пайдо бўлишига фақат Фонвизиннинг “Думбул” (“Чаловой”) комедияси таъсир этган, деб хулоса чиқариш ҳам у қадар тўғри бўлмайди. Фикри-мизча, асар мавзусининг туғилишига муаллиф яшаган даврга қадар миллатимиз тарихидаги унутиламас фожиалар ҳам маълум даражада таъсир этган. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, драманинг ғоявий марказини банд этган маърифатпарварлик муаммосидан ташқари, Туркистон халқлари учун муҳим ва кутилиши мумкин бўлган бошқа оғир муаммолар, хусусан истибдодга қарши кураш ҳақида ҳам жиддийроқ бош қотириш лозимлигини англагани учун ҳам Беҳбудий айнан шу мавзунини танлаган. “Падаркуш”да ўз даврига нисбатан айрим “теша тегмаган” муҳим масалалар қўйилганки, бу муаммолар то ҳануз нафақат китобхонлар, балки мутахассис-тадқиқотчилар томо-

⁶⁷ Қаранг: Назаров Б. Маҳмудхўжа Беҳбудий // Ўзбек тили ва адабиёти. 1992. 3–4-сон. 71-бет.

⁶⁸ Алиев А. Маҳмудхўжа Беҳбудий. Тошкент: Ёзувчи, 1994. 9–10-бетлар.

⁶⁹ Каримов Э. А. Развитие реализма в узбекской литературе. Ташкент: Фан, 1975. С.41–42.

нидан ҳам етарлича талқин қилингани йўқ. Шунинг учун бу масалалар билан боғлиқ баҳслар ҳали анча вақтларгача давом этиши шубҳасиз.

Биринчи парданинг дастлабки кўринишидаги ота ва ўғил ўртасидаги ёқимсиз суҳбат – Тошмуроднинг отасидан “томошаға бориш” учун пул сўраши, Бойнинг ҳам бойваччага эътирозсиз рухсат бериши – фожианинг бошланиш нуқтасидир. Уларнинг суҳбатига гувоҳ ва норизо тарзда Бой, унинг ўғли Тошмуродга “бадбинона боқиб, бошини соллар” ҳолатда ўтирган Домулла билан боғлиқ эпизод драманинг дастлабки тугунини юзага келтиради. Э.Олворт Домулланинг бошини башоратомуз қимирлатиб қўйишини қуйидагича изоҳлайди: “Домулланинг Тошмуродни кузатиб, кейин бошини маъноли қимирлатиб қўйишида қандайдир жиноят содир бўлиши мумкинлигига ишора бор. Иккинчидан, бу Домулла ва Бой ўртасида халқнинг зиёлиларга бўлган ҳурматининг устунлиги ва ҳурмат фақат бойликка нисбатан бўлмаслиги тўғрисидаги қисқа суҳбатидан дарах берувчи белги ҳамдир”⁷⁰.

Дарҳақиқат, Э.Олворт ушбу эпизоддаги Домулланинг бошини қимирлатиб ўтиришидаги рамзий маъноларни илғаб таҳлил қилар экан, биз олимнинг фикрларини қўллаб-қувватлаймиз. Бизнингча, тадқиқотчи драмадаги персонажлар билан боғлиқ ҳар қандай кичик деталларда ҳам муҳим маъно борлигини юқоридаги таъкиди орқали тўғри ва аниқ далиллаб берган.

Америка тадқиқотчиларининг жаҳид адабиётини таҳлил қилиш билан боғлиқ изланишларидаги яна бир умумий жиҳат улар томонидан ўша даврда яратилган асарлардаги бош ва иккинчи даражали мавзулар ҳамда образларнинг аниқланиши, адабиётдаги мавжуд назарияларга асосан уларнинг асардаги ўрнини, сюжет чизигига таъсирининг чуқур ўрганилиши билан белгиланади.

⁷⁰ Allworth E. Murder as Metaphor in the First Central Asian Drama// Ural-Altaic Year-book.- 58 (1986). P.67.

Қодирийшунос олим Х.Мурфи бадий асардаги бош ва иккинчи даражали мавзуларни аниқлаш, образлар ривожини тадқиқ қилиш ҳам жуда муҳим деб ҳисоблайди ва тадқиқотида шу масала юзасидан фикрларини баён этади⁷¹.

Э.Олворт “Тадаркуш”нинг ҳар бир сахна кўринишида иштирок этувчи персонажларига тўхталиб, уларда акс этган хусусиятларни қуйидагича таснифлайди: “Бой образи, – дейди олим, – биринчи парданинг марказида туради, бутун бир сахна давомида кўрсатилган суҳбатларда иштирок этади ва ушбу кўринишдаги бошқа характерларга нисбатан икки ҳисса кўп гапиради. Шундай бўлса-да, Бой ўз фикри ва маслаҳати билан ушбу парданинг охирида унинг уйқусини келтирган зиёлидек серган эмас. Замонавий танқидчилар Бой образини драмада асосий, марказий фигура деб ҳисоблайдилар”⁷². Олим қайдларини унинг нуқтаи назаридан келиб чиқиб, маълум маънода тўғри, деб айтишимиз мумкин. Чунки бадий асарга бўлган қарашларнинг хилма-хиллиги уларнинг қандай бўлишидан қатъи назар адабий жараёндаги ривожланишни кескинлаштиради, ҳар қандай бадий ижод намунасидаги гоявий позицияни чуқурроқ, ҳар тарафлама англаш имконини беради. Аммо, америкалик жадидушуноснинг Бой образи воситасида Зиёлига муносабати жиддий баҳсга сабаб бўлиши мумкин. Америка тадқиқотчиси назаримизда, образларнинг пьесадаги мавқеини, уларнинг жадидчиликка муносабати, дунёқараши, фикрлаш доираси, характери, жамиятдаги ўрнини ўз мақсадларидан келиб чиқиб таҳлил қилган. Ҳолбуки, Бехбудий назарда тутган маърифатпарварлик гоясини илгари суришда, муаллиф ислохотининг тарғиб қилинишига муноса-

⁷¹ Қаранг: Murphy Ch. The Relationship of Abdulla Qadiri's Historical novels to the Earlier Uzbek Literary Traditions: Washington University Press, 1980, pp.123–127; 136–139.

⁷² Allworth E. Murder as Metaphor in the First Central Asian Drama // Ural-Altai Year-book. –58 (1986). P. 68.

батда Зиёлини “сергап” деб бўладими? Гап шундаки, Беҳбудий Зиёлини жаҳид ислохотларига хайрхоҳ, миллат равнақиға жиддий эътибор қаратаётган киши сифатида тасвирлаган. Ушбу персонаж муаллиф – Беҳбудийга маслақдош. Давр учун муҳим бўлган шахс. Бу образ муаллиф ниятларини рўёбға чиқаришдаги асосий восита – резонёр. Қолаверса, Зиёлининг “узундан-узоқ, зерикарли” нутқи эпизодида ушбу образға юклатилган ғоявий-эстетик функциянинг кульминацион, яъни авж нуқтаси акс этган. Олимнинг бундай хулосаға келишиға сабаб унинг асосий эътибори образларнинг ташқи шакалиға қаратилганлиғидан, қолаверса у асардаги персонажлар фаолиятдан келиб чиқадиган тағмаъно ва уларнинг драмадаги ўрниға жиддий эътибор бермаганлиғи, деб ҳам белгилаш мумкин.

Бойни асардаги асосий шахс деб ҳисоблаган “замонавий танқидчилар” нималарға асосланиб бундай фикрға келганликлари бизға маълум эмас. Шунға қарамасдан, уларнинг хулосаларини қувватлаган ҳолда бу ҳақдаги ўз нуқтаи назаримиз ва қарашларимизни асослашда давом этайлик.

Таҳлил қилинаётган драмадан маълумки, Бой образи асар сюжети марказида ҳар қандай муҳим ва содир бўлиши мумкин бўлган воқеаларнинг бевосита иштирокчиси. Пьесадаги манзараларнинг кўп қисми Бойнинг уйида содир бўлиши ва драманинг ҳар тўрт пардасида унинг “кўрғони” мунтазам намойиш этиб борилишини ҳам назардан қочирмайлик. Зеро, драмадаги барча воқеалар, асосан, унинг хонадонида бўлиб ўтади.

Эдворт Олвортнинг яна бир фикри хусусида: “Марказий Осиё жамиятининг бу (Беҳбудий – З.М.) жаҳидчиси концепциясида, шу билан бирға, “Падаркуш”да ҳам асосий персонажлар (Бойнинг хотинидан ташқари) тўлалиғича қора бўёқ билан тасвирланади”⁷³. Тадқиқотчи қора бўёқлар билан тасвирланган образлар қаторида Бойни ҳам назарда тутган. Чунки у салбий (“negative”) персонаж. Бой ҳам асосий образлар қаторида

⁷³ Allworth E. Murder as Metaphor in the First Central Asian Drama// Ural-Altaic Year-book. –58 (1986). P.69.

салбий қилиб кўрсатилган. Бу жиҳатдан қараганда, Э.Олворт ҳам Бойнинг асарда муҳим шахслардан бири эканлигини тасдиқлаяпти.

Америкадаги йирик кутубхоналардан бири – Конгресснинг “Африка ва Яқин Шарқ” бўлими (African and Middle Eastern Division) да фаолият кўрсатиб келаётган Х.Мурфи “Ўткан кунлар” романидаги етакчи образ – Кумушнинг асардаги ўрни ҳақида шундай ёзади: “А.Қодирий Кумушни ҳар томонлама етук машуқа сифатида тасвирлайди, лекин унинг номи роман марказида турса-да, у фаол эмас, пассив характер. Бошқа образларга нисбатан Кумуш образи ривожланмай қолган”⁷⁴. Бу фикр ҳам баҳсли. Ёки юқоридаги фикр хориж тадқиқотчисига “Ўткан кунлар”ни танқид қилиб ёзган айрим шўро мунаққидларидан беихтиёр ўтиб қолган бўлиши ҳам мумкин. Биз эса Кумуш образи муаллиф мақсади доирасида бўй-басти билан бадиий мукамал тарзда тасвирланган, деган фикрдамиз. Романда Кумушнинг фаоллик даражаси оддий Шарқ аёлига хос тарзда бўлиб, ундан ортиги бадиий мантиқ меъёрининг бузилишига олиб келар эди. Мурфи талаб қилаётган ва назарда тутган фаоллик Хушрўйбиби ва Зайнабга хос бўлиб, бу – айни биз назарда тутган – ахлоқ муаммосининг ёритилишидаги шу образларга юкланган мақсад даражасидадир. Х.Мурфининг наздида Шарқ аёлига хос итоаткорлик ва вазминликнинг “пассивлик” деб баҳоланиши бизнинг қаҳрамонга гарбона дунёқараш билан муносабатда бўлишининг натижасидир.

Иккинчидан, Х.Исматуллаев таъкидлаганидек, Абдулла Қодирий Кумуш образини меъёрни сақлаган ҳолда яратган. Уни бундан ҳам фаол қилиб кўрсатиш ўша давр ҳақиқатига тўғри келмас эди⁷⁵.

⁷⁴ Murphy Ch. The Relationship of Abdulla Qadiriyya's Historical novels to the Earlier Uzbek Literary Traditions.- Washington University Press, 1980, pp.137–138.

⁷⁵ И с м а т у л л а е в Х. Абдулла Қодирий абадияти // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1994, 11 ноябрь.

Бошқа бир жиҳатдан Х.Мурфининг бадий асарда қаҳрамон эволюцияси билан боғлиқ кузатишлари Кумушбиби образи ҳақидаги ижобий тасаввурларимизни янада тиниқлаштиради⁷⁶.

Ўзбек ва инглиз адабиётшуносларининг муайян муаммо масаласидаги турлича муносабатларига уларнинг бир-биридан фарқли, ўзига хос бўлган миллат, дин вакили эканлиги, шу билан бирга ҳаёт тарзи, тафаккури, мутахассислик савияси, дунёқарашидаги тафовутлар ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Бу, биринчидан. Иккинчидан, нима бўлганда ҳам юқоридаги ва уларга ўхшаш бир-биридан кескин фарқланувчи таҳлиллар бадий асарни турлича нуқтаи назар, мезон ва талаблар асосида тадқиқ қилишга туртки беради.

Қодирий романларини тадқиқ қилган Х.Мурфи “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён”ни таҳлил қилганида асарда ёритилган мавзуларни асосий ҳамда иккинчи даражалига ажратиб ўрганган. Тадқиқотчининг фикрича, “ҳар икки роман (“Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён”)нинг асосий мавзуси романтик севгининг жамият томонидан қабул қилиниши ёки қилинмаслигига асосланади. Лекин муаллиф ёқловчи (ошиқ-маъшуқ)лар ўртасидаги зиддиятларни ривожлантиришда икки романда икки хил йўлдан боради”⁷⁷. Ўзбек адабиётшунослари бу ҳақда ўз фикр-мулоҳазаларини турлича баён этганлар. Жумладан, Ҳ.Ёқубов романдаги севги-муҳаббат мавзуси мамлакатнинг миллий тақдири масаласи билан уйғун ҳолда бир хил ривожлантирилганлигини эътироф этади. “Адиб Отабек, Юсуфбек ҳожи ва Кумуш билан бирга, ўзини ҳам азоблаётган муҳим феодал тартибларни фош қилиш учун фисқ-фасод уясини қидиради”⁷⁸, – деб ёзади у. Қодирий ижоди билан

⁷⁶ Murphy Ch. The Relationship of Abdulla Qadiriyy's Historical novels to the Earlier Uzbek Literary Traditions.- Washington University Press, 1980. P. 55.

⁷⁷ Murphy Ch. The Relationship of Abdulla Qadiriyy's Historical novels to the Earlier Uzbek Literary Traditions. Washington University Press, 1980. P.123; 145.

⁷⁸ Ё қ у б о в Ҳ. Йирик санъаткорнинг тўнғич романи. Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва

боғлиқ кўплаб илмий асарлар яратган М.Қўшжонов “Ҳаёт ва қаҳрамон” китобида юқоридаги масала хусусида батафсил тўхталиб, “романда икки йўналиш бирлигидан – муҳаббат можароси ва тарихий воқеалар оқимидан марказий тугун ҳосил бўлади”⁷⁹, – деган хулосага келади. Ҳ.Ёқубов “бадий қаҳрамон ҳамиша адибнинг диққат марказида турса ҳам, лекин тарихий фон (хонлик инқирозининг бадий тасвири) характери ҳаракатга келтирувчи асосий омил бўлиб қолаверишини⁸⁰ қайд этади. Бизнингча, ҳар икки романда воқеалар ривожига туртки бўлган севги-муҳаббат бош мавзу бўлса-да, Қодирий илк романи (“Ўткан кунлар”)нинг сўзбошисида тарихнинг “энг кир ва жирканч кунларини” кўрсатиш мақсадини таъкидлаб, ўша даврдаги ҳукмрон доираларнинг истибдодидан эзилган “қора халқ” турмушини, энг муҳими, Туркистоннинг аянчли аҳволини аниқроқ ифодалашни биринчи планга қўяди ва у танлаган мавзулар, воқеа-ҳодисалар, образлар, ҳатто ҳаракат ўринлари ҳам адиб мақсадини китобхонларга етказиш учун хизмат қилади. Профессор У.Норматовнинг фикри юқоридаги қайдларимизни янада тўлдиради: “Ўткан кунлар” романининг маъно мундарижаси доираси ғоят кенг, унда хилма-хил ижтимоий, маънавий муаммолар кўтаришган. Улар ичида, менимча, энг муҳими юртнинг, миллатнинг тақдири, мустақиллик масаласидир”⁸¹.

XX асрнинг 20–30-йилларига мансуб адабий асарларни ўқиган сайин янгиликларни кашф этиб бораверамиз. Маълумки, бадий асарда ижодкор шахсияти, дунёқараши ҳам ўта муҳим роль ўйнайди. Қодирий романларидаги Отабек ва Анвар образлари тасвирида муайян маънода муаллифни кўргандек,

санъат нашриёти, 1976. 395-бет.

⁷⁹ Қ ў ш ж о н о в М. Ҳаёт ва қаҳрамон. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. 26-бет.

⁸⁰ Ё қ у б о в Ҳ. Йирик санъаткорнинг тўнғич романи. Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. 393-бет.

⁸¹ Н о р м а т о в У. Қодирий боғи. Тошкент: Ёзувчи, 1995. 122-бет.

Чўлпон, Беҳбудий, Фитрат асарларида яратилган “идеал” образларда уларнинг ўзини кашф қилгандек бўламиз.

Хориж олимлари Беҳбудий ва Фитратнинг ислом қонуниятлари, мусулмонлик, Куръон ва ҳадислар билан боғлиқ масалалар ёритилган асарлари таҳлилига ҳам атрофлича тўхталишган⁸².

Исломда, шу жумладан ўзбек халқида инсон ҳаётидаги гайриоддий салбий ҳодисаларнинг содир бўлишини гуноҳ ишларимиз учун берилган жазо ёки ижобий ҳодисаларни савоб ишларимиз учун мукофот, деб қабул қилиш керак, деган қараш бор. Назаримизда, Беҳбудий ҳам “Падаркуш” драмасида ана шу “фалсафа”га ишора қилади. Э.Олворт Беҳбудийнинг ижодкор сифатидаги позициясига баҳо бериб, у: “Жамият ҳаётини ўзгартиришда таълим ва тарбия асосий ижтимоий восита бўлишига ишонади. Драманинг машҳурлиги ҳам шундаки, унда муаллиф типик характерларнинг ҳаракати орқали уларга (мусулмон халқига – З.М.) яхши таниш бўлган муаммо ҳақида ўз тилида сўзлайди”⁸³, – дейди.

Олим бошқа тадқиқотларига нисбатан пьесадаги мотив ва мавзуларни жуда аниқ илғашига, фикримизча, АҚШда ҳам, Ўзбекистонда ҳам ёшлар муаммосига жиддий эътибор берилиши, иккала мамлакатда ҳам ҳеч қандай жиноят жазосиз қолмаслигига ишонч, айниқса, бу борада “Инжил” ва “Куръон”даги қатор ғоя ва фикрларнинг ҳамоҳанглиги асос бўлган. Шу нуқтаи назардан қараганда, “Падаркуш”даги Бой ислом моҳиятидаги “фарзандларни билимли қилиш” ҳақидаги мажбуриятини адо этмайди. Оқибатда гуноҳкор сифатида жазосини олди.

⁸² Қаранг: K h a l i d A. The Politics of Muslims Cultural Reform. Jadidism in Central Asia. - Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 1998; A l l w o r t h E. Murder as Metaphor in the First Central Asian Drama // Ural-Altai Year-book. – 58 (1986), pp.65–95.

⁸³ A l l w o r t h E. Murder as Metaphor in the First Central Asian Drama // Ural-Altai Year-book. – 58 (1986). P.68.

Америкалик жадидушunosлар давр адабиёти намуналарига хронотоп нуқтаи назаридан ёндошиб, уларни турлича талқин қиладилар. Улар бир асарнинг турли қирраларини замон ва макон яхлитлигида тадқиқ этиб, бизлар учун мутлақо кутилмаган, бетакрор ва ўзига хос хулосаларга келишган. Шунингдек, хориж олимларининг изланишларида билдирилган фикрларнинг ҳаммаси ҳам бирдек илмийлик касб этмаса-да, барибир, жадида асарларига четдан туриб, менталитетимизни, ўзларига бутунлай ёт бўлган шарқона қарашларимизни, тушунчаларимизни, бошқача, аниқроғи, ғарбона тафаккурловчи тадқиқотчилар таҳлил қилиши катта аҳамиятга эга. Америкалик адабиётшunosларнинг ишларида тадқиқот учун танланган асарнинг мазмун моҳиятига баҳо беришда, муаллиф йўналишидан келиб чиқиб фикрлаш, унинг асл мақсадини аниқлашга интилиш нисбатан камроқ бўлиб, маълум бир факт, деталь ёки эпизоднинг бирор жиҳати ёки шаклини таҳлил қилишга бўлган иштиёқ кўпроқ учрайди. Бундай ўзига хосликлар ёки бир ёқлама тадқиқ биз ушбу бобда мурожаат қилган Э.Олворт, Х.Мурфи, А. Холидларнинг илмий ишларига хосдир.

Чўлпонни ёки Қодирийни ўзбек олимидаги назар билан чуқур ва муфассал тушуниш америкалик тадқиқотчилар учун мушкул бўлиши табиий. Бу миллатга хос хусусият, колорит, тарих, айниқса, маданият, хусусан, сўз санъатига муносабат каби жуда кўп омиллар билан узвий боғлиқ масала. Лекин хориж олимларининг изланишларидаги кузатишлар натижалари, хулосалар аксар ҳолларда объективлиги билан муҳимдир. Шу билан бирга улар ўзбек адабиётшunosлигида муайян асарга янгича ёндашувларнинг яратилишида туртки бўлиши мумкин. Бунга мисол тариқасида бошқа америкалик мутахассисларга нисбатан ўзини адабиётшunos олим сифатида теранроқ намён қила олган, Қодирий ҳаёти, ижодий меросини нисбатан бадият мезонлари асосида тадқиқ қилган Х.Мурфи изланишларини, Э.Олворт ва А.Холиднинг “Падаркуш” асарига оид тадқиқотларидаги таҳлилларини келтириш мумкин.

Юқоридаги муаллифларнинг илмий тадқиқотларини ўрганиб, уларни таҳлил этиб, қўйидаги хулосаларга келдик:

– *биринчидан*, америкалик мутахассислар асарда қўйилган мавзу, муаммо, ғояни ижтимоий ва адабий-бадий уйғунлик сифатида тадқиқ этадилар. Муайян асарни давр ва муаллиф дунёқараши билан чамбарчас алоқада ўрганадилар;

– *иккинчидан*, америкалик олимлар масалани генетик-типологик ўрганишга алоҳида эътибор берадилар. Ижодий жараёнлардаги анъана ва новаторлик муаммоси доимо уларнинг диққат марказида туради;

– *учинчидан*, америкалик жадидушunos тадқиқотчилар ижтимоий масалаларнинг бадий асарда рамзий-мажозий услубда ифодаланишини ҳар бири индивидуал суратда талқин этиб, баҳс ва мунозара қиладилар. Мунозаралар асносида муаллиф услубидаги нозик бадий унсурларни аниқлашга интиладилар;

– *тўртинчидан*, олимлар мавзу ва асар қаҳрамонларини бош ва иккинчи даражалига ажратиб, уларнинг асар сюжети ва композициясидаги ўрни масаласи хусусида ҳам баҳс юритишадди. Бу масалани Х.Мурфи “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён” романлари мисолида ўрганса, Э.Олворт “Падаркуш” драмаси орқали тадқиқ этади.

Маърифатпарварлик концепциясининг бадиий-ғоявий тадқиқи

Э.Олворт, А.Холид ва Х.Мурфининг жаид адабиётига доир тадқиқотларида маърифатпарварлик ғояларининг бадиий-ғоявий талқинига алоҳида эътибор берилади. Хусусан, Э.Олвортнинг Беҳбудий қаламига мансуб “Падаркуш” драмасидаги, А.Холиднинг Фитрат асарларидаги, Х.Мурфининг Қодирий ҳикоялари ва кичик шеърларидаги маърифатпарварлик ғоялари ҳақидаги мулоҳазалари фикримизни далиллайди.

Э.Олворт “Падаркуш”даги “қотиллик”ни изчил суръатда тадқиқ этиб, драма моҳиятига сингдирилган бадиий-ижтимоий ғоя – маърифатпарварлик ҳақида шундай дейди: “Беҳбудий “Падаркуш” драмаси орқали ўз даврида зиёлиларга бўлган муносабатнинг қанчалик паст даражада эканлигини халққа намойиш қилди”⁸⁴. Олим драмадаги маърифатпарварлик ғояларини тадқиқ қилар экан, Бой уйини билимсизлик, жаҳолат ва қайсарлик кўрғонига, маишатхонани эса шайтон малайларининг уйига ўхшатади. “Нодон фарзандлар ва жаҳолат қасри ўртасида юз берган жиноятга дахлдор кишиларни кўрган ҳар қандай томошабин драманинг охири фожиа билан тугашини англайди ва бунга гувоҳ ҳам бўлади”⁸⁵, – дейди у. Америкалик жаидшунос жаҳолатни келтириб чиқарувчи асосий омиллар ва уларнинг идизларини метафорик услубга таянган ҳолда изоҳлаб, тўғри хулосаларга келади. Жаҳолат ботқоғига бот-

⁸⁴ All worth. E. Murder as Metaphor in the First Central Asian Drama // Ural-Altai Year-book. –58 (1986). P.69.

⁸⁵ All worth E. Murder as Metaphor in the First Central Asia Drama // Ural-Altai Year-book. –58 (1986). P.68.

ган “кўрғон” бирон-бир жиддий ва мудҳиш фожиага сабаб бўлмагунча унинг мустаҳкам девори ўпирилмайди. Шу маънода, жаид адабиётининг айрим намуналари сюжет марказида ўлим турганлигининг сабабини ҳам юқоридаги ғояни ифодалаш мақсади билан боғлаш керак бўлади, назаримизда.

Э.Олворт Бехбудий маҳоратини драмада танланган қаҳрамон исмлари орқали ҳам намойиш этган. Унинг бу борадаги фикрларини қуйида айнан келтирамиз: “Жадидлар мажозий конфликтларнинг турлари орқали ёвузликка – жаҳолатга қарши курашиш керак, деган даъват билан чиқадилар. Драмадаги баъзи персонажлар учун танланган исмлар замирида ҳам юқоридаги тарғиботга муайян ишора бордек. Пичоқ кўтариб олган қўл “Оллоҳнинг қули” (Тангриқул) эди. Яна бошқа ким бўлиши мумкин? Лекин ислом анъаналари, шариат қонунлари ва руҳонийларнинг танбеҳларини (панд-насиҳатларини) назар-писанд қилмайдиган, уларни оёғости қилиб таҳқирлайдиган мусулмонларга қудратли Оллоҳнинг ўзи ҳам даҳшатли жазо бериб огоҳлантириши мумкин эди. Лекин муаллиф бу ишга Тангриқул (Оллоҳнинг қули) ни танлади”⁸⁶. Юқоридаги иқтибосдан кўринадики, Э.Олворт драмадаги баъзи персонажлар учун танланган исмларнинг маъноларини, келиб чиқиш этимологиясини ҳам ўрганган. Тадқиқотчи драмадаги Зиёли образи ҳақида фикр юритиб: “Зиёли ўзбекларда илм берувчи, ақл-заковатли деган маъноларни беради”, – дейди. Жаидшунос олимнинг юқоридаги фикрлари муҳим аҳамиятга эга, биз ҳам уларни қувватлаймиз. Дарҳақиқат, драмадаги бошқа образларнинг исмлари ҳам уларнинг характериға мос танланган. Илм олишдан йироқ бўлган Бойнинг ўғлиға танланган исм ҳам, бизнингча, Бехбудийнинг китобхонға айтмоқчи бўлган ғоявий мақсадини етказишда калит вазифасини бажарган. “Тошмурод” – ўзбекча-арабча сўзлардан иборат бўлиб, тошдек мустаҳкам бўлсин, умри

⁸⁶ Allworth E. Murder as Metaphor in the First Central Asia Drama // Ural- Altaic Year-book. –58 (1986). P.70.

узоқ бўлиб, муродига етсин, деган маънони англади⁸⁷. Лекин, Беҳбудий бу исмга қаҳрамон табиатидаги, феъл-атворидаги маънони усталик билан сингдиради. Яъни муаллиф талқинига кўра, у ўсадиган, ривожланадиган мурод эмас, ўзгармайдиган, тошдай қотиб қолган, бошқача айтганда бошни ёрадиган мурод бўлиб чиқди. Бунинг сабаби унга яхши таълим, тарбия берилмаганидир. Асар композицияси, муаллиф ғоявий мақсадидан келиб чиқиб “Тошмурод” исмини қуйидагича ҳам таҳлил қилиш мумкин. **Тошмурод (муроди, мақсади тош қотган)** нинг айшишратга бўлган истаги ҳатто отасига бўлган муҳаббатидан ҳам устун бўлди. Мақсаднинг оғирлиги, мудҳишлиги сабаб, ўғил фожиага юз тутди ва “падаркуш” деган тавқи лаънат тамғасини олишга ҳукм этилди. Демак, драмадаги персонажларнинг ўзини тутиши, характерлари, асарда тутган ўрни ва муаллифнинг уларга юклаган бадиий-ғоявий мақсадидан келиб чиқилса, гўё улар исми билан туғилгандек таассурот қолдиради. “Тапирувчи исмлар”ни ўша давр адабиётига хос бўлган, ёзувчи услубидаги муҳим хусусиятлардан бири сифатида кўрсатиш мумкин. Чунки, юқорида келтирилган жадид сўз санъатидаги бундай усуллар нафақат Беҳбудий, балки унинг сафдошлари Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат ижодининг ҳам муҳим жиҳатлари саналади.

Э.Олвортнинг “Падаркуш” драмаси ҳақидаги тадқиқотини ўрганиб, олим маърифатпарварлик ғояси ҳақида ҳам тўғри ва муҳим илмий хулосалар билдирган, деган тўхтамга келдик.

Х.Мурфи “Абдулла Қодирий ва большевиклар: ислохотдан инқилобгача” мақоласида Қодирийнинг ҳаёти ва ижоди тўғрисида, хусусан, адибнинг 1918 йил атрофидаги жамиятни маърифатли қилиш билан боғлиқ фаолияти ҳақида маълумот беради. Шунингдек, ушбу мақоладан Қодирийнинг кичик насрий ҳикоялари, жумладан, “Тинч иш”, “Отам ҳам большевик”, “Улоқда”, “Жинлар базми”, “Жувонбоз” ва “Ўткан кунлар” асари

⁸⁷ Бегматов Э. Ўзбек исмлари маъноси. Тошкент: Энциклопедия, 1998. 422-бет.

хусусида олимнинг индивидуал талқин ва таҳлиллари ҳам ўрин олган⁸⁸.

Х.Мурфи Қодирий асарларини таҳлил қилар экан, даставвал ёзувчи шахсига эътибор қаратади. Яъни, адибнинг маърифатпарвар шахс бўлганлигини ва бутун ижодининг асосини маърифатпарварлик ғояси ташкил этганлигини айтиб, унинг маърифатпарвар ёзувчи сифатида шаклланиш омилларини белгилаб, шундай дейди: "...Қодирий адабий фаолиятининг илк даврлариданоқ одамларни билимли қилишга интилаган, иккинчидан, "Турон" жамиятининг фаол аъзоси – ёзувчи А.Авлоний билан яқин алоқада бўлган. Шуни ҳам айтиб ўтиш жоизки, Авлоний "Садои Туркистон" рўзномасини нашр этадиган гуруҳнинг асосий раҳбарларидан бири бўлиши билан бирга 1915 йилда Қодирийнинг "Бахтсиз куёв" драмасини сахналаштиришда кўмаклашган"⁸⁹. Демак, Х.Мурфи фикрларидан англашиладики, у санъаткор асарларининг ўзак моҳиятини ташкил этган маърифатпарварлик ғоясининг бадиий асосини илмий талқин қилишдан олдин ёзувчи шахсини, биографиясини, уни ўраб турган жамият ва муҳитни атрофлича ўрганади. Шу тариқа адиб асарларида бўй кўрсатган ўлмас ғоя – зиё, маърифатпарварликнинг аввало шахсиятда, адиб ботини ва зоҳирида чуқур илдиз отиб, асарларига ҳам кўчганлигини ҳаққоний далиллайди. Қодирий асарларидаги маърифатпарварлик ғоясининг бадиий талқини Х.Мурфи тадқиқотида фақат шу таҳлилда талқин этиладими? деган саволга ойдинлик киритсак. Олим Абдулла Қодирийнинг "Отам ҳам большевик" ҳикояси ҳақида шундай дейди: "Қодирийнинг кўпгина асарларида илм олиш зарурати етакчи мавзу ҳисобланади ёки уларда ҳеч бўлмаганда кишиларнинг вазиятни тўғри тушуниши кераклиги ҳақида

⁸⁸ Muslims in Central Asia / Ch.Murphy and etc.; Durham-London: Duke University Press, 1992, pp.190–203.

⁸⁹ Muslims in Central Asia / Ch.Murphy and etc.; Durham-London: Duke University Press, 1992. P.195.

фикр-мулоҳаза юритилади. Бу мавзу “Отам ва большевик”да ҳам ўз аксини топади. Лекин ҳикояда инқилобий руҳ биринчи ўринда турса-да, унинг замирига беркитилган баъзи бир фикр-мулоҳазалар жуда қимматлидир. Қодирийнинг қисқа ҳажмдаги ишларини нашрга тайёрловчи И.Султонов “Отам ва большевик” ҳикоясини юмористик асар сифатида баҳолайди. Тўғри, ҳикоя юмор билан йўғрилган, лекин бу юмор бутунлай бошқача йўл билан ифодаланган. Сухбатни ҳикоя қилиб берувчи ўғил, гарчи майинлик билан бўлса-да, ўз отасини баъзи ҳолларда масхара қилади. Бу ҳолат янги жамият ва маданият кириб келаётган даврда эски тузум томонидан белгиланган урф-одатларга қарши урилган бонг эди. Анъанага зид бўлган бурилиш, яъни ота ўз ўғлини урушга жўнатиши ўрнига фарзандининг ўз отасини урушга юбориши кўп ёшлар дунёқарашининг ўзгаришига таъсир этди. Бу ҳикоя балоғатга етган, маърифатпарвар ва соғлом фарзандларни қадимдан давом этиб келаётган анъанага қарши, отанинг чизган чизигидан чиқа оладиган ёшларнинг ўқиши учун мўлжалланган”⁹⁰.

Китобхоннинг Х. Мурфи фикрлари хусусида яхлитроқ тасаввурга эга бўлишини таъминлаш мақсадида мана шундай узун иқтибос келтиришни жоиз деб билдик. Иқтибосга эътибор қаратсак, олим ҳикоя хусусида фикр билдирар экан, ўзбек адабиётшуноси билан баҳсга киришади. Хусусан, у ота ва ўғил муносабатидаги айрим “янгича” ошкорлашувни, эски урф-одатларга қарши кўтарилган “бонг” дея изоҳлайди. Қолаверса, қайднинг сўнгги жумласини тафаккур чигиригидан ўтказсак, жаидшуноснинг муайян даражада ғарбона фикрлаш тарзи бўртиб туришини кўрмаслик мумкин эмас. Х.Мурфи “маърифатпарвар ва соғлом фарзанд” деганида, ота-онасидан мустақил, анъанавий ўзбекона урф-одатлар руҳидан баъзи қарашларда мо-суво бўлган ёшларни назарда тутди.

⁹⁰ Muslims in Central Asia / ChMurphy and etc.;Durham-London: Duke University Press, 1992. P.200.

Мақоланинг хулосавий қисми ҳам диққатга лойиқ: “Қодирий ижодининг илк давриданок ўзбек ёшларига таълим-тарбия бериш билан қизиқар эди. 1922 йилда ўн йиллик адабий фаолияти, сиёсий ва ижтимоий инқилоблардан сўнг Қодирий фақат таълим-тарбия билан ҳеч бир иш чиқмаслигини яхши тушунади, у ўзбек жамиятини қайтадан тузиш, ислоҳ қилиш ва яхшилаш учун одамлар ўртасида маърифатнинг ривожланишини кутиб турмаслик кераклигини англаб етади. “Отам ва большевик”да тасвирланганидек, ёшлар ўз оталарининг маслаҳатчиси ва тўғри йўлга солувчилари бўлиб, жамиятни янгилашлари лозимлигини таъкидлайди”⁹¹. Тадқиқотчи юқорида қайд этганидек, Қодирийнинг нафақат бадий ижодда, ҳаётда ҳам ёшлар таълим-тарбиясига жиддий эътибор қаратган зиёли, маърифатпарвар шахс бўлганлиги ҳақида тўғри хулосалар чиқаради. Бундан ташқари, мақоладан яна шу нарса англашиладики, жадидшунос Х.Мурфи маърифатни фақат билим олиш, илмни бўлишдангина иборат, деб билмайди. Бу сўзнинг чуқур маъносини, қамров доирасининг чексизлигини илғаб, маърифат, маърифатпарварлик деганда илғор, ривожланган, замонавий, маданий ҳаётни қарор топтиришни ва иқтидорли ёшларни тарбиялаш маъноларини ҳам идрок этади. Янада аниқроқ айтсак, олим маърифатпарварлик – бу жамиятнинг ҳар томонлама ривожидан иборат, деб баҳолайди.

Бу фикрларнинг нечоғлик тўғри бўлганини ҳозирги давр – XXI асрнинг бошларидаги ҳаётимиз ҳам кўрсатиб турибди. Юртбошимиз томонидан маърифат ва маънавият масалаларига катта эътибор берилаётгани, хусусан “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида маърифатнинг жамият тараққиётида тутган ўрни ҳақидаги қимматли фикрлари, ғоялар, концепциялар бунинг ёрқин далилидир. Жумладан, бу борада Президентимизнинг қуйидаги мулоҳазаларини келтириш ўринлидир:

⁹¹ Muslims in Central Asia / Ch.Murphy and etc.; Durham-London: Duke University Press, 1992, pp.197–198.

“Халқимизнинг асл табиатида мавжуд бўлган ана шундай илмий-маънавий салоҳият ва фазилатлар ҳақида гапирар эканмиз, “Оққан дарё оқаверади”, деган нақл беихтиёр ёдимизга тушади. Чиндан ҳам, тарихимизнинг қайси даврини олмайлик, юрти-мизда илму маърифат ва юксак маънавиятга интилиш ҳеч қачон тўхтамаганини, халқимиз даҳосининг ўлмас тимсоли сифатида энг оғир ва мураккаб даврларда ҳам яққол намоён бўлиб келганини кўришимиз мумкин.

Масалан, чоризм мустамлакаси даврида маърифат ғоясини баланд кўтариб чиққан жадид боболаримизнинг фаолияти бунга яна бир ёрқин мисол бўла олади. Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори, Абдулла Авлони, Исҳоқхон Ибрат, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон, Усмон Носир каби юзлаб маърифатпарвар, фидойи инсонларнинг ўз шахсий манфаати, ҳузур-ҳаловатидан кечиб, эл-улус манфаати, юрти-мизни тараққий топтириш мақсадида амалга оширган эзгу ишлари авлодлар хотирасидан асло ўчмайди”⁹².

Ўзбек жадид адабиётининг узоқ йиллардан буён жаҳон олимлари эътиборида бўлиб келаётганлиги сабабларини Юрт-бошимизнинг юқоридаги фикрлари билан ҳам изоҳлаш мумкин.

Маърифатпарварлик ғоясининг америкалик тадқиқотчи талқинидаги яна бир қирраси шундан иборатки, эски тузумда яшаб, умргузаронлик қилган кекса авлод – “ота”лар ҳаётини, алаҳусус, янги тафаккур ва тамаддундан бохабар ёшларгина “тўғри йўлга” сола билади, уларгина жамиятни янгилашлари лозим”. Х.Мурфи Қодирий дунёқарашидаги шу муаммони жуда ўринли таҳлил қилади. Дарҳақиқат, ҳаётда янгилликни кексаларга нисбатан ёшлар тезроқ илғаб олади. Ўзбекшунос жамия-ривожда ёшлар фаоллигини тўғри англаб, юқоридаги илмий хулосаларга келади.

Жадидшунос тадқиқотларида “Ўткан кунлар” асари ҳақида ҳам ўз фикр-мулоҳазаларини билдиради. Муаллиф ушбу ро-

⁹² И с л о м К а р и м о в. Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент: Маънавият, 2008. 49-бет.

маннинг яратилишини анъанавий мумтоз адабиёт ва ўзбек ҳикоячилиги анъаналари билан боғлаб таҳлил этишга интилади. Тадқиқотчи ўз таҳлилий услубига монанд “Ўткан кунлар” асаридан ҳам реал воқеликка мутаносиб бадий мажозий мазмун ва маъноларни топишга ҳаракат қилади: “Агар романнинг иккинчи жиҳатини оладиган бўлсак, муаллиф ушбу эски тузумни ўзгартириш зарурлигини фарзандларнинг пароканда бўлаётган, ҳатто қурбонларга дуч келинаётгани тарзида кўрсатади. Фожиага юз тутган бу жуфтликлар (Отабек, Кумуш)ни ва бошқа барча асар қаҳрамонларининг хатти-ҳаракатларини, туйғуларини ҳис эта олиш, улардан тўғри хулосалар чиқариш керак бўлади”⁹³. Олим севишганларнинг фожиавий тақдирини таҳлил этиб, жамиятнинг, ўтмишнинг айрим номаъқул анъана ва одатларини фош этади. Зеро, Қодирийнинг ўзи ҳам тасвир объектини “тарихимизнинг энг чиркин, қора кунлари бўлган кейинги “хон замонлари”дан белгуладим”, дейиши бежиз эмас. Кўринадики, жадидшунос романда муаллиф асос қилиб олган ғоя – эски тузумни ўзгартириш, янгича ҳаёт бошлаш лозимлигини тўғри таҳлил қилади ва бунинг асосида маърифатпарварликни кўради.

Асар таҳлиliga янада чуқурроқ кириб борар экан, Х.Мурфи маърифатнинг жамият тараққиёти учун нақадар зарур эканини етакчи қаҳрамонлар ҳаракатидаги аниқ мисоллар билан исбот қилишга ҳаракат қилади. Иккинчи бир иқтибос эса турли парадоксал мулоҳазаларга чорлайди: “Романнинг дастлабки бобларида Отабек русларнинг идора қурилиши, кўшин кучи ҳақида ўз хайратларини яшира олмай Кўқон хонлигидаги танишлари даврасида гапириб берган эди ва у шуни аниқ тушунганки, уларга қарши жанг олиб бориш умид қилиб бўлмайдиган иш. Гарчи, Отабек бу урушда ғалаба қозонишига умидсиз бўлсада, урушга кетади, бу эса китобхонни чуқур мулоҳаза юритишга чақирадиган яна бир мураккаб, рамзий маъно касб этади”⁹⁴.

⁹³ Muslims in Central Asia / Ch.Murphy and etc.; Durham-London: Duke University Press, 1992. P.199.

⁹⁴ Muslims in Central Asia / Ch.Murphy and etc.; Durham-London: Duke University Press, 1992. P.200.

Назаримизда, бу ўринда олим бош қаҳрамон характеридаги ушбу масалага муносабатдаги моҳиятни етарлича тушуниб етмаган. Иккинчидан, ёзувчи томонидан ўз қаҳрамони характерида юкланган мақсад-моҳиятни етарлича идрок етмаган. Учинчидан эса, қаҳрамон характеридаги намоён бўлувчи бадиий тадриж муаммосини назардан қочирган.

Олим Отабекнинг урушга кетиш сабаби турлича рамзий маънолар талқинига ҳам асосланган, демоқчи бўлади. Жумладан, **биринчи мулоҳаза:** чор Россияси босқинчиларига бас келиш мумкин эмаслигини тушунган ҳолда қаҳрамоннинг урушга жўнаш сабабини жамиятга қарши норозилик сифатида баҳолаш. Бундан ташқари, аслида бу ҳаракат руҳият ва онгдаги истибодга қарши уйғониш ҳам эмасмиди?

Иккинчи мулоҳаза: Отабек учун ҳаёт маънисиз бўлиб қолди, унинг ҳаракатини тақдирга қарши исён сифатида ҳам баҳолаш мумкин. Лекин тақдирга қарши бу исён замирида, шу тақдирга тушов солган куч ичидан мустабидлик ҳам пинҳон эканлигини Отабек англамаган, деб ким айта олади?

Учинчидан, империянинг мустамлакачилик сиёсатини англаб, миллат эрки, мустақиллиги ҳақида қайғуриб, эрксевар, ҳаётсевар, ватанпарвар шахс сифатида шаклланиб келаётган эди. Мана шу руҳ унинг қалбида оташга шай бўлган вулқон каби етилиб бормоқда эди. Ва ниҳоят, энг муҳими, бу масала замирида ёзувчининг наинки эстетик, балки ижтимоий ва сиёсий идеали ҳам ифодаланганини назардан қочирмаслигимиз лозим бўлади.

Х.Мурфи Қодирийнинг “Тинч иш” ҳикоясидаги маърифатпарварлик ғоялари ҳақида ҳам бирмунча эътиборли фикрлар билдирган. Америкалик олим “ёзувчи ижодининг илк даврларида яратилган асарлари уламо, бойларни танқид қилишга қаратилган”, дейди ва бунга мисол қилиб “Тинч иш” ҳикоясини кўрсатади: “Қодирий ушбу асарида қотиб қолган ғоя ва таълимотга асосланган билимларни ўрганувчи, яъни таълим олишга ижодий ёндашмайдиган, ташаббуси йўқ муллани танқид остига

олади... Бу асарда фош этилган иллатлардан бири – дастлабки асарларида ҳам тасвирланган билимсизлик ва лоқайдликдир. Агар ҳикоя фақатгина дин пешволарини бир томонлама танқид қилишдан иборат бўлганида, асар бу даражада таъсирли бўла олмас эди”⁹⁵.

Х.Мурфи “Тинч иш” ҳикоясининг туб моҳияти ҳақида тўғри хулосага келади. Лекин “Қодирий илк асарларининг барчаси уламо ва бойларни танқид қилишга қаратилган”, деган мунаққид фикрига баъзи эътирозларимиз бор. Аксар дин вакиллари, шу жумладан домла ёки элликбошига ўхшаган зиёли ва пешволар жабрдийда оммани сўзи билан бошқара оладиган даражада бўлса-да, улар аксар ҳолларда маърифат тарафдори бўлмаганликларини инкор эта олмаймиз. Лекин, улар орасида ҳам халқ илми бўлишини хоҳловчи илғор фикрли уламолар бўлган. Баъзи асарларда аксар дин вакиллари, хусусан, уламолар маърифатга, янгиликка қарши курашувчилар тимсолида гавдалантирилган. Лекин, Бехбудийнинг “Падаркуш” пьесасидаги Домулла, Қодирийнинг “Бахтсиз куёв” драмасидаги Элликбоши образлари маҳаллий халқ вакили, маърифатпарвар миллатдошларнинг ҳақиқий тимсоли сифатида талқин этилган.

А.Холид⁹⁶ жадид асарларидаги маърифатни тарғиб қилувчи образлар ҳақида фикр билдириб, рус кишилари жадидлар прототиби қилиб олинган, деган фикрни билдирса, Э.Каримов⁹⁷ давр маърифатпарварлик ғояларининг маълум бир жиҳатлари европаликлар образида жамланган, дея таъкидлайди.

Лекин жадид асарларида бевосита ерлик халқ вакиллари образлари акс эттирилган бадий ижод намуналари ҳам оз эмас.

⁹⁵ Muslims in Central Asia / Ch. Murphy and etc.; Durham-London: Duke University Press, 1992, pp.194–195.

⁹⁶ Russia's Orient. Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917 / M.Khodorkovsky, Y.Slezkine, E.J.Lazzerini, A.Khalid and etc.; ed. Daniel R.Brower and E.J.Lazzerini.-Bloomington: Indiana University Press, 1997. P.189.

⁹⁷ Каримов Э. А. Развитие реализма в узбекской литературе. Ташкент: Фан, 1975. С. 99.

Чунончи юқорида таъкидлаганимиздек, Қодирийнинг “Бахтсиз куёв” драмасидаги Эликбоши, Бехбудийнинг “Падаркуш” пьесасидаги Домулла маҳаллий халқ вакиллариининг образларидир.

Бу образлар юқоридаги олимлар фикрларини тўлиқ қабул қилмаслигимиз мумкинлигини далиллайди. Қайд қилинган ҳар икки бадий асарда европаликлар ёки руслар эмас, маҳаллий аҳоли вакиллари бўлмиш ватандошларимиз образлари маърифат ғояларини тарғиб қилишда етакчи роль ўйнайди.

Яна шуни алоҳида таъкидлаш керакки, аксар жадид адиблари ўз асарларида илғор миллатдошларини маърифат учун курашувчилар сифатида талқин қилишни хоҳлашган, аммо мустабид тузум, давр, чор цензураси бунга йўл қўймаган. Шу туфайли улар ватанпарварлик йўлидаги орз-умидларини баъзан бошқа миллат вакиллари, хусусан, руслар, европаликлар тимсоли орқали талқин қилишга мажбур бўлишган. Лекин баъзан етакчи қаҳрамон рус ёки европаликлар бўлишига қарамасдан, жадидлар шу образ ва бошқа персонажларга муносабат ҳамда уларнинг нутқи орқали халқимизнинг маърифатга интилиши, шу йўналишда нималар қилиш зарурлиги ҳақидаги ўйларини юртдошларимизга етказишга ҳаракат қилганлар. Иккинчидан, жадид драматургиясида етакчи персонаж билан бирга иккинчи даражали образлар ҳам ўз қараши, характери, нутқи, портретига эга бўлишини унутмаслик лозим. “Бахтсиз куёв” драмасидаги Эликбоши, “Падаркуш” пьесасидаги Домулло образларини маданий-маърифий ислохотлар тамойилидан келиб чиқиб тадқиқ қилсак, улар асар ғоясини ташувчи бош бадий образлар қаторида туради, дея оламиз. Чунки ҳар икки драмадаги ушбу қаҳрамонлар бошқа персонажларга, уларнинг характери-га, маърифатга бўлган интилишига, тараққийпарвар фикрларни ҳаётга татбиқ қилиш йўлидаги ҳаракатларига фаол таъсир кўрсатадилар.

Адабиётшунос Э. Каримов фикрича, Эликбоши – рационалист. Унинг ғояси маърифатпарварларнинг дастури каби

чукур мулоҳаза ва мантиққа асосланган. У аниқ дунёқарашга эга. Шу билан бирга фожиавий фигура⁹⁸. У Файзибой образига таъсир этаркан, барча ота-оналарни ижтимоий адолатга чорлайди, уларни маърифатга чақиради⁹⁹.

Юқоридаги мулоҳазалардан кўриниб турибдики, жадидалар дин вакиллариغا, уларнинг шахсий фазилат ёки қусурларига муносиб тарзда турлича, аниқроқ қилиб айтганда, реал муносабатда бўлишга интилишган. “Падаркуш”, “Бахтсиз куёв” асарларида европалик ёки руслар эмас, татар зиёлилари, қолаверса, маҳаллий аҳоли вакиллари бўлмиш ватандошларимиз образлари маърифат ғоялари тарғиботида етакчи роль ўйнайди. Шунингдек, ҳатто жадид адабиёти даврида ҳам дин вакиллари билан ҳаммаси бирдек ижобий ёки салбий бўлиши мумкин эмаслигини, давр ижодкорларининг маърифатпарварлик, миллатни саводли қилиш билан боғлиқ ислохотларни маҳаллий халқ вакиллари тимсолида чиройли бир тарзда намоён эта олганлигини яна бир бор эътироф этиш лозим. Шу ўринда ўтган асрнинг 20–30-йилларида рус ёки европа кишисини деярли доим ижобий тасвирлаш, давр сиёсати билан алоқадор бўлганини ҳамда жадид қиёфасини ўзбек миллатига мансуб образ тимсолида очик, эмин-эркин тасвирлаш осон бўлмаганини ҳам унутмаслигимиз керак. Адабиётшунос А.Жалолов жадид адабиёти намуналари, хусусан “Падаркуш”даги етакчи ғоялар таҳлилига тўхталиб, Беҳбудийнинг маърифатпарварлик, тараққийпарварлик ҳақидаги юксак қарашлари Домла ва Зиёли образларига моҳирлик билан сингдириб юборилганлигини таъкидлайди¹⁰⁰.

⁹⁸ Каримов Э. Развитие реализма в узбекской литературе. Ташкент: Фан, 1975. С.136.

⁹⁹ Қаранг: Абдулла Қодирий. Бахтсиз куёв / Нашрга гайёрловчи Ш.Ризаев; Ризаев Ш. Жадид драмаси. Тошкент: Шарқ, 1997. 176–194-бетлар.

¹⁰⁰ Жалолов А. Ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг ривожланиш жараёни: Филол. фанлари док. дисс. ... Тошкент: ЎзР ФА ТАИ, 1994. 99-бет.

Х.Мурфи изланишларидаги айрим қарашлар турли бахс-мунозараларга сабаб бўлса-да, у бошқа ўзбекшунос америкалик олимлар Э.Олворт, А.Холидлар сингари бадиий асарлардаги, аниқроғи, биз объект сифатида ўрганаётган маърифатпарварлик ва унга зид бўлган жаҳолат, билимсизлик, қолоқлик иллатларини атрофлича талқин этишга ҳаракат қилади. Хусусан, Қодирий ҳикоялари ва романларидаги маърифатпарварлик ғояси Х.Мурфи таҳлили ва талқинида кенг кўламда тадқиқ этилгани юқоридаги хулосамизга тасдиқ бўла олади.

Ўтган асрнинг 20-йиллари адабиётининг асосий мавзу мундарижаси ҳисобланган маърифатпарварлик ғоялари жаид даври адабиётининг ҳамма жанрларида ўз ифодасини топган эди. Жумладан, шеърият ҳам маърифатпарварлик ҳаракатларини амалга оширишда муҳим ташвиқот манбаи сифатида хизмат қилади. Бу даврда Фитрат, Абдулла Авлоний, Ҳамза, Бехбудий, А.Мажидий, ҳатто Абдулла Қодирий каби ижодкорлар у ёки бу даражада халқни илм олишга чорловчи шеърлар яратдилар.

Америкалик олим Х.Мурфи Қодирийнинг насрий асарлари қаторида “Аҳволимиз” шеъридан айрим мисраларни таҳлил қилиб, ўз фикр-мулоҳазаларини келтиради: “Қодирийнинг 1913 йилдаги қарашларини акс эттирган:

*Кўр бизнинг аҳволимиз, гафлатда қандай ётамыз,
Аҳлимизга на адаб, на фан, на яхши сўйламоқ,
На Худонинг буйруғи бўлгон илм ўргатамыз*

мисраларидаги манзарада ислоҳотчининг асосий мақсади оддий ва аниқ тилда тасвирланган. Бу вақтгача ижтимоий шароитлар оқибатида одамлар жуда суст, пассив, ҳаракатсиз бўлиб қолганлар ва натижада ўз болаларига дин асосларини ўргатишдан ҳам чекинара эдилар”¹⁰¹. Тадқиқотчи муаллифнинг ушбу қисқа ҳажмли

¹⁰¹ Muslims in Central Asia / Ch. Murphy and etc.; Durham-London: Duke University Press, 1992. P.193 (Шеърнинг инглизчалаштирилиши билан боғлиқ таҳлиллarga монографиянинг 3-бобида батафсил тўхталамиз – З.М).

шеърдаги тасвирлаш услубини, унинг мавжуд аҳволини жуда содда тилда акс эттирганлигини тўғри эътироф этади. Лекин, инглиз китобхонларига адибдаги бундай тасвир услубига асос бўлган сабаблар ҳақида ҳеч қандай маълумот бермаган. Чиндан ҳам жадидлар халқ оmmasига етказмоқчи бўлган бадий-ғоявий мақсадларини имкон қадар содда, тушунарли тилда ифодалашга ҳаракат қилишган. Буни ўз вақтида Қодирийнинг ўзи ҳам эътироф этган эди¹⁰². Лекин, маърифатпарварлик, истиқлол йўналишидаги асарларга муносабат ўзгариб, сиёсий вазият мураккаблашгач, жадидлар ғоявий мақсадларини асарнинг яширин моҳиятига сингдириб, уларни ифодалашда турли бадий тасвир воситаларидан, рамзий образлардан фойдаландилар ва тасвирлашнинг тағзамин усулини қўллай бошладилар. Шароит тақозоси билан рамз (символизм) ва мажоз (аллегория) давр ижодкорлари учун “махсус тил” вазифасини бажарди. Фитратнинг “Ўқитғувчилар юртига”¹⁰³ шеърини маърифатпарварликни тарғиб этишда бадий тасвир воситаларидан фойдаланишнинг гўзал намунаси сифатида кўрсатиш мумкин.

Америкалик олимлар жадид шеърлятида илгари сурилган маърифатпарварлик ғояларини бадий жиҳатдан атрофлича таҳлил этмаганликлари, улардаги бадий тасвир воситалари, рамзий образлар тасвирининг илмий тадқиқига чуқур эътибор бермаганликлари боис, уларнинг бу борадаги қарашларига муножаат этмадик.

Жадид шеърлятида етакчи мавзу сифатида айна маърифатпарварликнинг акс этиши миллий уйғониш адабиётининг тадрижий такомилни кўрсатади. Бунингсиз жадид адабиётини тасаввур қилиш қийин. Шу ғоя туфайли жадид адабиёти ўз даври учун ҳаёт-мамот масаласига айланган муаммоларни ёритган. Шундай вазифалардан бири халқни саводли қилиш эди. Барча

¹⁰² Қаранг: А б д у л л а Қ о д и р и й. Ижод машаққати. Тошкент: Ўқитувчи, 1995. 14-бет.

¹⁰³ А б д у р а у ф Ф и т р а т. Танланган асарлар. 1-жилд. Тошкент: Манавият, 2000. 42–43-бетлар.

жадид адиблари ўз асарларида, улар қайси жанрда яратилишидан қатъи назар бу масалага жиддий эътибор беришган.

Бизнингча, америкалик тадқиқотчилар маърифатпарварлик ғоялари акс этган шеърларни таҳлил қилмаганликларига сабаб, уларда сиёсий қарама-қаршилиқлар, аниқроғи ҳукумрон мафкурага қарши фикрлар насрдаги каби кескин ёки деярли мавжуд эмаслиги бўлса керак.

Америка жадидшунослари ўз изланишларида ўрганилган жадид асарларидаги маърифатпарварлик ғояларининг бадий-ғоявий талқини уларнинг тадқиқотлари юзасидан қуйидагича назарий хулосалар чиқаришга имкон берди:

биринчидан, америкалик тадқиқотчилар жадид адабиётдаги маърифатпарварлик ғояларининг ёритилиши масаласини таҳлил қилишда бадий асарларда иштирок этувчи қаҳрамонлар исмлари, асарларнинг мавзуси ва ғояси, мазмунидан рамзий маъноларни топиб, ўзбек олимлари эътиборидан четда қолган жиҳатларни ўрганиб, асар муаллифларининг ўзига хос қирраларини тадқиқ этишга интиланлар.

иккинчидан, улар маърифатпарварлик ғояси тарғиботини ёзувчи шахсияти, таржимаи ҳоли, у яшаб турган муҳит, жамият билан боғлиқ ҳолда ўрганадилар;

учинчидан, америкаликлар жадид адабиётда етакчи ўринда турган маърифатпарварлик ғояларини ғарбона дунёқарашларидан келиб чиқиб таҳлил қиладилар ва улар томонидан билдирилган хулосаларнинг баъзилари баҳс-мунозараларга сабаб бўлади;

тўртинчидан, АҚШ олимлари тадқиқ учун объект сифатида танланган давр адабиёти намуналаридаги маърифатпарварлик ғояларини ўрганиш, айрим ўринларда, ўзбек адабиётшунослигида маълум бўлган жиҳатлар хусусида ҳам батафсил тўхталиб, илмий маълумотларни қайта такрорлашга ҳам йўл қўядилар;

бешинчидан, Америка ўзбекшунослари томонидан жадид шеъриятидаги маърифатпарварлик ғояларининг ифодаланиши бадий-ғоявий жиҳатдан чуқур таҳлил этилмаган.

Миллий истиқлол ва миллатпарварликнинг ғоявий-бадий таҳлили

XX аср нафақат ўзбек халқи тарихида, умуман, бутун инсоният ҳаётида тамаддун ривожини жиҳатидан энг шиддаткор ва айна пайтда фожиаларга тўла аср бўлди. О.Шарафиддиновнинг “Истиқлол фидойилари” рукни остида чоп этилган рисола сўзбошида Бобур Алимов бу ҳақда шундай ҳаққоний эътироф этади: “Тарихшуносларимизнинг қайдича, XX аср жаҳон тарихидаги энг машъум, фожиали юз йиллик бўлиб қолса ажаб эмас. Чунки бу асрда инсоният ўз қавмини маҳв этишнинг кўз кўриб, қулоқ эшитмаган усуларини ўйлаб топди. Шу асрда турли ноҳақлик, зулм, зўрлик туфайли қатағон қилинган ўзбеклар сони миллионларга тенг бўлса, бунга шубҳа йўқ. Асримиз тонгида отилиб майдонга чиққан юзлаб фидойи зиёлиларимиз ўша миллионлар сирасида. Биз бугун жадидчилик ҳаракати деб гурур билан баралла айтаётган ижтимоий ҳодиса бугунги истиқлолимиз учун ўша даврлардаёқ кураш бошлаган эди”¹⁰⁴.

Мунаққид тўғри таъкидлаганидек, жадид адабиётининг том маънода истиқлол адабиёти, миллатпарварлик адабиётининг сарчашмаси, илк дебочаси дейиш мумкин. Европа, жумладан, Америка олимларининг тадқиқот объекти ҳам моҳият жиҳатидан жадид адабиётидаги ватанпарварлик, истиқлол, юрт мустақиллиги учун кураш каби етакчи ғояларга бағишланганлиги билан эътиборли. Ўтган асрнинг 50–70-йилларида илмий изланишлар олиб борган Э.Олворт, А.Бенингсен, В.Хоновей ва бошқа тадқиқотчиларнинг асарларида сиёсий қарашлар устувор бўлганлиги учун уларнинг жадид адабиёти таҳлиliga оид

¹⁰⁴ Ш а р а ф и д д и н о в О. Мустафо Чўқай, Чўлпон, Отажон Ҳошим. Тошкент: Шарқ, 1993. 3-бет.

фикрларининг барчасига эмас, балки адабиётшунослик мезонлари асосида билдирилаган объектив таҳлилларигагина муносабат билдиришни жоиз деб билдик.

Агар илмий тадқиқот ва изланишлар муаллифлари ўз ишларида ўрганилаётган бадiiй асарга холис фикр билдирсаларгина, бу ишлар кейинги тадқиқотлар учун манба вазифасини бажариши мумкин.

Ўрганилаётган даврда шўролар сиёсатининг мафкурадаги сиёсий тазйиқи туфайли жадид ёзувчилари ижодида рамзий образларга мурожаат кучайди. Жумладан, мажозий-аллегорик образлар бир қатор ёзувчиларимиз ижодида бўй кўрсата бошлади. Улар ўзларининг дилдаги яширин орзу-истакларини, мустабид тузум туфайли ҳукмронликни эгаллаган корчелонларга нисбатан нафрат ва ғазабларини бевосита ана шу образлар орқали ифодалай бошладилар. Масалан, аср бошидаги жадид адабиёти намуналарида Чаён образи жиддий рамзий-мажозий маънони ифодалаган.

Э.Олворт 1920 йиллар ўзбек адабиётида қўлланилган аллегорик (allegorical) образлар ҳақида тўхталар экан, жадид асарларида кўп учраган Чаён образи ҳақида қуйидаги фикрни айтади: “Чаён образи ўзбек адабиётида мустамлакачилар Туркистонни босиб олишларидан анча олдин ёки большевиклар бу номни ўзларига орттиришларидан бурун ҳам мавжуд бўлган... 1914 йилда Ҳамза “Тошбақа билан Чаён” номли қисқа шеърый асарини яратиб, Чаён образига янгича талқин берди. Шу йилларда яратилган йирик асарлардан бири А.Қодирийнинг романи ҳам “Меҳробдан чаён” деб номланган. Ҳатто 1918–1919 йиллардан кейин нашр этилган икки ўзбек рўзномаси ҳам “Чаён” ва “Чол чаён” деб аталган”¹⁰⁵.

Кўринадики, америкалик тадқиқотчи жадид адабиётига хос бўлган эрк, миллий истиқлол, миллатпарварлик ғояларининг

¹⁰⁵ Allworth E. Uzbek Literary Politics. The Hague: Mouton and Co., 1964. P.239.

ифодаланишини ўрганар экан, рамзий образларга алоҳида тўхталади. Бадий асардан кўпроқ мафкуравий ғояларни изласа-да, олимнинг ёзувчи яширин берган маъноларни топишга, аллегорик рамзларни гапиртиришга ҳаракат қилгани кузатилади ва бизнинг назаримизда, унинг шу тарздаги таҳлил йўсини ўзини оқлаган.

Аниқ фактларга мурожаат қилган Э.Олворт жаид адабиётида кўп учрайдиган Чаён образи хусусида билдирган илмий мушоҳадалари билан ҳақ, деган хулосага келдик. Хусусан, олим бу образнинг нафақат XX аср жаид адабиёти намуналарида учраши, балки унинг генезислари мумтоз адабиётга бориб боғланишини таъкидлаб, Гулханий ижодида учрайдиган “Тошбақа билан Чаён” масалини эста олади.

Биз Чаён образининг генезиси ва бадииятини аввало халқ оғзаки ижодидаги табу ва эвфемизм билан боғлаган бўлар эдик.

Э.Олворт ўз фикрларини қуйидагича давом эттиради: “Ўша йиллардаги асарларда, рўзнома, ойномалардаги мақолаларда учрайдиган Чаён образида умумий бир яхлит жиҳат мавжуд. Ўзбек адабиётида Чаён заҳарханда, ёмон, ёвуз кишилар образи сифатида намоён бўлган. Бу ҳам советлар сиёсатига қарши пайдо бўлаётган норозиликнинг бир кўриниши”¹⁰⁶. Америкалик олим ушбу фикрида яна юқоридаги “анъанаси”ни очиқ намоён қилиб, субъектив фикр билдирган. Зотан, ушбу даврдаги Чаён образи зинҳор советлар сиёсатига қарши эмас. Ушбу мажозий образ орқали ўзбек адабиётида пайдо бўлаётган норозилик ифодаси, ўрни келганда, умуман салбий шахслар, маҳаллий ҳукмдорлар, масалан, Абдурахмон (“Меҳробдан чаён”) га ўхшаган кишиларга ҳам нисбат берилган. Шунингдек, Чаён образи генезиси ва бадииятининг халқ оғзаки ижодидаги табу ва эвфемизм билан боғлиқлиги, Э.Олворт таъкид этган Гулханийнинг “Тошбақа билан Чаён” масалидан ҳам маълум.

¹⁰⁶ Allworth E. *Uzbek Literary Politics*. The Hague: Mouton and Co., 1964, pp. 239–240.

Истиқлол учун кураш олиб борган адиблар ўз замонасида содир бўлган воқеаларга муносабатларини, сиёсий ва ижтимоий мустақилликни қўлга киритиш учун олиб борилаётган ислохотларини очиқдан-очиқ ўз асарларида акс эттира олмас эдилар. Зеро, бу даврда истиқлол руҳини халққа сингдиришни бурч ва вазифа деб ҳисоблаган жаҳид ёзувчилари пролетар танқидчилари томонидан ҳамиша қаттиқ сиқув остида тутиб турилган. Ҳатто мажозий асарлар орқали ҳам ижтимоий мақсадларни амалга ошириш улар учун осон кечмаган. Бу давр ёзувчилари ўз ижодида фойдаланган мажозий образларнинг маъноларини тушунтириб беришга мажбур қилинар эди. Шу боис улар сиёсий мақсадларни имкон қадар асарнинг ғоявий мазмунига, мавзу мундарижасига эҳтиёткорлик билан сингдиришга ҳаракат қилганлар. Кейинчалик эса жуда кўп асарларда истиқлол ва мустақилликни ифодаловчи мотивлар аниқ, ошқо-ра ифода этила бошлади.

Шу ўринда миллат, ватанпарварлик муаммоларини ёритиш учун “махсус тил” вазифасини бажарган “символизм” “аллегория” ҳақида, шунингдек, улар ўртасидаги яқинлик ва тафовутлар ҳусусида қисман тўхталиш жоиз, деб ҳисоблаймиз. Бизнингча, миллатпарварлик, истиқлол ғоялари акс эттирилган асарларда қўлланилган ушбу ҳар икки (символ ёки аллегория) образли тафаккур тушунчасида жаҳидлар даври билан боғлиқ ҳолатлар мавжуд. Жаҳидлар мамлакатдаги вазиятни тўла англаб, тузум сиёсатига бўлган норозиликларни дастлаб рамзий-мажозий образларда, символик асарларда ифодалаганлар. Маълумки, адабиётшунослик атамаларининг русча-ўзбекча изоҳли лугатида символизм (XIX аср охири – XX аср бошларида) ижтимоий-сиёсий мақсадларни ифодалаш учун юзага келганлиги тўғрисида фикр мавжуд. Аллегория эса нисбатан олдинроқ пайдо бўлган. Символизмнинг ўзбек адабиётида юзага келиши билан жаҳидларнинг шаклланиш даври яқинроқ. Улар бадиий адабиётда аллегориядан кўра кўпроқ символизмдан кенг фойдаланишган. Аллего-

рик образ символ образга нисбатан фикрни аниқроқ ифодалайди ва унда катта ижтимоий муаммоларни акс эттириш имкони кенг. Иккинчи томондан, аллегорик образ орқали намоён этилган фикрни оддий халқ ҳам тез ва осон илғай олиши мумкин. Вазият мураккаблашгач, жадид ижодкорларига бундай усулдан фойдаланиш қийин кеча бошлади. Шу боис образли фикрнинг бошқа йўналишига мурожаат қилиш кучайди. Символизм (рамз) йўналишида фикрлаш ижобий натижалар бера бошлади. Чунки шеърӣй (поэтик) рамзда катта ижтимоий мазмун, шоир нияти зоҳирӣй композицияда акс этади. Образ моҳиятига яширинган фикрни ўқиш, аниқроғи, ўқиш учун ўқувчидан юксак мушоҳадага эга бўлиш талаб этилади. “Рамзий мажоз асосига қурилган шеърларда ифода этилувчи мазмун-маъно рўйирост, очиқ айтилмайди ва символ учун танланган предмет-нарса ўз моҳиятига кўра кўп маънолидир”¹⁰⁷, – дейди Асқарали Шаропов рамзий-мажозий асарлар ҳақида фикр юритиб. Фитратнинг “Миррих юлдузига”, “Мунозара”, “Қор”, Чўлпоннинг “Бузилган ўлкага”, “Ёруғ юлдузга”, “Бинафша”, “Хазон” ва бошқа асарлари ҳам шундай рамзийлик асосига қурилган.

Э.Олворт “аллегория”, “символизм” каби атамалар ҳақида фикр билдираркан, Фитратнинг “Миррих юлдузига” (“To Mars”) шеърини озодликни рамзий образлар воситасида тараннум этувчи асарларнинг гўзал намунаси сифатида баҳолайди, ҳатто уни инглиз тилига ўгириб, таҳлил қилади. Шу маънода америкалик тадқиқотчи биз учун наинки адабиётшунос олим, балки айни вақтда Фитрат, Беҳбудий бадиий меросини, халқаро миқёсда тарғиб ва ташвиқ этувчи таржимон сифатида ҳам қимматлидир. У шеърдаги бош ғоя (мустамлакачиликдан хўрланган ўлканинг ҳолати) ни тўғри англаган, лекин шеър таҳлилида бирмунча саёзлик сезилади. Асарнинг бадиияти, Фитрат ижодига хос хусусиятларни сақлаш, сатрларга сингди-

¹⁰⁷ Шаропов А. Оламлар ичра оламлар. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978. 53-бет.

рилган кўчма, ички маъноларни аниқлаш олим учун қийин кечган кўринади.

Шеърнинг ички моҳиятига чуқурроқ кириб борилса, унда муаллиф нафақат чор ҳукумати сиёсатидан хўрланиш, балки “ўқсуз йўқсилнинг қонин чоғир каби ичкан” ерлик амалдорлар зулмидан азобланганлар фарёдини ёритишни ҳам мақсад қилиб қўйилганлигини кўрамиз. Бундан ташқари, ушбу шеърда ватанпарварларни “халқ душманига” чиқарган, ғоявий кураш майдонида юрт фидойиларига қарши чиққан “икки юзли ишбузар, ўртоқ”ларнинг хиёнатидан бағри қон бўлган лирик қаҳрамоннинг фиғону ноаллари ҳам мужассамлашган. Бу сатрлар билан шоир “қорин-қурсоқ, мансаб, обрў йўлида элини, юртини, борин-йўғин сотқон” ҳукмрон мафкуранинг ерлик малайларига ҳам ишора қилган. Оддий рамзий символик образ – юлдузга муаллиф Туркистондаги жамики зулм, ижтимоий, маданий ва маънавий истибдо, оғирликларни сиғдира олган.

Тадақиқ этилаётган даврдаги икки томонлама зулмнинг даҳшатли кўринишлари ва оқибатларини нафақат Фитрат, балки бошқа ижодкорлар ҳам ўз асарларида акс эттиришга интиланлар. Хусусан, Анбар Отиннинг қуйидаги тўртлигида Фитрат замонидаги муҳит янада яққолроқ тасвирланган:

*Ва лекин ҳукмронлик ваҳшидин охир бўлиб ишлар.
Яроқлар икки хил, зарбидин оғриқ бедаво бўлди...
Қилич ёнига, тўппонча қўшулиб ҳайбати ошди.
Ки аксар пойловчилар ҳибсда мотамсаро бўлди¹⁰⁸.*

Жадид адабиётининг етук намоянадалари ўз асарларига мавзу танлашга жиддий эътибор беришган. Миррих юлдузи Фитрат учун маълум маънода Озодлик, Эрк, Бахт тимсоли. Санъаткор юқоридаги тушунчаларни ўзида мужассамлантирган юлдузни она-Ватанидан нақадар узоқда жойлашганини би-

¹⁰⁸ Анбар Отин. Шеърлар, Рисола. Тошкент, 1960. 27-бет.

лади ва Миррихга мурожаат қила туриб, ўз халқининг турмуш тарзи учун янада қаттиқроқ руҳий изтироб чекади. Жумладан, шоирнинг Озодлик (хуррият) рамзи бўлиши Миррихга мурожаатида шундай сатрлар бор:

*Гўзал юлдуз, еримизнинг энг қадрли туқгани
Нега биздан қочиб мунча узоқларга тушибсан...?¹⁰⁹
Бизнинг ерда бўлиб турган тубанликлар, хўрликлар,
Сўйла, юлдуз, сенинг даги қучогингда бўлуirmi?*

Озодликка интилиш туйғусини шоир Юлдуз орқали ифодалайди. Истиқлол ҳақидаги истакни унинг рамзи сифатида тақдим этилаётган предмет моҳиятига яширади. Фикр ичидаги фикр муаллиф мақсадини ифодалаш усулидир. Фитрат ижодида, хусусан шеърларида Туркистондаги миллий адолатсизлик билан бирга зулмнинг барча кўринишлари бадиий образлар орқали акс эттирилганлигини унинг яна кўплаб бошқа асарларида ҳам кўрсатиш мумкин.

Юлдуз образига мурожаат жадид адабиётида кўп учрайди. Фитрат Юлдуз тимсолидан Туркистонга истиқлол шабадаларини олиб келишини, юртда “яширин ётган пардаларни, зулматни” ўз “нури билан йирт”иб ташлашини сўрайди. Юлдуз – ёруғлик тимсоли. Чўлпоннинг “Ёруғ юлдуз”га шеърда ҳам у “Парвардигорнинг тимсоли”¹¹⁰ сифатида қўлланилган.

Чўлпон поэзиясидаги лирик қаҳрамон ўзлигини, шахсиятини ифодаловчи “мен” дарди халқ дарди билан уйғунлашиб кетган. Шоир шеърларида юртга содиқлик туйғуси, ўзига хос нафислик, гўзаллик ва латофат, сатрларидаги таъсирчанлик, турли хил рамз ва метафора воситасида бадиий ифодаланади.

Чўлпон лирикасининг асосини, шубҳасиз Истиқлол ва Ватанпарварлик ғоялари ташкил этади. Америкалик ўзбекшунос

¹⁰⁹ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 1-жилд. Шеърлар, насрий асарлар, драмалар. Тошкент: Маънавият, 2000. 36-бет.

¹¹⁰ Каримов Н. Истиқлолни уйғотган шоир. Тошкент: Маънавият, 2000. 8-бет.

олимларнинг илмий изланишларида ҳатто Чўлпон лирикасидаги соф бадий ифодаларга ҳам ортиқ даражада сиёсий тус бериб шарҳлаш кузатилади. Улардаги гўзал сатрлар ҳам фақат “қора ўйин” учун хизмат қилиш билан чегаралангандек таассурот қолдиради. Адабиётшунос И.Ҳаққул ёзади: “Адабий асарга, айниқса шеърга сиёсий тарафкашлик билан ёндашилганда талқинда холислик бўлмайди. Шеър таркибидан чиқарилиши зарур бўлган ички маъно, яъни образли моҳият четда қолиб, унга айтарли алоқаси йўқ фикр-мулоҳазалар илгари сурилади. Бу камчилик Чўлпон шеърларини таҳқирлаб ёхуд танқид қилиб келган ўзбек совет олимлари учун қанчалик хос бўлса, Чўлпон шеърларини мақтаб, уларга юксак баҳо берган хориждаги олимларнинг ишлари учун ҳам шунчалик хосдир”¹¹¹. Дарҳақиқат, юқорида эътироф этилган ҳолат бизнинг тадқиқот объектимиз ҳисобланган америкаликларнинг айрим ишларига ҳам бевосита тааллуқлидир.

Э.Олворт “Ўзбек адабий сиёсати” монографиясида Чўлпон ҳақида сўз юритиб, “Куз” шеъридаги бошига булут, қора кўланка ташланган ўлка бу Шарқ – Туркистон тимсоли эканлигини тўғри таъкидлайди. Чўлпоннинг истиқлолни тарафдорлиги этувчи ушбу шеърини ёш америкалик таржимонлардан бири – Ж.Маккейн тўлиқ инглизчалаштирган¹¹². Таниқли ўзбек олимлари Н.Каримов¹¹³ ва Б.Қосимов¹¹⁴ “Куз” таҳлиliga бағишланган тадқиқотларида шоир Туркистонни назарда тутганлигини қўллаб-қувватлайдилар. Ўз монографияларида бу олимлар Э.Олворт таъкидини тўлдириб, Чўлпон шеърларидаги “Шарқ эли” сўзлари замирида фақатгина ўзбек халқини кўзда

¹¹¹ Ҳ а қ қ у л о в И. Чўлпон шеърятининг хорижда ўрганилишига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. Тошкент, 1992. 3–4-сон. 20-бет.

¹¹² М а к к е й н Ж. Буюк Чўлпон шеърятини инглиз тилида // “Ўзбек сўзи”. Американинг ўзбек тилидаги биринчи газетаси. 2000, 17 март.

¹¹³ К а р и м о в Н. Истиқлолни уйғотган шоир. Тошкент: Маънавият, 2000. 68-бет.

¹¹⁴ Қ о с и м о в Б. Миллий уйғониш. Тошкент: Маънавият, 2002. 369–371-бетлар.

тутмаганини, ўша йилларда ўзбек халқи билан бирга Россия империяси тасарруфидаги бошқа туркий халқлар ҳам, Англия исканжасида яшаган ҳиндлар ҳам назарда тутилганини тўғри эътироф этишади. Кўринадики, адабиётшунос Н.Каримов ва Б.Қосимовлар Э.Олвортга нисбатан масала моҳиятига анча теранроқ назар солиб, атрофлича мулоҳаза билдирадilar. Ҳақиқатан ҳам Чўлпон Шарқ деганда нафақат Туркистонни, балки истибдод остидаги бошқа Шарқ мамлакатларини ҳам назарда тутган ва буни ўзбек ва Америка олимлари тўғри эътироф этишган.

Э.Олворт ўз тадқиқотларида Чўлпон, Фитрат, Қодирий, Бехбудий, А.Авлоний, А.Мажидий, Ғ.Зафарий, Боту каби жадид ижодкорларининг асарлари таҳлилига махсус тўхталган. Бироқ, улар аксар ўринларда асосан сиёсий мақсад доирасида туриб таҳлил қилинган¹¹⁵. Жадид адабиёти намуналарини кўпроқ сиёсат оламида ўрганиш Э.Олвортнинг издошлари ҳисобланган америкалик олимлар В.Хоноей, Матушевский, А.Бенингсен, Ж.Баррет тадқиқотларига ҳам хосдир. Ўзбекшуносликнинг кейинги вакиллари А.Холид, Х.Мурфи изланишларида нисбатан ҳолислик мавжуд, лекин айрим шеърӣй асарлар таҳлилда улар ҳам устозлари бошлаб берган “анъана”дан тўлиқ воз кеча олмаганлигини кузатиш мумкин.

Америкалик қодирӣйшунос Х.Мурфи Қодирӣй ҳикоялари (“Жинлар базми”, “Улоқда”, “Жувонбоз”, “Отам ва большевик”), драма (“Бахтсиз кувёв”) ва романлари (“Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён”)даги миллий қадрият, колорит, ўзликни англашга қаратилган ҳаракатнинг бадий талқинини тадқиқ қилишга интиланган¹¹⁶. Айниқса, олимнинг “Ўткан кунлар” рома-

¹¹⁵ Бу ҳақда қаранг: Allworth E. Uzbek Literary Politics. The Hague: Mouton and Co., 1964.

¹¹⁶ Қаранг: Murphy Ch. The Relationship of Abdulla Qadiri's Historical novels to the Earlier Uzbek Literary Traditions: Washington University Press, 1980; Muslims in Central Asia / Ch. Murphy and etc.; Durham and London: Duke University Press, 1992.

ни ҳақидаги фикр ва мулоҳазалари диққатга сазовордир. У асар таҳлиладан “Қодирий ўз фаолияти давомида ижодининг илк даврларидан ислоҳот йўналишларидан инқилобий йўналишга ўтганми?”¹¹⁷ деган саволга жавоб топишни мақсад қилиб, романдаги миллийлик белгиларини кўрсатиш билан бирга асардан инқилобий йўналишни излашга ва буни исботлашга ҳаракат қилган. Фикримизча, америкалик олимнинг бу қарашлари баҳслидир.

Маълумки, шу давргача “Ўткан кунлар” асаридаги миллийлик масаласи билан боғлиқ жуда кўп тадқиқотлар вужудга келди. Ўзбек олимларининг мустақилликкача бўлган изланишларининг деярли барчасида “Ўткан кунлар” романида ҳеч қандай миллатчилик, миллий, сиёсий қарашлар ифодаланмаган, “А.Қодирий Октябрь революциясидан аввал ҳам, кейин ҳам миллатчиларнинг реакцион сиёсий қарашларини ҳимоя қилган эмас”¹¹⁸, деган фикрлар устунлик қилган бўлса, мамлакатимиз истиқлолга эришгандан кейинги даврда жаҳид адабиётига муносабат ўзгаргач, қарашларда ҳам бутунлай бошқача фикрлар ўз аксини топа бошлади. Кейинги ўн йил ичида яратилган тадқиқотларда ўтган асрнинг 20-йилларида ёзилган асарларнинг барчаси фақат озодлик учун олиб борилган ислоҳот натижасидир, деган хулосалар кўпайиб кетди. Натижада яна адабиётшунослар орасида тарафкашлик бошланди. Жаҳид адабиёти, хусусан, Абдулла Қодирий ижоди бадиияти ҳам фақат “юрт мустақиллиги масаласи” билан белгиланди.

О.Шарафиддинов Чўлпон ижодига доир бир ёқлама қарашлар хусусида шундай ёзади: “Чўлпонни англаш, уни мақтаб кўқларга кўтариш эмас... Чўлпонни англаш – сўз санъатининг ботиний қонуниятларини теран англаш, уларнинг

¹¹⁷ Muslims in Central Asia / Ch. Murphy and etc.; Durham and London: Duke University Press, 1992. P.198.

¹¹⁸ Ё қ у б о в Ҳ. Йирик санъаткорнинг тўнғич романи. Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. 388-бет.

шоир ижодида қандай зоҳир топишини англашдир. Чўлпонни англаш – унинг буюк, умумбашарий ғояларини, юксак инсоний туйғуларини юракка сингдириб олишдир”¹¹⁹. Ушбу фикрлар бошқа жаҳид адиблари, хусусан, Қодирий ижоди билан шуғулланувчиларга ҳам тегишлидир.

Биз олимларнинг турли йўналиш ва турлича мақсадларда яратилган тадқиқотларини кузатиш натижасида ўзбек ва америка олимларининг Отабек образи, романдаги миллатпарварлик, миллий истиқлол ғояларини тадқиқ қилишдаги бир қатор ўхшаш хулосаларга ҳам дуч келдик. Улар баъзан бир-бирларининг изланишлари натижаларидан беҳабар равишда муштарак фикрга келишган бўлса, айрим ўринларда маълум тадқиқотлардан хабардор бўлиб, уларга ўз муносабатларини билдиришган. Ёки, янада аниқроқ айтганда, америкалик олимларнинг бу йўналишдаги тадқиқотлари ва мулоҳазаларига ўзбек олимларининг кучли таъсири яққол сезилиб туради. М.Кўшжонов ва Х.Мурфи тадқиқотларидаги йўналиш, услуб ва, ҳатто хулосалар устоз-шогирд анъаналарини эслатади, уларнинг асосий тадқиқот объекти ҳисобланган “Ўткан кунлар” романи ҳақидаги фикрлари қайсидир жиҳатлари билан бир-бирини тўлдиради. Тўғрироғи, Х.Мурфининг ишларини ўқиш асносида Америка олимига ўзбек адабиётшуноси йўналиш бераётгандек туюлади. Ҳар икки тадқиқотчи ҳам асардаги мавзу ва образларнинг жойлашиш ўринларини тасниф қилади. Романдаги миллатпарварлик ғояларини таҳлил қилар экан, Отабекнинг халқ ташвишини ўйлаши билан боғлиқ эпизодларни улар қуйидагича изоҳлашади: “Отабекдаги миллат ғамини ейиш ҳисси катта маънодаги ватанпарварлик даражасига кўтарилган эмас”, – деб ёзади М.Кўшжонов, – Отабек учун ҳаётнинг маънисини қолмаган. Ҳукмрон ижтимоий ҳаётдан олинган фожиалар уни шу ҳолга солган эди. Шунинг учун ўлимнинг қаерда ва қачон бўлиши чо-

¹¹⁹ Ша р а ф и д д и н о в О. Чўлпонни англаш. Тошкент: Ёзувчи, 1994. 46-бет.

ризм билан курашдами, ўзаро қирғиндами ёки бошқа бир муносабат биланми – Отабек учун бунинг фарқи қолмаган”¹²⁰.

Америка олимнинг бу ҳақидаги фикрини айнан келтиришга ҳаракат қиламиз: “...романнинг хотима қисмида асар қаҳрамони Отабекнинг босқинчиларга қарши урушга кетишига миллат нуқтаи назаридан қарамаслик керак. Аслида бу турмушнинг фожиавий азобларидан чарчаган Отабекнинг асар сўнигида руҳан исёнкор бўлиб қолганлигини кўрсатади. Романнинг дастлабки бобларида Отабек русларнинг идора қурилиши, қўшин кучи ҳақида ўз ҳайратларини яширмай Кўқон хонлигидаги танишлари даврасида гапириб берган эди ва шуни аниқ тушунганки, уларга қарши жанг олиб бориш умид қилиб бўлмайдиган иш. Гарчи, у бу урушда ғалаба қозонишга умидсиз бўлса-да, урушга кетади, бунга эса яна ўша эски тузумнинг урф-одатлари, анъаналари сабаб бўлади. Бу китобхонни чуқур мулоҳаза юритишга чорлайдиган яна бир мураккаб, рамзий маъно касб этади”¹²¹. Бундан шундай хулосага келиш мумкинки, масалага муносабатда М.Кўшжонов концепцияси америкалик тадқиқотчига ўз таъсирини ўтказган. Э.Олворт ва Б.Ҳайитлар Қодирий тўғрисидаги мақолаларида Отабек чор босқинчиларига қарши жангда қаҳрамонларча ҳалок бўлган, деган фикрни илгари суради¹²². Кўриб турганимиздек, фикрлар бир-бирига зид, деярли бири иккинчисини инкор этади. Лекин, иккинчи бир томондан, бир-бирини тўлдиради ҳам. Эътибор берилса, М.Кўшжонов ва Х.Мурфи, Э.Олворт ва Б.Ҳайитларнинг хулосаларида мантиқий асос бордек туюлади. Бу эса, ўз навбатида Отабек образи, унинг руҳияти, муаллиф унга юклаган вазифа ҳали тўла-тўқис англамаганини, ҳар бир

¹²⁰ Қўшж о н о в М. Ҳаёт ва қаҳрамон. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. 91-бет.

¹²¹ Muslims in Central Asia / Ch. Murphy and etc.; Durham and London: Duke University Press, 1992. P. 200.

¹²² Ғоявий кураш ва ўзбек адабиёти / Л.Қаюмов, М.Нурмуҳаммедов, М.Кўшжонов ва б. Тошкент: Фан, 1985. 63-бет.

тадқиқотчи қаҳрамоннинг фақат ўзи тушунган қиррасини ўз мақсадидан келиб чиқиб ёритишга ҳаракат қилганлигини билдиради. Отабек образини тадқиқ қилишда асар яратилган давр, жадид ғоялари, Абдулла Қодирийнинг миллатга муносабати, истиқлолга эришиш ҳақидаги ўйларига суяниш лозим. Бу орзу-умидлар романда ўз аксини топган. Маълумки, жадидлар мустақиллик учун курашни маърифатпарварликдан, миллатни саводхон қилиш, феодал идора усулини ислоҳ қилишдан бошлаган. Ушбу интилишлар Отабек учун ҳам ёт эмас. У Шамайга бориб, русларнинг идора қилиш усулини кўргач, бир миллатпарвар инсондек, кўрганларини имкони бўлса хонликда ҳам амалга оширишни орзу қилади: *“... Шамай маним фикримни ост-уст қилиб, ўзимни ҳам бутунлай бошқа киши ясади. Мен ўриснинг идора ишларини кўриб, ўз идорамизнинг худди бир ўйинчоқ бўлганлигини иқрор этишга мажбур бўлдим... Бизнинг идорамиз бу кунги тартибсизлиги билан кетаберса, ҳолимизнинг нима бўлишига ақлим етмай қолди. Шамайда эканман, қанотим бўлса, ватанга учсам, тўппа-тўғри хон ўрдасига тушсам-да, ўриснинг ҳукумат қонунларини бирма-бир арз қилсам, хон ҳам арзимни тингласа-да, барча элга ёрлиг ёзиб ўриснинг идора тартибини дастуриламал этишга буюрса, мен ҳам бир ой ичида ўз элимни ўрисники билан бир қаторда кўрсам...”*¹²³. Бу нафақат Отабекнинг, балки XX аср биринчи чорагидаги барча ўзбек жадидларининг орзуси эди. Шу нуқтаи назардан қараганда, Отабек – резонёр. Бош қаҳрамоннинг нутқи қайси бир маънода муаллифнинг ўйлари баёни. Бундай фикрлар кўпроқ маърифатпарвар жадидларга хос. Улар халқни саводсизлик, билимсизлик зуматидан халос қилиш орқали миллат истиқлолига эришиш мумкин, деб ўйлашарди. Отабек Шамайдан қайтгач, кўрган-билганларини айтганда, унга хайрихоҳ, ёрдамлашувчилар топилмади. Шунда у: *“дарҳақиқат, мазористонда “ҳайя*

¹²³ А б д у л л а Қ о д и р и й. Ўткан кунлар. Тошкент: Шарқ, 2000. 21–22-бетлар.

алалфалаҳ” хитобини ким эшитар эди”¹²⁴, – деган хулосага келади. Мозористон – метафора. У ўша даврдаги Ватан тимсоли. Жадидалар, хусусан Абдулла Қодирий ҳам халқни ўз атрофида, қўшни мамлакатларда бўлаётган ислохотлар билан танишишга, улардан орқада қолмасликка, юртдаги ўзаро низоларга, маҳаллийчиликка барҳам беришга, Ватан равнақи учун курашга даъват этади. Шуларни эътиборга олсак, мозористонда, яъни ғафлат уйқусида ётган ватандошларини азон айтиб, истибод зулмидан қутулишга чақираётган Отабекни маърифатпарвар жаид образи дейиш мумкин. Демак, асардаги марказий қаҳрамон Отабекнинг ўлими хусусидаги ушбу таҳлилларда муайян ҳақиқат мавжуд ва бу образ динамикасига ҳам тўғри келади. Лекин шундай бўлса-да, Отабекнинг ўлими эпизодини таҳлил қилган тадқиқотчилар, назаримизда, айрим ўринларда бир ёқламаликка оғиб кетишган. Отабек – мураккаб образ. Унинг ўлимини тадқиқ қилишда муаллифнинг асарга, образ моҳиятига сингдирган бадий концепцияси, қаҳрамон характерининг шаклланиш жараёнлари, айниқса, ҳаёт зарбалари остида тобланган ғоявий-маънавий эволюциясини кўздан қочирмаслик керак. Отабек мулоҳазакор, кўрганларидан умумий ва яхлит хулоса чиқара оладиган, бир сўз билан айтганда, теран тафаккурга эга шахс. Фикримиз исботи сифатида унинг Шамайдан қайтгач, “манимча, ўриснинг биздан юқоридалиги унинг иттифоқидан бўлса керак, аммо бизнинг кундан-кунга орқага кетишимизга ўз аро низоимиз сабаб бўлмоқда деб ўйлайман”¹²⁵, – дея айтган гапини келтириш мумкин. Унинг бундай фикрлашида падари бузруквори Юсуфбек ҳожининг таъсири катта. Ҳожи образида миллатимиз кексаларига хос бир қатор ижобий хислатлар мужассам: у тадбиркор, яхши маслаҳатчи, узоқни кўра билувчи, бировга ёмонликни раво кўрмайдиган, элу улус, юрт фаровонлиги учун қайғурадиган

¹²⁴ Ўша асар. 22-бет.

¹²⁵ Ўша асар. 22–23-бетлар.

миллатпарвар инсон. Шундай отанинг тарбиясини олган Отабек шубҳасиз миллат, истиқлол учун курашувчи шахс бўлиб етишишини ҳаётининг мантиқ исботлаб турибди. Бошқаларга нисбатан Отабек тез орада ўлкани босқинчилар эгаллаб олиши мумкинлигини яхши англайди, отаси унга бу ҳақда айтгач, ўз тахминлари тўғрилигига амин бўлади.

Юсуфбек ҳожидек эл тинчлиги, юрт маърифати ҳақида қайгурувчи инсон яккаю ягона ўғли тарбиясига жиддий аҳамият бериши, уни ўзи тўғри ва ҳақ деб билган йўлга бошлаши, барча билганларини ўргатиши ва уни шу руҳда тарбиялаши муқаррар¹²⁶. Юсуфбек ҳожи Отабек орқали бутун Туркистон халқига, ёшларга “ўғлим” дея мурожаат қилиб, уларни огоҳликка, бирлашишга чақиради. Шу сабабли ҳам Юсуфбек ҳожидек ота фарзандининг Авлиёотага чор босқинчиларига қарши жангга бориши табиий ҳол ва буни ҳаётдан зеркиш туфайли эмас, ватанпарварлиги боис дейиши, бизнингча тўғрироқ бўлади. Демак, Х.Мурфи таъкидлаганидек, “Отабекнинг урушга кетишига Кумушнинг ўлими”, М.Қўшжонов айтганидек, “севгилисининг ўлиmidан кейин Отабек учун ҳаётнинг маънисини қолмагани”, унга қаерда, қачон ўлишининг фарқи йўқдек туюлиши сабаб бўлганлиги ҳақидаги ҳукм-хулосалар унчалик ҳам мантиққа тўғри келмайди. Албатта, Отабек ушбу вазиятда ниҳоятда қийин аҳволда қолади. Лекин у ота- онасининг ёлғиз фарзанди. Қарамоғида томирида Кумушнинг қони оқаётган дилбанди бор. У ота- онаси ва ўғли учун яшаши керак. Бу, биринчидан. Иккинчидан, Қодирий назарда тутган мусулмон қаҳрамоннинг ўзига ўлим тилаши муаллиф мақсадларига ҳам мутлақо зиддир. Учинчидан, унга қаерда, қачон ўлиш аҳамиятсиз бўлса, у ўзини истаган жойда, истаган йўсинда нобуд қилиши мумкин эмасмиди? Фикримизча, Кумушнинг ўлими ҳам асар қаҳрамонининг урушга кетишига маълум маънода таъсир кўрсатган. Лекин бу асосий сабаб бўла олмайди. Бизнингча, қаҳрамоннинг босқинчиларга

¹²⁶ А б д у л л а Қ о д и р и й. Ўткан кунлар. Тошкент: Шарқ, 2000. 295–296-бетлар.

қарши урушга кетишига у ўсган оиладаги муҳит, отаси билан қилган суҳбатлари, жамиятдаги носоғлом турмуш тарзи, асосан, Юсуфбек ҳожининг юрт бирлиги, Ватан озодлиги хусусидаги таълим-тарбияси сабаб бўлган. Бундан ташқари, унинг Авлиёотадаги урушда қатнашиши образнинг эволюцияси, асар услуби ва ёзувчининг бадиий мақсади билан боғлиқ. Отабек образини асарнинг композицияси, бадиий концепциясидаги ўрни жиҳатидан тадқиқ қилганимизда унинг динамик образ эканлиги, муаллифнинг у орқали жадидачи-ислоҳотчиларнинг умумлашма образини яратганлигига амин бўламиз.

Э.Олворт ва Б.Ҳайитлар Отабекнинг Авлиёота тоғида босқинчиларга қарши курашда ҳалок бўлишини қаҳрамонлик, деб баҳолашган. Уларнинг бу фикрлари ҳақиқатга яқин. Чунки кишининг ўз миллати, Ватани озодлиги йўлида жон фидо қилиши қаҳрамонлик саналади. Демак, унинг Авлиёотадаги босқинчиларга қарши олиб борган кураши замирида Қодирийнинг асар моҳиятига сингдирган мақсадининг энг баланд, авж нуқтаси ётади. Бу хулоса асосида асарни ғоявий-эстетик жиҳатдан тадқиқ қилиш принципи мавжуд. Лекин асарни бадиият талаблари нуқтаи назаридан таҳлил қилсак, унинг кульминацияси қабристондаги эпизод, яъни Отабекнинг Кумуш қабрида Зайнаб билан учрашиши эканлигини тан олишимиз керак. Чунки муаллиф бекорга уларни қабристонда учраштирмаган. Суюкли ёридан ажралгач, Отабек ҳам маълум маънода ўлган. Жуда катта умидлар билан бир ёстиққа бош қўйган турмуш ўртоғидан ажралган Зайнабнинг тақдири эса Кумушникидан ҳам аянчлироқ.

Отабекнинг қабристондаги руҳан ўлишини муаллиф қай даражада бадиий пафос билан тасвирлагани ва унинг Авлиёотадаги жисмоний ўлимини қуруқ баён этганини қиёсласак, юқоридаги таъкидимиз асосли эканлиги маълум бўлади.

“Ўткан кунлар”ни бугунги кунимизгача кўп тадқиқотчилар турли нуқтаи назардан, ўз мақсадаларидан, замон ва макон талаб-

ларидан келиб чиқиб таҳлил қилишган. Бу жараён то ҳануз давом этапти. Фикримизча, бундан кейин ҳам давом этади. Чунки, “Ўткан кунлар”ни ўқиган ҳар бир авлод вакили ундан ўз тафаккур тарзига кўра турлича бадиий озуқа олади.

Асосий ўрганиш объектими ҳисобланган америкалик олимлар Э.Олворт, Х.Мурфи, А.Холид тадқиқотларида Чўлпоннинг насрий асарларидаги жадид образи, миллатпарварлик ва миллий истиқлол ғоялари таҳлиliga тўхтаган ўринларни учратмадик. Ваҳоланки, Чўлпоннинг “Кеча ва Кундуз” романидаги Мирёқуб образини жадидларга яқин бўлган шахс сифатида баҳолаш мумкин. Ушбу образнинг жадидчилик ҳаракатидаги ижтимоий-маънавий тадрижини олим Д.Қуроноф атрофида тадқиқ қилиб, Мирёқубни “ижтимоий ҳаракат бўсағасига келган”¹²⁷ одам деб баҳолаган эди.

Америка олимларининг ўзбек жадид адабиёти борасида олиб борган илмий тадқиқотларида миллий истиқлол ва миллатпарварликнинг ғоявий-бадиий талқинларини ўрганиш натижасида қуйидагича илмий-назарий хулосаларга келдик:

биринчидан, америкалик тадқиқотчилар ўтган асрнинг 20-йиллари ўзбек адабиётида аллегорик образлар ижтимоий-сиёсий мақсадларни амалга ошириш учун хизмат қилганлигини, миллий истиқлол ғояси декларатив тарзда ёки мажоз ва рамзлар воситасида ифодаланганлигини тўғри таъкидлайдилар (масалан, Э.Олворт: Чаён образи хусусида);

иккинчидан, америкалик ўзбекшунослар жадид адабиёти намуналарида символизм, рамзий-мажозий образлар катта аҳамиятга эгаллигини холис ва асосли тарзда эътироф этадилар (Э.Олворт: Фитратнинг “Миррих юлдузи” шеърида истиқлол рамзи, Чўлпоннинг “Куз” шеърида мағлуб, мазлум Туркистон тимсоли);

¹²⁷ Қаранг: Қ у р о н о в Д. Чўлпон насри поэтикаси. Тошкент: Шарқ, 2004. 127–157-бетлар.

учинчидан, хорижда, шунингдек, Ўзбекистонда ҳам жаҳид асарларидаги миллатпарварлик, миллий истиқлол ғоясини нисбатан бадиият талаблари асосида тадқиқ қилиш, асосан 1991 йилдан кейин бошланди. Бу ғоя таҳлили америкалик олимларга қараганда ўзбек адабиётшуносларининг тадқиқотларида теранроқ ва объективроқ ёритилган. Шу билан бир қаторда америкалик жаҳидшуносларнинг қатор тадқиқотларида ўзбек олимларининг концепциялари таъсири сезилади.

ЖАДИД АДАБИЁТИ НАМУНАЛАРИНИНГ ИНГЛИЗЧА ТАРЖИМАЛАРИ

Таржима ва адекватлик

Собиқ СССР парчалангач, жаҳон илм-фани тараққиётида янгича йўналишлар ва қарашлар юзага келди. Энди собиқ империя таркибидаги давлатларнинг бугунги тақдиригина эмас, уларнинг ўтмиш ва келажак истиқбол дастурини ўрганиш ҳаракатчилиги анча кучайди. Бинобарин, собиқ тузум таназзули сабабларини ўрганиш баробарида ўз мустақиллигини қўлга кiritган давлатлар маданиятини тадқиқ қилиш тарихга янгича ёндашиш заруратини юзага келтирди. Жумладан, ана шу эҳтиёж ва қизиқишнинг ортиб бориши натижаси ўлароқ кўплаб жадиd адабиёти дурдоналари хорижий тилларга таржима қилинган. Бунга сабаб ушбу бадий санъат намуналарида XX аср бошидаги миллатимиз ҳаёти халқимизнинг илғор, янгиликка интилувчан, ўз юрtdошларини озод, эркин яшашини орзу қилган вакиллари томонидан бадийят талаблари асосида реал тасвирланганидadir.

Айтиш лозимки, 50-йиллардан Мустақилликкача бўлган даврда жадиdлар ва уларнинг ижодини тадқиқ қилишни мақсад қилган ўзбекшуносларнинг аксари жадиd адабиётидан намуналарни кўпроқ ўз сиёсий-ижтимоий маслаклари исботи учун таржима қилганлар. Лекин, бу фикр уларнинг илмий тадқиқотларида маданий, маърифий моҳият йўқлигини билдирмайди, албатта. Бинобарин, америкалик мутахассислар шеърый ва насрий асарлардан парчалар таржима қилишган. Бу ҳақдаги манбаларни ўрганиб, жадиd асарларини инглизчалаштириш,

асосан, 50-йилларнинг охири – 60-йиллардан бошланган дейиш мумкин. Бу даврда Эдворт Олворт, Виям Хоновой, Жон Соупер каби таржимон-олимлар жаҳид даври адабиётини тадқиқ қилиш билан бирга уларни инглиз тилига ўгиришда ҳам фаол иштирок этганлар.

Юқорида номлари қайд қилинган мутаржимларнинг ишларини қиёслаганда, таржималарининг нисбатан аслиятга яқинлиги, савияси, кўлами жиҳатидан Эдворт Олворт ажралиб туради. Шунинг эътиборга олиб, биз мазкур фаслда унинг бошқа таржималарига нисбатан мукамалроқ ўгирмалари (А.Мажидий “Лохутий хотираси”, Беҳбудий “Падаркуш”)дан айрим намуналарни таҳлил қиламиз.

Э.Олворт жаҳид адабиёти намуналарини фақат таҳлил қилиш билан чекланмай, баъзан улардан парчалар таржима қилса, айрим ҳолларда асарларни инглиз тилига тўлиқ ўгирган. Тадқиқотчининг таржимонлик маҳорати Фитратнинг “Қиёмат”, “Бедил бир мажлисда”, “Шайтоннинг Тангрига исёни”¹²⁸, Чўлпоннинг “Бузилган ўлкага”¹²⁹, Ғози Олим Юнуснинг “Луқмони ҳақим”¹³⁰, Ҳ.Ҳ.Ниёзийнинг “Тошбақа билан Чаён”¹³¹, “Туркистон”¹³², Фитратнинг “Миррих юлдузига”¹³³, С.Айнийнинг “Байналмилаал

¹²⁸ Allworth E. Evading Reality. Devices of Abdurauf Fitrat, Modern Central Asian Reformist. Netherlandr: Brill Academic publishers, 2002.

¹²⁹ Бу ҳақда қаранг: Ch o l p o n. To a Devastated Land // Central Asian Journal.-10(1965). pp.61–70 (translated by Edward Allworth); Ч ў л п о н. Бузилган ўлкага // Ўрта Осиё журнали. 10 (1965). 61–71-бетлар. (Э.Олворт томонидан таржима қилинган).

¹³⁰ Allworth E. Uzbek Literary Politics. The Hague: Mauton and Co., 1964, pp.219–222 (Мутаржимнинг кейинги таржималари ҳам асосан шу монографиясига киритилган – З.М).

¹³¹ Allworth E. Uzbek Literary Politics. The Hague: Mauton and Co., 1964. P.23.

¹³² Allworth E. Uzbek Literary Politics. The Hague: Mauton and Co., 1964, pp.38–39.

¹³³ Allworth E. Uzbek Literary Politics. The Hague: Mauton and Co., 1964. P.58.

марши”¹³⁴, А.Мажидийнинг “Лохутий хотираси”¹³⁵, Беҳбудийнинг “Падаркуш”¹³⁶ драмаси кабиларда кўринади. Шулардан Фитратнинг юқорида қайд қилинган асарлари ва Беҳбудийнинг “Падаркуш” драмаси, Чўлпоннинг “Бузилган ўлкага” шеъри тўлиқ таржима қилинган. Бу намуналарнинг баъзилари таржимон-олимнинг асарга сиёсий ёндашуви ва қарашларини исботлаш учун таржима қилинган бўлса, айримлари адабий-илмий заруратдан келиб чиқиб инглизчалаштирилган. Айнан “Падаркуш” ва “Лохутий хотираси” каби асарларда ушбу давр адабиётига хос бадиийлик, “жонли образларда мазмун ва гоёни мужассамлаштириш”¹³⁷ маҳоратининг энг муҳим жиҳати, муаллиф ижодий нияти давр руҳиятига мос тарзда қайта яратилган.

А.Мажидийнинг инглизчалаштирилган “Лохутий хотираси” шеъри ўзбек адабиётшунослигида деярли тадқиқ этилмаган. Шунинг эътиборига олиб, ушбу фаслда айнан А.Мажидий шеърлари ҳамда Америкада ўзбек ва инглиз тилларида нашр қилинган “Падаркуш” драмаси хусусида имкон қадар фикр юритамиз.

Тарихчи олим Ҳ.Узоқов А.Мажидийнинг “Танланган асарлари”га ёзган кириш сўзида адибни “ўзбек адабиётининг 20–30-йиллардаги дарғаларидан бири, миллий истиқлолчи шоир, 38 йил умр кўриб, истиқлол ва мустақилликни орзу қилиб ўтди”¹³⁸, дея эътироф этади ҳамда ижодкорни истиқлол қаҳрамонларидан бири сифатида тан олади. Муаллиф адиб ҳақидаги фикрларини давом эттириб, “сайланмага киритил-

¹³⁴ Allworth E. Uzbek Literary Politics. The Hague: Mouton and Co., 1964. P.200.

¹³⁵ Allworth E. Uzbek Literary Politics. The Hague: Paris, Mouton and Co., 1964. P.203.

¹³⁶ Begbudiy (from or through Russian – E.A). The Patricide. Translated and published by E.Allworth / Ural Altaic Year book. - 58 (1986), pp.83–96.

¹³⁷ Қўшжонов М. Ижод масъулияти. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. 15-бет.

¹³⁸ Ма ж и д и й А. Танланган асарлар / Тўпловчи Ҳ.Узоқов. Тошкент: Маънавият, 2000. 160-бет (Истиқлол қаҳрамонлари). Сўзбоши Ҳ.Узоқовники. 5-бет.

ган асарлар 20–30-йиллар муҳотида вужудга келган бўлиб, ўз моҳиятига кўра сиёсатдан узоқ, холис ҳаётий асарлардир”¹³⁹, дея бу хислатни давр ижодкорларидан фарқли равишда А.Мажидийга хос бўлган хусусиятдек таъкидлаб ўтади. Бу, назаримизда бир ёқлама фикр. Чунки ҳар қандай ижодкор ўз даврида бўлаётган тафовутларни, шу билан бирга орзу-армонларини, айниқса озодлик ҳақидаги истаклари, орзу-умидларини асарларида намоён этади. Олим А.Жалолов ёзади: “Ҳар қандай шоир ва ёзувчига у яшаётган шароит таъсир қилмасдан иложи йўқ. Ҳар бир адиб ўз билими, ўз таланти, мушоҳада кучи асосида ўз даврининг буюк ҳодисаларини акс эттиради”¹⁴⁰.

Жаҳон адабиётидан жой олган қатор сўз усталарига ҳам мана шундай тарихий шароит ва ундаги эврилишлар катта таъсир ўтказган. Шундай экан, А.Мажидийнинг ижодий меросини давр сиёсий жараёнидан холис асарлар сифатида қабул қилишимиз на тарихий, на бадий ҳақиқатга тўғри келади. Унинг “замон сенга боқмаса, сен замонга боқ” қабилидаги шеърлари ҳам бор, лекин бундай замонасозликнинг ҳаммамизга маълум сиёсий сабаблари мавжуд.

Ҳ.Узоқов А.Мажидий “ўзбек адабиётининг 20–30-йиллардаги дарғаларидан бири”¹⁴¹, деб ёзган, лекин у Чўлпон, Қодирий, Фитрат даражасидаги адабиёт дарғаси даражасига етмаган ижодкорлардан бири бўлганди. Тенгдош бўлмаса-да, маслакдош, ҳамдара эди. Улардаги руҳий яқинлик муносабатларини янада чуқурлаштирган.

Б.Мейлах машҳур ёзувчилар билан бирга “иккинчи даражали” деб аталган ёзувчилар хусусида сўзлар экан, уларнинг адабиёт тарихидаги ўзига хос хизматларини объектив баҳолаш

¹³⁹ М а ж и д и й А. Танланган асарлар / Тўпловчи Ҳ.Узоқов. Тошкент: Маънавият, 2000. 160-бет (Истиқлол қаҳрамонлари). Сўзбоши Ҳ.Узоқовники. 5-бет.

¹⁴⁰ Ж а л о л о в А. Ўзбек маърифатпарвалик адабиётининг ривожланиш жараёни: Фил.фандок. дисс. ... Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 1994. 193-бет.

¹⁴¹ Шу саҳифадаги биринчи манбага қаралсин.

лозимлигини қайд этади. “Умумий адабий ҳаракатни ўрганиш билан гениал ёзувчиларнинг ҳам аҳамияти аниқ ва тўла гавдаланади”¹⁴², – деб ёзган эди у. Шу ўринда таъкидлаб ўтмоқ жоизки, ҳақиқий санъаткор ҳар қандай қолипга сиғмайди. Айни пайтда, XX аср аввалидаги ижтимоий-бадий тафаккур маданий сажияси ҳам жиддий тадқиқотларни тақозо этарди. Қатагон йилларигача бўлган адабий жараён, унинг демократик хусусият касб этишидаги омиллар асосида айнан “гениал бўлмаган ёзувчилар” ҳам мавжуд эканлигини унутмаслигимиз керак. Олим таъкидлаганидек, улар ижодини тўғри мушоҳада этиб, бадий мавқеини янада теранроқ ифодалаш зарур¹⁴³.

Албатта, бу ўринда америкалик жадидшунослар эътиборидан четда қолмаган сиймолар, хусусан, А.Мажидийнинг ҳаёти ва ижоди, шеърларининг инглизчалаштирилиши ва кенг оммага эълон қилиниши, унинг асарларида илгари сурилган ғоянинг янги қирралари кашф этилиши диққатга сазовор.

А.Мажидий “Хандон лолалар” (1923), “Қалдирғоч” (1935) шеърый китоблари, “Ҳангома” (1937) ҳажвий ҳикоялар мажмуасининг муаллифи. Унинг тўпламларга кирмай қолган, аммо матбуотда эълон қилинган асарлари ҳам талайгина. Адабиётшунос С.Сирожиддинов: “А.Мажидий 10000 мисрадан кўпроқ лирик ва сатирик шеър, шунингдек дostonлар, 40 дан ортиқ ҳикоя, 20 дан зиёд интермедия, 5 та драма, кўплаб публицистик мақола, илмий-адабий тадқиқотлар муаллифидир”¹⁴⁴, – дея маълумот беради.

Она юрт ва унга бўлган муҳаббат, ватанпарварлик (“Кўриқлайман”, 1937, “Лоҳутий хотираси”, 1933), саводсиз-

¹⁴² Қаранг: Турдиев Ш. 20-йиллар ўзбек ҳикояси: Филол.фан. ном. дисс. Тошкент: ЎзР ФА ТАИ, 1968. 12-бет.

¹⁴³ Мустақилликдан кейин Ўзбекистонда А.Мажидий ҳақида фақат биттагина китоб нашр қилинди. Унда ҳам муаллиф ҳаёти, ижоди ҳақида тўлиқ маълумот бермасдан, ижодидан намуналар келтириш билан чеklangан.

¹⁴⁴ Сирожиддинов С. Абдулҳамид Мажидий. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982. 4-бет.

лик, унинг ёмон оқибатлари (“Ойхон”, 1935) нафақат муаллиф яшаган давр, балки бугунги кунимиз учун ҳам муҳим “ўлмас мавзу”лар (асосан сатирик шеърларида) А.Мажидий ижодида етакчи ўрин эгаллайди.

Маълумки, жадидчилик ҳаракатининг баъзилари хуррият учун сиёсат майдонида курашган бўлсалар, бошқалари озодлик гоёсини ўз бадий асарларида акс эттирганлар. Лекин ҳар икки ҳолатда ҳам маърифат ва истиқлолга чорлаш, ватандошларини огоҳ бўлишга чақириш каби даъватлари асар моҳиятига мажоз ва рамзлар ёрдамида сингдирилган. Н.Каримов таъбири билан айтганда “тарихий вазият мантиқи мутафаккирлар мантиқи билан ҳисоблашмаган”¹⁴⁵. Ижод аҳли ана шу “ҳисоблашмас”ликдан омон қолиш мақсадида мажозий образлардан, метафоралардан кенг фойдаланганлар. А.Мажидий ҳам бундай хушёрликдан мустасно эмас эди. У “Лохутий хотираси” шеърининг “Боғ” парчасида айнан жадидлар анъанасини сақлаган ҳолда ўз орзу-истагини бадий ифода этиш ва халққа етказиш учун рамзий поэтик образлардан фойдаланади. Бинобарин, шоир шеърда Боғ Ватан ва Туркистон рамзий маъноларини ифода этиб, шу йўл орқали сиёсий тазйиқлар билан муроса қилиб, рамзий образлар яратган. У мазкур шеърда Ватанни ҳақиқий юрт ўғлонлари кўзи билан кўриш, уларнинг юраги билан севиш, ардоқлаш ҳиссини камол топтиришга интилади. Уни бегона, “ўғри-телба”лардан асраш, вайрон қилишларига йўл қўймаслик каби фарзандлик бурчларини улуғлайди. Натижада инглиз олимнинг ҳам эътиборини торта оладиган гўзал асар яратди. Э.Олворт уни айнан қачон таржима қилганлиги ҳақида маълумотга эга эмасмиз. Лекин таржима ва унинг таҳлили олимнинг машҳур монографияларидан бирига киритилган¹⁴⁶.

Таржимадаги эътиборимизни тортган масала мутаржимнинг шеърдаги асосий гоёни, муаллиф даъватини ўзбек олим-

¹⁴⁵ Каримов Н. Истиқлолни уйготган шоир. Тошкент: Маънавият, 2000. 11-бет.

¹⁴⁶ Alworth E. Uzbek Literary Politics. The Hague: Mouton & Co., 1964. P.203.

ларига нисбатан тўғри ва чуқурроқ англаганлигидадир. Ўзбек тадқиқотчилари мустақилликдан кейинги даврда ҳам асар моҳиятини америкалик тадқиқотчи даражасида чуқур очиб бермаганлигининг гувоҳи бўламиз. Э.Олвортнинг ютуғи ҳам А.Мажидий яратган образларда (“Бог – Ватан, хусусан, Туркистон; боғбон – лирик қаҳрамон, аниқроғи маҳаллий, ерлик шахс тимсоли; телба – келгинди, она юртга кўз олайтирувчи босқинчи; ўғри – мустамлакачи) акс этирилган гоянинг боғбон-шоир образи билан уйғунлашиб, мақсадга мувофиқ тарзда талқин этилганида бўлса керак. Олим бадийлик нуқтаи назаридан келиб чиқиб шеърдаги ўзига хосликни сақлаб қолиш билан бирга муаллиф мақсадига мос тарзда мушоҳада юритган. Оригиналдаги метафорик образлар деярли тўғри таҳлил этилган. Уларга юклатилган гояни аслиятдагидек ифодалашга ҳаракат қилган. Асардаги асосий бўёқни таржимада мувофиқ бериш билан бадий мантиқни сақлаб қолган. Асар оқ шеър шаклида инглизчалаштирилган ва унинг асосий хусусиятларидан предикативлик, таъкид қолдирилган. Фикримизни исботлаш учун шеърнинг аслиятини ва инглизчалаштирилган вариантдан парчани мисол сифатида келтирамиз:

*Олов ёнган кўзлар билан қарадим,
Бир телбани кўрдим кенг бог ичида,
Девор ошиб боққа тушган.
Атроф жим...
Мева термай титрар дарахт учида.
Аччиқландим, дедим унга:
-Эй, телба!
Ваҳм босиб ётлар каби бу богда
Ўғрилардек қўрқиб, писиб, титрама!
Сен ҳам ишла, Меҳнат сарф эт.
У чоғда
Хавотирсиз яйраб, яшнаб оласан.*

Лекин бу боғ бошқа боғлар сингари,
 Карвонсарой эмас,
 Қирсанг, қоласан,
 Ё қол, ё йўқол, кет нари!... ¹⁴⁷

*Once I saw how a silly thief
 Got through a fence into a garden.
 He crawled up a tree, sat in the top,
 Perplexedly looked, was silent and trembled;
 He picked no fruit...
 It was quiet all around...
 And this angered me then
 "Fool!... Hey",
 I screamed:
 "Unfortunately
 You got into this garden
 Like a cowardly thief;
 Don't fuss,
 Climb down from the tree
 And go about your business!
 Idle tramps don't enter our garden
 Is not like others,
 There is no place in it... ¹⁴⁸*

Катта муваффақиятлар билан бирга таржимада баъзи камчиликларга ҳам йўл қўйилган. Ўғирманинг нуқсонлари қуйидагиларда кўринади: Шарқ шеърлятига хос нафислик, мусиқийлик, хусусан А.Мажидийнинг ушбу асарида ҳам мужас-сам бўлган эҳтирос, таъсирчанлик Ғарбдаги совуққон мушоҳада билан алмаштирилган. Ундаги ритмика, оҳанг, вазн сақланмаган.

¹⁴⁷ А б д у л х а м и д М а ж и д и й. Танланган асарлар. Тошкент: Маънавият, 2000. 8–9-бетлар.

¹⁴⁸ Alworth E. Uzbek Literary Politics. London, The Hague: Mouton & Co., 1964. P.203.

Шеърнинг биринчи ва иккинчи қисмлари аслиятдагидек бўлимларга ажратилмасдан бир устун қилиб таржима қилинган. Иккинчи “Қиёматдан” деб бошланувчи парча охиригача тўлиқ инглизчалаштирилмаганлиги натижасида мантиқий изчиллик, тартиб бузилган, қаторлар сони ошиб кетган.

Айрим мисраларда, кўпроқ мажозий маъноли иборалар ноўрин қисқартирилган, қаторлар ташлаб кетилган. Баъзи ҳолларда эса сиёсий таъсирга берилиб кўп сўзларнинг маъноси аслиятдагидан бошқача ўгирилган ва пафос ортиқ даражада кучайтирилиб ифода этилган. Масалан, шеърнинг “Олов ёнган кўзлар билан қарадим” деб бошланувчи биринчи мисраси умуман таржима қилинмаган. Бизнингча, икки хил ҳолат таржимоннинг қаторларни ташлаб кетишига, матнни нотўғри таржима қилишига ва бадий мақсад моҳиятига тўлалигича етиб бормаслигига олиб келади. Биринчиси, агар мутаржимнинг таржимада кўзлаган мақсади бўлса, иккинчиси, соф миллий колоритга эга ўзбекча иборани, жумла конструкциясини тўғри англаб етмаганлигидир. Фикримизча, Э.Олвортнинг таржимасидаги камчилик иккинчи сабаб билан боғлиқ. Чунки, айнан шу қаторда А.Мажидий китобхонга етказмоқчи бўлган фикр аниқроқ ифодаланган. Яъни муаллифнинг ҳолати, ўзгаларнинг “боғ”ига рухсатсиз кириб борган “ўғри-телба” – босқинчиларга бўлган нафрати акс эттирилган. Бу мисрада муаллиф мақсади, асосий ғоя чуқур ва теран акс эттирилган.

Демак, мутаржим “Олов ёнган кўзлар билан қарадим”ни тушунмаганлиги учун ташлаб кетган. Юқоридаги ибора “нафрат тўла кўзлар” иборасига синоним бўлиб, “ғазаб билан ёвга қараш” маъносини беради. Олимнинг ушбу фразеологик иборани тушунмаганлиги натижасида унинг ўрнига “қачонлардир”, “кунлардан бир кун” маъносини берувчи “Опсе” сўзи билан иккинчи мисрадан бошлаб таржима қилинган. Бу фикрни инглиз тилида қуйидагича бериш мумкин эди:

I glower (to scowl, to lour, to stare at) at the garden

Инглиз тилида “қарамоқ” сўзи мазмунига қараб 36 тага яқин сўз ёки ибора билан ифода этилиши мумкин. Булардан “to glower” жаҳл билан қарамоқ, ўзбек тилидаги “Олов ёнган кўзлар билан қараш” иборасига маъно жиҳатидан тўғри келади¹⁴⁹. Бундан ташқари, мутаржим “ранги қути учиб” иборасини ҳам тушунмагани учун таржима қилмаган.

Э.Олворт тадқиқотларида учрайдиган сиёсатни бадииятдан устун қўйиш, унга кўпроқ урғу бериш ҳолати ушбу изланишда ҳам такрорланган. У муаллиф даъватидан фойдаланиб, ўз сиёсий мақсадини ифодалашга ҳаракат қилган, айрим жумлаларни нотўғри таржима қилган ва ортиқча тафсилотларга йўл қўйган.

Масалан: “Аччиқландим дедим унга,-

“Э телба”

даги “дедим” (screamed) “to scream” сўзи билан алмаштирилади. Булар моҳиятига кўра бир-биридан узоқ бўлган сўзлардир, яъни “scream” “айтди”дан фарқли қаттиқ, баланд овоз билан қичқириш, шовқин кўтариш маъноларини ҳам беради.

Таржимадаги бу номутаносибликларнинг иккинчи жиҳати ғарбона фикрлаш ва дунёқараш билан боғлиқ. Маълумки, ғарбона бадиий шартлилик мушоҳадани кучайтирилган ҳолда беришни тақозо этади ва ўз-ўзидан бадиийлик иккинчи ўринга тушиб қолади. Шунинг учун ҳам шарқликлар учун хос бўлган мулоқот хулқи, ҳатто нафрат ва ғазабни оҳиста (мулоим) лик билан билдириш, америкача тафаккур тарзидан келиб чиқиб ана шундай (scream) сўз билан берилган кўринади.

Яна бир характерли мисол аслиятдаги “ўғрилардек”, “ўғри” сўзлари инглиз тилига “idle tramps” шаклида берилган. Ўзбек тилида “idle – дангаса, tramps – дайди, дарбадар” маъноларини беради. Бунда “ўғри” сўзига нисбатан “дайди” сўзининг қўлланилиши пафосни кучайтиргандек. Таржимон таъсирчанликни ошириш учун шу сўзни танлаган бўлиши мумкин. Лекин

¹⁴⁹ Қаранг: L o n g m a n. Language Activator / The World's First production Dictionary. First Indian Reprint, 1999. pp.799–801; Lingvo 6.0 варианты, электрон лугат.

у бадий маънога жиддий путур етказди. Э.Олворт таржима-сида ана шундай номутаносиблик, сўз ва иборалар танлашда кусурлар кўп учрайди. Бу эса шеър бадииятига боғлиқ равишда шарқона фазилат, услуб, миллий колоритнинг бузилишига олиб келади. Оқибатда асар моҳиятига жиддий таъсир қилмасида, шоир туйғуларининг тўғри ҳис этилиши ва тушунилиши қийинлашади. Таржимон шеър ритмини, оҳангини бера олмаслигига инглиз ва ўзбек тилларидаги фонологик система ҳамда грамматик қурилишнинг тубдан фарқ қилишини сабаб қилиб кўрсатишимиз мумкин. Аммо ҳар қандай китобхон таржимани ўқиётганда шоирга хос миллий рух, унинг миллатига, юртига хос хусусиятларни ҳис қилиш билан ушбу шеър инглиз шоирининг эмас, айнан А.Мажидий туйғуларининг маҳсули эканлигига ишонч ҳосил қилиши лозимлигини ҳамма вақт ҳис этиши шарт. Таржимон ана шу жиҳатларни эътибордан қочирмаслиги лозим. Ғете айтқанидек, шеърятни тушунишни истаган киши шеърят оламига: “Шоирни тушунишни хоҳлаган киши унинг юртига саёҳат қилиши керак”¹⁵⁰.

Шунга қарамай, Э.Олворт жадид адабиётини, хусусан, А.Мажидий ижодини ўрганиш, асарларини инглиз тилига ўгириш билан унинг ўзбек адабиётшунослигига маълум бўлмаган қирраларини очиб, хориж китобхонларига таништириш йўлида катта жонбозлик кўрсатди. Шунинг учун ҳам ўз юртида эътибордан четда қолиб кетаётган, ҳатто мустақилликдан кейин ҳам атрофлича ўрганилмаган А.Мажидий ва унинг ижодини хорижда, анча йил бурун, хусусан, Э.Олворт томонидан тадқиқ қилиниши, асарларининг инглизчалаштирилиши билан боғлиқ ҳаракатлар биз учун ниҳоятда қимматлидир. Озодлик учун курашган ўзбек фарзандининг қисмати, ижоди хорижлик олимни эътиборсиз қолдирмаган. Америкалик тадқиқотчининг айнан А.Мажидий ҳаёти ва ижодини ўрганишга бағишланган илмий иши шоир ижодини тўғри англашдаги илк изланишлардан бири. Келажақда ушбу тадқиқот юртдошимиз ижодини

¹⁵⁰ Ғ е т е И. В Западно-Восточный Диван. М.: Наука, 1988. С.137.

тадқиқ қилиш ва атрофлича ўрганиб, янгича таҳлил қилиш учун асос бўла олади.

Америкалик мутаржимлар фақат Мажидий, Фитрат, Чўлпон, Бехбудийни эмас, “ўзбек романчилик мактабининг асосчиси” Абдулла Қодирий асарларини ҳам ватандошларига янада яқинроқ танитиш йўлида анча жиддий, муस्ताқил тадқиқот объекти бўла оладиган ишларни амалга оширишган. Масалан, америка таржимони Марк Рейес шу кунларда “Ўткан кунлар” романи таржимасининг энг сўнги лойиҳаси устида иш олиб бормоқда¹⁵¹.

Қодирийшунос Х.Мурфи адиб романларини тадқиқ қилиш билан бирга унинг “Аҳволимиз” шеърини ҳам инглизчалаштирган.

Маълумки, Қодирий ижодининг дастлабки босқичида шеърлар ҳам ёзган. Мазкур шеър ана шу даврдаги ижод намуналаридан биридир¹⁵². Мурфи Қодирийнинг ислохотчи сифатидаги қарашлари ҳақида фикр билдирганида куйидаги тўртликни мисол қилади:

*Кўр бизнинг аҳволимиз гафлатда қандай ётамиз
Ўғлимизга на адаб, на фан, на яхши сўзламоқ
На худони буйруғи бўлган илм ўргатамиз¹⁵³.*

(Қодирий)

*Look how we lie heedless of our condition
We are teaching our youth neither Good's commandments
Nor manner, nor science, nor proper speech¹⁵⁴.*

(Х. Мурфи таржимаси)

¹⁵¹ Олим билан бўлган суҳбатимиздан.

¹⁵² Абдулла Қодирий. Тўла асарлар тўплами: 6 жилдлик. 1-жилд / Нашрга тайёрловчи А.Ақромов. Масъул муҳаррир Н.Каримов. Тошкент: Фан, 1995. 11–12-бетлар.

¹⁵³ “Аҳволимиз” шеъри таржимаси Мурфи тадқиқотидаги нусха асосида таҳлил қилинди. Қаранг: Мурфи ва Х. Абдулла Қодирий ва большевиклар: ислохотдан инқилобгача. Марказий Осий мусулмонлари / Х.Мурфи ва б. Дурҳам – Лондон: Дуюк университети нашриёти, 1992. 193-бет.

¹⁵⁴ Muslims in Central Asia / Ch. Murphy and etc.; Durham and London: Duke University Press, 1992. P.193.

Таржимада қўпол хатолар учрамаса-да, у баъзи камчиликлардан мустасно ҳам эмас.

Қодирий юқоридаги шеърида “илм ўрганиш”ни “Оллоҳнинг буйруғи” деб айтади. Бизнингча, муаллиф “одобни, фанни ва яхши сўйламоқни ўрганиш ва ўргатиш ҳар бир кишининг инсонийлик бурчи” деган ғояни илгари сурган. Лекин Мурфи таржимасида муаллиф фикри бир оз бошқача ифодаланган. Яъни

Ёшларимизга на Худонинг буйруқларини –

На одоб, на фан, на яхши сўйламоқ ўргатамиз.

Таржимадан кўринадики, мутаржим “Худонинг буйруқларини” (God’s commandments) умумлаштириб берган. Аслиятда эса Оллоҳнинг буйруғи (буйруқлари эмас) деб илм ўргатиш назарда тутилган.

Фикримизча, айнан шу жумлани қуйидагича инглизчалаштириш мақсадга мувофиқдир:

We are teaching neither science (knowledge) – God’s commandment

... пог... мана шунда муаллиф айтмоқчи бўлган фикр (*На Худонинг буйруғи бўлган илм ўргатамиз*) тўғри ифодаланган бўлар эди. Таржимадаги баъзи кемтикликлар тил грамматикаси ва фонологияси билан боғлиқ бўлганлиги боис, уларни таҳлил қилишни лозим топмадик.

Таржимашунос Ғ.Саломов бадий таржиманинг ўзига хос хусусияти ҳақида шундай дейди: “Бадий таржиманинг бошқа турдаги таржималар – илмий-техника китоблари, ижтимоий-сиёсий асарлар таржимасидан фарқи бадий адабиётнинг фан соҳаларидан фарқланишига ўхшайди. Бошқача айтганда, бадий таржиманинг ўзига хослиги бадий адабиётнинг ўзига хос сифати билан белгиланади. Лекин бадий таржиманинг оригинал бадий адабиётдан фарқи унда филологик таҳлил ва лисоний-услубий қиёснинг иштирок этиши билан белгиланади. Чунончи, ёзувчи, шоир ёки драматургдан шу жанрлардаги асарларни ўз тилига ўгириш иши билан шуғулланувчи ижодкорнинг фарқи шундаки, у (таржимон) авторнинг муддаосини бошқа

тилда қайта ифодалайди, унинг асарини қайта тиклайди. Бунда эса, тасвирдан ташқари, қиёс ва таҳлил иштирок этади”¹⁵⁵.

Америкалик олим ва таржимон Э.Олворт Ғ.Саломов айтган қиёс ва таҳлил асосида ўзининг таржимонлик маҳоратини Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг “Падаркуш” драмаси орқали яна бир бор, тўдалигича намоён қила олган. Олим пьесани 1986 йили “Ўрол – Олтой йилномаси” журналида лотин ёзувида ўзбек ва инглиз тилларида нашр эттирган. У “Падаркуш” драмаси нашри ва таржимасини амалга ошириш учун Беҳбудийнинг 1913 йилда ўзи чоп эттирган Самарқанд нусхасини асос қилиб олади. Мутаржим бадий асар хусусида “Илк Ўрта Осиё драмасида қотиллик метафора сифатида”¹⁵⁶ сарлавҳаси билан каттагина кириш сўзи ҳам ёзади. Америкалик тадқиқотчи ушбу таржима асарининг муқаддимасида “Падаркуш”нинг янги қирраларини кашф қилади ҳамда Беҳбудий ижодининг очилмаган жиҳатларини кўрсатишга ҳаракат қилган. Тадқиқотчи асарни чуқур ва атрофлича таҳлил қилиб, яратилиш даврига кўра уни ўзбек адабиётининг етук, ҳақиқий бадий ижод намунаси эканлигини таъкидлайди.

Ҳар қандай таржима қилинган асар муаллиф бадий маҳоратидан, у яратган образлардан таъсирланиш натижасида вужудга келади. Таржима асарлари орқали таржимонлик қобилияти намоён бўлади. XX аср бошида Туркистон, хусусан Ўзбекистон мисолидаги Шарқу Ғарб синтезининг намоён бўлиши, унинг жаҳид адабиётига таъсири шу даврда бевосита ва билвосита рус тили орқали кўплаб инглиз, немис, француз ва бошқа халқлар бадииятининг энг яхши намуналарини ўзбекчалаштирилиши ёки, аксинча ўзбек адабиётининг шох асарларини инглизчалаштирилиши билан белгиланади.

¹⁵⁵ С а л о м о в Ғ. Таржима талвишлари. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. 16-бет.

¹⁵⁶ Ш.Турдиев «Ўрта Осиё драмасида фожиавий асос» деб таржима қилиб, бу ҳақда “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасида мақола ҳам эълон қилган (1992 йил 17 апрель).

Жадид адабиёти, жумладан, “Падаркуш” ўз даврининг сара асарларидан бири сифатида тан олинishi ва инглизчалаштирилиши Шарқу Фарб синтезининг адабий анъана сифатида давом этиб келаётганлигини кўрсатади. Таржима қилинган асарлар ана шу синтезнинг асосий омиларидан бири ва маҳсулидир. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, турли тил ва адабиётлар таъсирида қайта яратилган бадият намуналарини атрофлича тадқиқ қилиниши Шарқ ва Европа маърифатпарвар адабиётига хос умумий жиҳатларни типологик йўсинда ўрганишга имкон яратади.

Бугунги адабиётшунослигимизнинг муҳим вазифаларидан яна бири “Падаркуш” драмасининг турли вақтлардаги нашрлари матнидаги фарқларни ўрганиб, муаллиф вариантыга адекват нусхани белгилашдан иборат. Бу вазифани тадқиқ қилиш учун Ш.Турдиев (“Падаркуш”, “Шарқ юлдузи”, 1989. 7-сон), Ш.Ризаев (Жадид драмаси. Тошкент: Шарқ, 1997), Б.Қосимов (Беҳбудий. Танланган асарлар. Тошкент: Маънавият, 1998) ва Э.Олворт (“Ўрол-Олтой йилномаси”. 58 (1986)), Темур Хўжа ўғли (Timur Kocaoglu. Turkistanda turkce ilk tiyatro eseri: Mahmud Hoca Behbudi'nin “Pederkus” (Baba katili) piyesi-1913. Turkluk Arastirmalari Dergesi. Istanbul, Bahar 2004.) нашрлари биз учун манба бўлди. Шунингдек, таржималарни 1913 йилдаги Самарқанд нусхаси асосида бугунги кун адабиётшунослиги нуқтаи назаридан текстологик жиҳатдан қиёслаб, улардаги ютуқ ва камчиликларни объектив таҳлил этишга ҳаракат қиламиз.

Э.Олворт пьесани таржима қилишда олдига қўйилган барча талабларга жавоб беришга ҳаракат қилган. Жадид адабиётдаги бошқа асарларни инглизчалаштиришда йўл қўйилган камчиликлар (сўз ва мажозий маъноли ибораларни тушунмаслиги оқибатида қаторларнинг ноўрин қисқартирилиши, айримларининг ташлаб кетилиши, сиёсий таъсирга берилиб, ўзбекча жумла конструкциясининг аслиятдан фарқли ўзлаштирилиши, пафосни ортиқ даражада кучайтириб ифода этилиши ва, ҳатто, сўз-ибораларни тўлалигича тушуна олмаслик билан боғлиқ Шарқ ва Фарб тафакку-

рига оид муаммоларни бартараф эта олмаслиги натижасида юзага келадиган таржимадаги номуносивликлар)ни бартараф этиш билан бирга муаллифга хос услубни сақлаб қолган. XX аср адабиётида муомалада бўлган, хусусан, “Падаркуш”да қўлланилган ва бугунги кунимизда “тил тарихи” (историзм) га айланган сўзларнинг деярли барчасини атрофлича тушунишга, уни таржимада тўғри қўллашга муваффақ бўлган. Бу билан чекланмасдан, асардаги рус тилидан ўзлаштирилган сўз ва терминларга изоҳ беради.

Э.Олворт ўзга нашрларда маълум сабабларга кўра ташлаб кетилган ёки хато ўқилган жумлаларни тўғри, аслиятдагидек мукамал инглизчалаштиришга интилган. Масалан, биринчи пардадаги Бой нутқи Ш.Турдиев¹⁵⁷ ва Б.Қосимов¹⁵⁸ нашрларида “иккисига ҳам бормайду” тарзида берилган. Э.Олворт эса уни “иккисига ҳам ўқиймайду”¹⁵⁹ (“he studies in neither”¹⁶⁰) деб аслиятдагидек¹⁶¹ *ھم اوقومايدور* ўқиган ва тўғри таржима қилган. Ушбу жумла ўзбек олими Ш. Ризаев¹⁶² ҳамда турк таржимони Темур Хўжа ўғлининг ўзбек ва турк нашрларида ҳам аслиятдагидек (“иккисига ҳам ўқиймайду”, “ikisinde de okumuyor”) берилган¹⁶³. Айнан шу пардада “пайғамбаримиз”¹⁶⁴

¹⁵⁷ Б е х б у д и й. Падаркуш. Ш.Турдиев нашрга тайёрлаган // Шарк юлдузи. Тошкент, 1989. 7-сон. 151-бет.

¹⁵⁸ Б е х б у д и й. Танланган асарлар. Падаркуш. Б.Қосимов нашрга тайёрлаган. Тошкент: Маънавият, 1998. 40-бет.

¹⁵⁹ Б е х б у д и й. Падаркуш. Э.Олворт нашрга тайёрлаган / Ўрол Олтой йилномаси. 58 (1986), (Лотин алифбосига асосланган ўзбек тилида.) 73-бет.

¹⁶⁰ B i h b u d i y. The Patricide.Ural-Altaiс Yearbook.-58 (1986). P.84. (translated by Edward Allworth).

¹⁶¹ М а х м у д х ў ж а Б е х б у д и й. Падаркуш. Самарқанд, 1913. 2-бет.

¹⁶² Б е х б у д и й. Падаркуш. Ш.Ризаев нашрга тайёрлаган / Ризаев Ш. Жадид драмаси. Тошкент: Шарк, 1997. 138-бет.

¹⁶³ T i m u r K o s a o ğ l u. Türkistan’da türkçe ilk tiyatro eseri: Mahmud Hoca Behbudi’nin ‘Pederküş’ (Baba katili) piyesi-1913. Türkdük Araştırmaları Dergesi. Istanbul, Bahar 2004. S. 219.

¹⁶⁴ М а х м у д х ў ж а Б е х б у д и й. Падаркуш. Самарқанд, 1913. 8-бет.

деган сўз бор. Ш.Турдиев нашрида бу “парвардигоримиз”¹⁶⁵ шаклида берилган.

Б.Қосимов¹⁶⁶, Ш.Ризаев¹⁶⁷, Темур Хўжа ўғли¹⁶⁸ ва америкалик мутаржим¹⁶⁹ “пайгамбар” деб ҳақиқатга яқин талқин қилган. Чунки муборак Ҳадиси шарифда илм олиш тўғрисидаги бу дониш фикрлар Ҳазрат Пайгамбаримиз тилидан айтилган. “Ҳазрат” сўзи ҳам “Расулуллоҳ” сўзига нисбатан қўлланилган.

Ш.Турдиев¹⁷⁰ ва Б.Қосимов¹⁷¹ нусхаларида, тўртинчи манзарада муаллиф нутқидаги қуйидаги жумлалар аслиятдагидан фарқли “писиб бориб кирар” деб берилади. Асар моҳиятидан келиб чиқиб таҳлил қилинса, юқоридаги гап (писиб бориб кирар) “Тўртинчи манзара”нинг воқеа-ҳодисаларини, Тангриқул ва Тошмуроднинг қотиллик содир қилиб келгандан кейинги ҳолатини тасвирлаш учун зарур бўлган фикрни бера олмаган. Улар бажармоқчи бўлган “иш” осон эмас эди. Унинг устига режалаштирилгандек амалга ошмади ва қотиллик билан тугади. Уларнинг “пишиб ҳориб” келиши табиий. Бошқа бир тарафдан **پيشب** “пишиб”даги **ش** араб алифбосига асосланган эски ўзбек ёзувидаги “шин” товушини бериши билан “се”га шаклан яқинлигига асосланиб “писиб” шаклида ифодаланган бўлиши мумкин де-

¹⁶⁵ Б е ҳ б у д и й. Падаркуш. Ш. Турдиев нашрга таёрлаган // Шарқ юлдузи. 1989. 7-сон. 153-бет.

¹⁶⁶ Б е ҳ б у д и й. Танланган асарлар. Падаркуш. Б.Қосимов нашрга тайёрлаган. Тошкент: Маънавият, 1998. 44-бет.

¹⁶⁷ Б е ҳ б у д и й. Падаркуш. Ш.Ризаев нашрга тайёрлаган; Р и з а е в Ш. Жаҳид драмаси. Тошкент: Шарқ, 1997. 142-бет.

¹⁶⁸ T i m u r K o s a o ğ l u . Türkistan'da türkçe ilk tiyatro eseri: Mahmud Nosa Behbudî'nin 'Pederkuş' (Baba katili) piyesi-1913. Türklük Araştırmaları Dergesi. İstanbul, Bahar 2004. S.222.

¹⁶⁹ Б е ҳ б у д и й. Падаркуш. Э.Олворт нашрга тайёрлаган // Ўрол Олтой йилномаси. 58 (1986), (Лотин алифбосига асосланган ўзбек тилида). 76-бет.

¹⁷⁰ Б е ҳ б у д и й. Падаркуш. Ш.Турдиев нашрга таёрлаган// Шарқ юлдузи. 1989. 7-сон. 155-бет.

¹⁷¹ Б е ҳ б у д и й. Танланган асарлар. Падаркуш. Б.Қосимов нашрга тайёрлаган. Тошкент: Маънавият, 1998. 48-бет.

ган қараш ҳам туғилади. Аммо кейинги “ҳориб” (“бориб эмас”) сўзидаги биргина ҳарф хулосаларимизни узил-кесил ҳал қилади. Аслиятда ҳам *هاريب* “ҳориб” шаклида ёзилган¹⁷². Э.Олворт ўз маҳоратини яна бир бор намоён қилиб, юқорида қайд этилганидек, “пишиб ҳориб кирар”, яъни инглиз тилида “Enter sweating and exhausted” деб тўғри ўқиган¹⁷³ ва тўғри инглизчалаштирган¹⁷⁴. “Sweat” инглиз тилида “терламоқ” деган маънони беради. Турк олими Темур Хўжа ўғли вариантида ҳам мазкур бирикма “*rişib harib kirer*” деб тўғри талқин қилинган¹⁷⁵ ва айнан “*kan-ter icinde girer*” шаклида туркчалаштирилган¹⁷⁶.

Таржимонлик маҳорати “бадий асарда ёритилган воқеликни кўра билиш ва чуқур ўрганиш... тилнинг луғат таркибидаги турли қатлам ва ёзувчилик санъатининг қудратли унсури ҳисобланган сўзнинг барча нозик маъно жиҳваларини аниқ, тўла-тўқис сеза олиш қобилиятидир”¹⁷⁷. Эдворт Олворт “ҳориб” га мос “exhausted” сўзини танлай олган. Одатда, “чарчамоқ” инглиз тилида “to get tired” билан ифода этилади. Сўзнинг бадий-эстетик функциясининг асардаги ўрнини сақлаб қолиш учун юқоридаги “exhausted”ни танлайдики, бу сўз мумтоз Америка адабиётида XX асрда, хусусан бугун ҳам адабий сўз сифатида талқин қилинади. Ушбу сўз аслиятнинг таржимадаги ғоявий-бадий вазифасини таъминлашда ўзига хос ўрин тутган. Бундай мисолларни кўплаб келтиришимиз мумкин.

¹⁷² Маҳмудхўжа Беҳбудий. Падаркуш. Самарқанд, 1913. 15-бет.

¹⁷³ Беҳбудий. Падаркуш. Э.Олворт нашрга тайёрлаган // Ўрол Олтой йилномаси. 58 (1986), (Лотин алифбосига асосланган ўзбек тилида). 80-бет.

¹⁷⁴ *V i h b u d i y. The Patricide. Ural Altaic Yearbook. 58 (1986). P.93. (translated by Edward Allworth).*

¹⁷⁵ *T i m u r K o s a o ğ l u. Türkistan'da türkçe ilk tiyatro eseri:Mahmud Hoca Behbudî'nin 'Pederkuş'(Baba katili) piyesi – 1913. Türklük Araştırmaları Dergesi. Istanbul, Bahar 2004. S. 215.*

¹⁷⁶ Шу манба. 226-бет.

¹⁷⁷ Таржимонлик маҳорати / Ғ.Саломов ва бошқалар. Тошкент: Фан, 1979. 137-бет.

Яна бир мисол, Ш.Турдиев ва Б.Қосимов нашрларида бекора – “бечора”, гондурма – “қўндирма” деб нотўғри берилди¹⁷⁸ ва воқеа мазмунига бироз ғализлик киритади. Тангрикул ва Тошмурад қилиб қўйган “шўхликлар”идан ҳадиксираб, безовта бўлавергач, Давлат бўлиб ўтган ишлардан “бекора” (бекорга) ташвишланаётганларини айтиб, уларни “хотиржам қилади”. Кўринадики, аслиятда ифодаланган сўз мантиқий изчилликни таъминлайди¹⁷⁹.

Биз ишонамизки, Ш.Турдиев ва Б.Қосимовдек араб имлосидаги эски ўзбек ёзувини яхши биладиган зукко олимларнинг баъзи ҳарфларни ўқишда хато қилишлари унчалик ҳам ҳақиқатга тўғри келмайди. Шунинг учун олимларнинг билим ва иқтидорларига асосланиб, ҳарфларни ўқилишида учрайдиган фарқлар нашриётнинг хатоси бўлса керак, деган тахминларга ҳам бордик. Ш.Ризаев, Темур Хўжа ўғли ва Эдворт Олворт нашрларида эса бу нуқсонлар бартараф этилган ва тўғри ифодаланган. Америка тадқиқотчиси Э.Олворт асарни инглизчалаштириш жараёнида бадий асардаги ҳар бир образ руҳиятига кириб, уларнинг нутқини аслиятдагидек бера олган. Масалан, биринчи пардадаги Бой ва Зиёли суҳбатида шундай ўрин бор:

باى – (ألا لا قرب) ايندى بيلديم سز هم او غلونگ نى اوقوت ديب منى قيسار ايكان سز
(أدم لرغه قاراب) بوكون چب قوليم ايله تورگان من. اويله مه گن ايشلر آلدیمن چيقار.

مضمونى قاردن فوتولوب ياغمورغه اوچرايميز. خيرالله! چليم كياتور (طرفين سكوت)
Яъни, “Бой: (ола-ола қараб) Энди билдим, сиз ҳам ўғлунигизни ўқут деб мени қисар экансиз, (одамларга қараб) букун чап қўлим ила турганман, ўйламаган ишлар олдимдан чиқар. Мазмуни: қордан қутулуб ёғмурга учраймиз. Хайрулла! Чилим келтур (Тарафайн сукут...)”¹⁸⁰.

¹⁷⁸ Б е х б у д и й. Падаркуш Ш.Турдиев нашрга тайёрлаган // Шарқ юлдузи. 1989. 7-сон. 155-бет; Б е х б у д и й. Танланган асарлар. Падаркуш. Б.Қосимов нашрга тайёрлаган. Тошкент: Маънавият, 1998. 48-бет.

¹⁷⁹ Ма ҳ м у д х ў ж а Б е х б у д и й. Падаркуш. Самарқанд, 1913. 15-бет.

¹⁸⁰ Ўша асар. 6-бет.

"Mr. Rich (Staring, again and again) Now I understand. You, too want to press me, saying "educate" your son" (toward the audience) Today I got up on the wrong side of the bed. Things I had not even thought of happened to me. Evidently, we fall out of the frying pan into to the fire... (Both silent)"¹⁸¹.

Бунинг туркча варианты эса қуйидагича ифода этилган : *"Bey (Kötü kötü bakarak) Şimdi anladım, siz de oğlunu okut diyerek beni sıkıştıracaksınız. (Insanlara bakarak) Bugün sol yanım ile kalkmışım. Düşünmediğim işler başıma geliyor. Anlamı, kardan kutularak yağmura tutuluyoruz... (Karşılıklı sessizlik)"¹⁸²*

Эътибор берилса, Бой характерига хос қўполлик, жиззакилик унинг нутқидан кўриниб турибди. Табиийки, Бойнинг фикрлаши Зиёлиникдан фарқли чапани, баъзида тўпори. Мутаржимлар ҳар бир қаҳрамон характерини яратишда муаллиф фойдаланган деталарни, образларга хос хусусиятларни очиб беришда қўлланилган халқ мақолларини, мажозий маъноли ибораларни инглиз ва турк тилидаги муқобил вариантини тўғри топиш ҳисобига асар қийматини, бадий жозибасини инглиз тилида ҳам сақлаб қолган. Муаллифнинг образларда мужассамлантирган тил маҳорати бадий асарнинг наинки ижтимоий, балки бадий таъсир кучини ҳам оширади. Ана шу муҳим жиҳатлар таржимада тўлалигича ифодаланган. "Падаркуш"нинг аслияти унинг турк ва инглиз тилидаги вариантларини қиёслаганда буни яққол кўриш мумкин.

"Падаркуш" драмасида "жўралар" деган сўз қўлланилган. Яна бир ўринда бу "улфат" шаклида берилган. Э.Олворт "жўра" ва "улфат" сўзларининг бир-биридан фарқли томонларини, қўлланилиш ўринларини англай олган. Шунинг учун ҳам булар ўрнида оддийгина "дўст" маъносини берувчи "friend", "friend

¹⁸¹ B i h b u d i y. The Patricide.Ural-Altaic Yearbook.-58 (1986). P.86 (translated by Edward Allworth).

¹⁸² T i m u r K o s a o ğ l u. Türkistan'da türkçe ilk tiyatro eseri:Mahmud Hoca Behbudi'nin 'Pederkuş'(Baba katili) piyesi – 1913. Türklük Araştırmaları Dergesi. Istanbul, Bahar 2004. S. 221.

of mine” каби сўз ва бирикмаларни қўлламаган. Юқоридаги сўзларнинг моҳиятини тўла ифодаладиган сўзлардан фойдаланган. Масалан, “жўралар” учун “pals”; “улфат”га эса “buddy”ни танлаганки, булар дўст сўзидан қўлланилиш доираси билан фарқ қилади. Бу Беҳбудий асаридаги муҳитни, муаллиф бермоқчи бўлган ҳолатни таржимада ҳам берилишини таъминлаган.

“Мутаржим бегона тилдаги матнни ўзи учун талқин этиш билан уни ўз тилида бошқаларга атаб қайта (бошқатдан – З.М) яратади. У асарни она тили воситасида қайта яратиш иштиёқи билан ёнади”¹⁸³. Шунингдек, “таржима маълум бир миллат вакилларига нотаниш бўлган иккинчи бир халқнинг маданияти, сиёсати ва менталитетини таништиришда кенг имкониятлар яратиш билан бир қаторда бадий асар, маълум маънода “ривожланиш” жараёнини ҳам бошидан кечиради”¹⁸⁴. Беҳбудий пьесанинг кўп ўринларида сўзларни такрор қўллаган. Масалан, учинчи пардадаги Домла нутқида уч марта кетма-кет “сабр” сўзини ишлатади. Бунинг маълум сабаблари бор, албатта. Тасвирланаётган воқеанинг содда, халқ тушуниши керак бўлган тилда баён этиш жаҳид адабиёти вакиллариининг асосий принципларидан бири ҳисобланишини айтиб ўтгандик. Шу хусусиятни яхши илғаган Э.Олворт “асарни қайта яратиш” мобайнида инглиз китобхонларига “сабр”ни уч ўринда уч хил ифодалаган¹⁸⁵. Бу унинг сўзлардаги жилони илғай олганидан, ўз она тилида драманинг бадийлигини сақлаб қолиш учун катта куч сарф қилганлигидан далолат беради.

Таржимашунос олим Қ.Жўраев таржимачилик ва таржимон иши хусусида шундай фикр билдиради: “Таржимачилик иши миллий адабиётларни ўзаро айирбошлаш, бирида учрай-

¹⁸³ Таржимон маҳорати / Ғ.Саломов ва бошқалар. Тошкент: Фан, 1979. 151-бет.

¹⁸⁴ Lawrence V. The Scandals of Translation. London: Routledge, 1998. P.161.

¹⁸⁵ Bibdiy. The Patricide. Ural- Altaic Yearbook. 58 (1986), pp.91–92 (translated by Edward Allworth).

диган миллий биқиқлик ва камчиликни иккинчисида баргараф қилишга имкон берувчи энг ишончли воситалардан бири. Таржимон эса шу ижодий жараёни амалга оширувчи адиб. Унинг фаолияти фақат тил билиш ёки истеъдод билан, ёинки таржимачилик ишига зўр иштиёқи билангина белгиланмайди. Шоирона дид, нафосат, зеҳн, зийраклик, уқувга эга бўлмаса, ундай таржимондан ҳақиқий санъат асари кутиш амри маҳол”¹⁸⁶.

Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг “Падаркуш” пьесаси мустақилликкача ва ундан кейин ҳам нашр қилинган. Масалан, 30-йилларда Ўзбекистонда профессор Абдурахмон Саъдий ва Порсо Шамсийнинг “Адабиёт дарслари учун ёрдамчи материаллар” (1933), Ҳомил Ёқубов, С.Паластров ҳаммуаллифлигидаги “Адабиёт хрестоматияси” (1936) китобларида ҳам босилган эди. Лекин улардаги сталинизм даврининг сиёсий-мафкуравий таъйиқи таъсирида “Падаркуш”даги чор Россиясининг Туркистондаги босқинчилик сиёсати натижасида кириб келган ичкиликбозлик ва маънавий-ахлоқий бузуқликларни фош этувчи сахналар (майхоначи армани Артун ва фоҳиша аёл Лизанинг нодон бойваччаларни ўз пуллари эвазига ёмон йўлларга тортиши) тушириб қолдирилган. Узоқ муддатдан кейин олимлар Ш.Турдиев, Ш.Ризаев ва Б.Қосимовлар бу савоб ишга қўл уриб, “Падаркуш”нинг аслият асосидаги вариантларини нашрга тайёрладилар. Уларда шу вақтгача чоп этилган “Падаркуш”даги камчиликлар, тушириб қолдирилган сатрлар тўлдирилди. Аммо, бу нашрларни ҳам тўлиқ, деб айта олмаймиз. Ҳар учала нашрда ташлаб кетилган ўринлар учрайди.

Масалан, биринчи пардадаги Зиёли нутқидаги:
 يا بر مسلمان بله سى نظامى مكتب فورمه سيده يورسه مسخره قبله دورلر
 Яъни: “Ё бир мусулмон баласи низомий мактаб фўрмасида юрса масхара қиладурлар” жумласи ҳар иккала олим¹⁸⁷

¹⁸⁶ Ж ў р а е в Қ. Таржима санъати. Тошкент: Фан, 1982. 31-бет.

¹⁸⁷ Б е ҳ б у д и й. Падаркуш. Ш.Турдиев нашрга тайёрлаган // Шарқ юлдузи. 1989. 7-сон. 153-бет; Б е ҳ б у д и й. Танланган асарлар. Падаркуш / Б.Қосимов нашрга тайёрлаган. Тошкент: Маънавият, 1998. 44-бет.

(Ш.Турдиев, Б.Қосимов) нинг нашрларида тушириб қолдирилган. Ёки айнан шу пардада Домла нутқидан айтилган... *نرى تۆرسون فقط روزگار اوتگار مق* (“*нари турсун фақат рўзгор ўтгармоқ...*”) бирикмаси Ш.Ризаев нашрида¹⁸⁸ берилмаган. Бунинг сабаби, эҳтимол, ўзбек олимлари драманинг оммавий, Э.Олворт ва Темур Хўжа эса унинг танқидий матнини яратишни мақсад қилиб кўйганликларидадир, деган хулосага келиш мумкин. Ёки бунинг устозларга маълум, лекин биз билмаган сабаблари ҳам бордир, эҳтимол. Ўқишдаги бу каби кемтикликлар Америка ва турк олимлари нашрларида учрамайди. Инглиз (*Or, if a Muslim boy wears the uniform of the regular government primary school, they jeer*)¹⁸⁹ ҳамда турк (*Veya bir müslüman çocuğu resmi okul formasıyla gezerse, onu alaya alırlar*)¹⁹⁰ тилларига ҳам бу гап ва бирикмалар аниқ таржима қилинган.

Учинчи манзарада Домулла нутқидан яна бир жумла (*Сизни беимлик хонавайрон қилди*)¹⁹¹. Б.Қосимов нашрида қолиб кетган¹⁹². Бошқаларда бу камчилик такрорланмаган.

Биламизки, америкалик олим “Падаркуш”ни араб имлосидаги эски ўзбек ёзуvidан лотин алифбоси асосида ўзбек ва инглиз тилларида нашр эттирган. Лотин ёзуviдаги ўзбек тили нашрида, деярли барча ўринларда “о”ни “а”, “ў”ни “у”, “е”ни “ж”, “ҳ”ни “kh” шаклида қўллаган. Масалан: чай – чой; jetar – етар; asan – осон; ata – ота; adam – одам. Бундай мисоллар таржиманда кўп учрайди. Юқоридаги сўзлар соф ўзбек тилининг луғат

¹⁸⁸ Б е ҳ б у д и й М. Падаркуш. Нашрга тайёрловчи Ш.Ризаев; Р и з а е в Ш. Жаид драмасы. Тошкент: Шарқ, 1997. 139-бет.

¹⁸⁹ В i h b u d i y. The Patricide.Ural-Altaiс Year-book. 58 (1986). P.88 (translated by Edward Allworth).

¹⁹⁰ Т i m u r К о с а о ğ l u. Türkistan'da türkçe ilk tiyatro eseri:Mahmud Носа Behbudî'nin 'Pederkuş'(Baba katili) piyesi-1913. Türklük Araştırmaları Dergesi. Istanbul, Bahar 2004. 222-s.

¹⁹¹ М а ҳ м у д х ў ж а Б е ҳ б у д и й. Падаркуш. Самарқанд, 1913. 14-бет.

¹⁹² Б е ҳ б у д и й. Падаркуш. Танланган асарлар / Б.Қосимов нашрга тайёрлаган. Тошкент: Маънавият, 1998. 48-бет.

қатламига киради. Булар хорижлик олимнинг ўз она тилидаги алифбо системаси билан қоришиб кетгани учун шу ҳолда берилган бўлиши мумкин. Балки, бу Олвортга драмани ўқишда ёрдам берганлардан бири “ж”ловчи шевада сўзлашиши билан боғлиқдир. Бу кемтикликнинг яна бир жиҳати араб тили асосига қурилган эски ўзбек ёзувидаги ҳаракатлар билан ҳам белгиланади.

Маълумки, араб алифбоси асосидаги эски ўзбек ёзувида 4 та ҳаракат бўлиб, улар 4 (тўрт) унлини ифодалаш учун хизмат қилади. Бу ҳаракатлар, одатда, ҳарфларнинг устига ёки остига қўйилиши керак бўлган ҳолатда тушириб ёзилади. Бу араб тилининг фонологик системаси, грамматик қурилиши билан боғлиқ ҳодиса. Шу боис мутаржим асл (Самарқанд) нусхани мутолаа қилиш жараёнида тилининг бу жиҳатларига эътибор бермаганлигидан юқоридаги бузилишлар вужудга келгандир. Аслида бир ҳарф ёки товуш сўзларнинг маъноларини тубдан ўзгартириб юбориши мумкин. Агар таржимон тилининг бу томонларига ҳам аҳамият берганида эди, инглизчалаштирилган ва ўзбек тилида нашр этилган асар бундан ҳам мукамалроқ бўларди.

Учинчи пардада “تپيرلر – типирлар” сўзи бор¹⁹³. Э.Олворт нашрида бу “тапирлар” деб хато берилган¹⁹⁴. Ўзбек тилида юқоридаги икки сўз моҳият жиҳатдан бир-биридан фарқланади. Асардаги шу сўз билан боғлиқ ҳолатнинг акс этирилишида улар ўртасидаги тафовут янада аниқ кўринади. Б.Қосимов ва Ш.Турдиев нашрларида бу сўз “типирлар” деб тўғри берилган. Лекин Э.Олворт инглизчалаштиришда шундай сўз қўлаганки, (“Tumbles”) у “типирлар” маъносини тўла бера олган¹⁹⁵. “Tumbles” сўзининг инглиз тилида бир қанча

¹⁹³ Махмудхўжа Бехудий. Падаркуш. Самарқанд, 1913. 13-бет.

¹⁹⁴ Бехудий. Падаркуш / Э.Олворт нашрга тайёрлаган // Ўрол Олтой йилномаси. 58 (1986), (Лотин алифбосига асосланган ўзбек тилида). 79-бет.

¹⁹⁵ B i h b u d i y. The Patricide.Ural-Altaic Year-book. 58 (1986). P.91 (translated by Edward Allworth).

луғавий маънолари бўлиб, улардан бири “тўлганмоқ”. Чала-жон одамнинг жон бериш ҳолатини “тўлғониш” билан ҳам ифодалаш мумкин. Олим нашридаги хатолик унинг таржима-сига таъсир этмаган. Лекин ўзбек тилидаги нашрида ҳам тўғри талқин этилганда мақсадга мувофиқ бўлар эди. Биринчи парданинг муаллиф нутқидаги *تورار* – турар¹⁹⁶ сўзини Э.Олворт *توزار* – тузар¹⁹⁷ деб ўқиган ва ўзбек тилидаги нашрида “тузар” кўринишида ифодаллаган. Аммо бунинг “мунтазир турар” бўлиши кераклиги, қўлёзмада нотўғри берилганлиги ҳақида изоҳ беради. Инглиз тилига ҳам “stands waiting”¹⁹⁸ деб тўғри ўгирган. Шуниси қизиқки, аслиятда Э.Олворт айтганидек, *توزار* – тузар эмас, *تورار* – турар деб ифодаланган. Ушбу парданинг сўнгги қисмида “бой бучча” (бойнинг хотини) эрининг аҳволини кўриб дод кўтариб одамларни ёрдамга чақиради. “Вой-дод” бирикмасини мутаржим “Help police” шаклида таржима қилган. Агар аёлнинг ҳолатини ёки умумий вазиятни ҳисобга олсак, унинг дод солишида, одамларни ёрдамга чақиришида мантиқ бор. Аммо мутаржимнинг “полиция” сўзининг орттиришида давр ва этник жиҳатдан ғализлик юзага келган. Бойбучча ўқимаган, содда, оми аёл. Унинг “иккисидан ҳам айрилдим, вой, вой болам... боламини Сибирга юборарлар”, деб дод солиши эридан айрилиб қолгани етмаганидек, ўглидан ҳам ажралиши муқаррарлигини сезган онанинг қалбидан отилиб чиққан фарёдидир. Беҳбудий юқоридаги асосларга кўра “полиция” сўзини персонаж нутқида умуман ишлатмаган. Мутаржим таржимада фойдаланган бу сўзнинг воқеа тасвиридаги аҳамияти, пьесадаги персонаж нутқи, қаҳрамон характери очиқ беришдаги Бойбуччанинг “вой-дод” деб фарёд

¹⁹⁶ Маҳмудхўжа Беҳбудий. Падаркуш. Самарқанд, 1913. 4-бет.

¹⁹⁷ Беҳбудий. Падаркуш. Э.Олворт нашрга тайёрлаган // Ўрол Олтой йилномаси. 58 (1986), (Лотин алифбосига асосланган ўзбек тилида). 74-бет.

¹⁹⁸ B i h b u d i y. The Patricide. Ural-Altai Year-book. 58 (1986). P.91 (translated by Edward Allworth).

солишини, нега бундай йиғлаганлиги сабабини, айниқса, бу иборанинг этник яшаш тарзи билан боғлиқ моҳиятини таржимон англаб етмаган. Чунки миллий характерга кўра жиноят устида ўзбеклар “милиция” (ўтмишда ҳам ҳозирда ҳам) деб бақаришмайди. Буни инobatга олмаган таржимон онанинг ҳолатини полиция чақариши билан таъкидлаган. Аслида аёл эрининг ўлими ва бунга ўгли сабабчи эканлигидан огоҳ бўлгач, “вой-доҳ” дея бошига тушган кулфат, айрилиқни, дарду аламларини сиртига чиқарган. Бу Шарқ аёлларига хос бўлган типик ҳолат. Бойбучча бу эпизодда ҳеч кимни ёрдамга чақирмаган. Полиция (миршаб) чақариши ҳақида эса гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Бу аёл ўқимаган, содда ва оми бўлса ҳам, маҳаллий шароитни яхши тушунади, қонун-қоидалардан хабардор. У полиция чақирмаса ҳам ўглининг Сибирга сургун қилинишини яхши билади. Шунинг учун Э.Олворт нимага асосланиб шундай таржима қилгани ҳақида инглиз ўқувчисига изоҳ берганида, “вой-доҳ”ни “полиция” шаклида таржима қилиш ўринли бўларди.

Ўзбек ва турк тиллари бир хил қатламга хос бўлгани учун Бойбуччанинг мазкур нутқини туркчалаштириш Темур Хўжа учун ҳеч қандай мураккаблик туғдирмаганлигини унинг куйидаги, аслиятга адекват таржимасидан ҳам кўриш мумкин: “*Eyvâh, vâu vâu evladım. Yandım vâu evladım. Vâu beyim, ah vâu – y – y. İkisinden de ayrıldım. Kocamı mezara, çocugumu Sibiryâ'ya yollacaklar, vâu vâu vâu – y – y*”¹⁹⁹.

Америкалик олимнинг таржимасидаги яна бир жиҳат, тилимиздаги форс тилидан ўзлаштирилган, 20–30-йилларда ҳаммага тушунарли бўлган, ҳозир эса историзмга айланган сўзларни қандай ўгирилганлиги билан боғлиқ. Иккинчи пардада Давлат тилидан айтилган *ای تونه بروت تنگر یقل* Эў, ту-

¹⁹⁹ Timur Kocaoğlu. Türkistan'da türkçe ilk tiyatro eseri: Mahmud Hoca Behbudî'nin 'Pederkuş' (Baba katili) piyesi – 1913. Türkdük Araştırmaları Dergesi. İstanbul, Bahar 2004. 226-s.

табурут, Тангрикул!²⁰⁰ жумласи бор. Шу гапни мутаржим бир оз бошқачароқ, яъни *Heu, come on, Tangriqul*²⁰¹ шаклида инглиз-чалаштирган. “Тутабурут” тушиб қолган. Четдан қараганда бу сўзнинг ташлаб кетилиши асар мазмунига унча таъсир қилмагандай туюлади. Бу ерда “come on” “бўла қол”, “жим турма” деган маънода қўлланилган. Лекин ҳар қандай бадий асарнинг ўзига хослигини, уни бошқалардан ажратиб турувчи жиҳатларини белгиловчи омиллардан энг муҳими – муаллиф тили ва услуби эканлигини унутмаслигимиз керак. Қолаверса, “таржимон ўзга миллий олам ичига қоришиб кетиши, уни ўзига синдириб олиши, унга чин дилдан берилган бўлиши, ўз қалбидан жой олган санъат асарини яратган юртнинг муҳибига айланиши керак. Таржимон ўз китобхонларини бошқа халқ билан таништирар экан, унинг ўзи ҳам маълум даражада ўша халқнинг вакили бўлиб қолади, акс ҳолда, автор унга ўзининг барча ҳис-туйғуларини ўй-фикрларини, оригинал асарда ўз ифодасини топган юксак руҳ ва жўшқинликни ишониб топширмаслиги мумкин (Украин ёзувчиси ва таржима назарийчиси А.Кундзич эътирофи)”²⁰².

Мутаржим таржима жараёнида қаҳрамон характери, персонажлар хусусиятларини, уларнинг ғоялари ва қарашларини, фикрлаш тарзларини аслиятга мос, муаллиф тилига хос бўлган халқона сўзлашув услуби, Шарқ халқлари оғзаки ижодида кўп учрайдиган чапанича сўзлашиш, қочирма билан фикр етказиш, хуллас, асарнинг халқчилигини таъминлайдиган, образликни кучайтиришга хизмат қилувчи жиҳатларни ҳам кўздан қочирмаслиги керак. Чунки айнан ана шу “кўз илғамас сўзлар” муаллифга хос шарқона фазилатларни, асарнинг миллий колоритини, 20–30-йиллар руҳини, айниқса

²⁰⁰ Маҳмудхўжа Бехбудий. Падаркуш. Самарқанд, 1913. 9-бет.

²⁰¹ В i h b u d i y. The Patricide. Ural-Altaic Year-book. 58 (1986). P.89 (translated by Edward Allworth).

²⁰² Бу ҳақда қаранг: Жўраев Қ. Таржима санъати. Тошкент: Фан, 1992. 18-бет.

тилини сақлаб қолади. Немис таржимони таъкидлаганидек: “Ҳар қандай миллатнинг муҳим, ўзига хос маданияти, тафаккур тарзи ва сўзлашув меъёрлари мавжуд. Мана шулар ўгирманнинг аслиятга адекватлигини таъминлашда жавобгар бўлган энг муҳим жиҳатлар ҳисобланади”²⁰³. “Тута” – форсча сер, гич, “бурут” – туркча – мўйлов дегани. Икковининг қўшилмасидан “сермўйлов” сўзи ҳосил бўлган. Бизнингча, буни инглиз тилига – *Heу bushy-moustachoid Tangriqul Ёки: Heу Tangriqul, bushy-moustachoid!* кўринишида бериш мумкин эди. Ҳар иккиси ҳам сермўйлов, мўйловдор деган маъноларни англатади. Юқоридаги таржима вариантлари Тангриқулнинг қалин мўйловли йигит эканлигини тасвирлаш имкониятларига эга деб ўйлаймиз. Бундан ташқари изланишларимиз натижасида, Самарақанда форсча сўзлашувчи аҳоли тилида XX асрнинг 30-йилларида “тута” сўзи зиёли аёлларга нисбатан “ойтута” шаклида; “эркакларча иш тутмайдиган, хотинчалиш, кўрқоқ, номард”²⁰⁴ шахсларга эса “ҳажикиз” маъносида ишлатилган. Тангриқул образининг моҳиятидан келиб чиқсак, муаллиф ушбу персонаж орқали “сермўйлов”, балоғатга етган эркак бўлишига қарамасдан мустақил, соғлом фикрга эга бўлмаган, “хотинчалиш” эркакларни киноя билан тасвирлаганлиги маълум бўлади.

Темур Хўжа ўғли мазкур эпизоддаги Давлат нутқини “*Heу sivri-bıyık Tangriqul!*”²⁰⁵ шаклида турк тилига ўгирган. “Сиври бийик”нинг турк тилидаги маъноси «ингичка мўйлов» демакдир.

²⁰³ Translating Literatures. Muller-Vollmer and Michael Irmschar.ed.; Stanford, CA: Stanford University Press, 1998. P.164.

²⁰⁴ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. Икки томлик. 2-том. М.: Рус тили, 1981. 673-бет.

²⁰⁵ Timur Kocaoğlu. Türkistan’da türkçe ilk tiyatro eseri: Mahmud Hoca Behbudî’nin ‘Pederkuş’(Baba katili) piyesi – 1913. Türklük Araştırmaları Dergesi. Istanbul, Bahar 2004. S. 223.

Тарихий шароит ҳар жиҳатдан бугунги кун, шунингдек, келажак билан ҳам ҳеч қачон бир хил бўла олмаслиги ҳаммага маълум. Шу нуқтаи назардан қараганда, таржимон муаллиф давридаги ўзига хос томонлар, уларнинг бугунги кундан фарқли жиҳатлари, энг муҳими персонаж нутқидаги тарихий сўзларга жиддий эътибор қаратиши зарур ва таржимада уларни имкон қадар тушунарли қилиб тасвирлаши керак бўлади. Зеро, китобхон уларни нотўғри тушуниб, миллат тафаккурига мос келмайдиган хулосаларга эга бўлиб қолмаслиги лозим.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, устозларимиз Шерали Турдиев, Шухрат Ризаев, Бегали Қосимов, турк ҳамда Америка олим – таржимонлари Темур Хўжа ўғли ва Эдворт Олворт “Падаркуш”ни китобхонларга тақдим этиш учун ўз умрларининг энг сермахсул даврини бағишлашган. Драмани бугунги кунда бемалол, ўзимиз тушунган ва билган ҳарфларда ўқишимиз, у ҳақида фикр билдиришимиз, шунингдек, асарнинг бошқа жиҳатларини ҳам ўрганиб, тадқиқ қилишимиз – буларнинг барчаси устозларимиз амалга оширган меҳнатлари натижасидир. Жаҳид адабиётини, хусусан, Бехбудий, Чўлпон, Қодирий, Фитрат, Ҳ.Ҳ.Ниёзий, А.Мажидий ижодини ўрганиш, асарларини она тилига ўгириш билан уларни бизга маълум бўлмаган қирраларини очиб, бутун дунёга тарғиб қилиш йўлида жуда катта меҳнат қилинди. “Падаркуш” драмаси нашрларининг тартибланиш даври – Абдураҳмон Саъдий ва Порсо Шамсий (1933), Ҳомил Ёқубов, С.Паластров ҳаммуаллифлигидаги “Адабиёт хрестоматияси” (1936), Эдворт Олворт (1986), Ш.Турдиев (1989), Ш.Ризаев (1997), Б.Қосимов (1998), Темур Хўжа ўғли (2004) ҳамда пьеса матнининг қиёсий таҳлилидан келиб чиққан натижалар Америка олими ва таржимони Э.Олворт хорижлик ўзбекшунослар, шунингдек, ўзбек адабиётшунослари орасида биринчи бўлиб “Падаркуш” драмасини инглиз тилига таржима қилиб, унинг тўлиқ танқидий матнини яратган олим деб хулосалашимизга асос бўлади. Адабиётшунос Ш.Турдиевнинг

қуйидаги фикрлари ҳам бизнинг хулосаларимизни қўллаб-қувватлайди: Э.Олворт нашрини “нафақат хориждаги ватандошларимиз учун, балки Ўзбекистонда яшаб турган ўзбек китобхонлари учун ҳам биринчи тўла нашр дейиш мумкин”²⁰⁶. Драманинг Олворт таржимаси ва нашридаги муваффақиятлари билан бирга унга ёрдам берган таржимон, профессор Жанос Икман ҳамда Карл Х.Менгес ва бошқаларнинг меҳнатларини ҳам таъкидламоқ жоиздир²⁰⁷.

Бизга маълумки, таржима асар ҳеч қачон аслият билан тенглаша олмайди. Айниқса, вақт ўтган сари оригинал асарни бошқа тилга ўгириш шунча қийинлашади. Асар қардош бўлмаган узоқ тилга ўгирилса, таржимондан катта масъулият ва меҳнат талаб қилади. Чунки таржимон “Падаркуш”дек драмани ўгириш учун ўзга юрт, миллат тарихи, унинг менталитети, дини, ирқи, яшаш тарзи ва тафаккури каби нарсаларни яхши билмоғи, муаллиф яшаган, асарда сўз юритилган давр ҳақида чуқур билимга эга бўлиши лозим. Э.Олворт шуларга эътибор берган ва таржимани аслиятга мос ўгиришга ҳаракат қилган.

90-йилларгача бўлган даврда америкалик олимларнинг жаҳид адабиётидан қилган таржима асарларини аслият билан қиёслаш, шунингдек, ўзбек олимлари томонидан амалга оширилган вариантларни муқоясада ўрганиш натижасида биз қуйидаги илмий-назарий хулосаларга келдик:

биринчидан, америкалик жаҳидшунос олимлар 20-йиллар адабиётининг етук намояналари қаторида иккинчи даражали, адабиётшунослар эътиборидан четда қолиб кетаётган А.Мажидий, Ғ.Юнус, Ш.Сулаймон, Ғ.Зафарий каби ёзувчи ва шоирларнинг ҳам ижодини тадқиқ этиш билан бирга асар-

²⁰⁶ Турдиев Ш. Беҳбудий Америкада // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1992, 17 апрель.

²⁰⁷ Бу ҳақда қаранг: Allworth E. Murder as Metaphor in the First Central Asia Drama. The Patricide/ Ural-Altai Year-book. – 58 (1986). P. 96 (translated by E. Allworth).

ларидан парчалар таржима қилдилар (Э.Олворт, В.Хоновей, Ж.Соупер, Э.Лаззери, Ж.Маккейн);

иккинчидан, Америка тадқиқотчилари таржима қилиш жараёнида асарнинг гоёвий мазмунига муносабат билдириб, шахсий мулоҳазаларини баён этишади ва асардаги рамзий образларни тўғри таҳлил қилишади. Бир вақтнинг ўзида ҳам таржимон, ҳам танқидчи олим сифатида фаолият юритишади. Лекин, америкалик олимларнинг 90-йилларга қадар қилинган тадқиқотларида кўзга ташланадиган сиёсатга урғу бериш ҳолатлари уларнинг таржимадаги изланишларида ҳам такрорланган (Э.Олворт: А.Мажидийнинг “Лоҳутий хотираси” шеърисидаги “Боғ” парчаси);

учинчидан, инглиз тилида мувофиқ эквиваленти бор, миллий колоритни берувчи сўзларни таржима қилишда америкалик мутаржимлар транслитерация усулига мурожаат этмаганликлари боис миллий хусусиятли лексемалар ва лексематик birlikлар таржимон тилида акс этмаган. Аслиятдаги хос сўзлар, фразеологизм ва идиомаларни тўғри англамаслик натижасида нуқсонлар кўзга ташланади (Э.Олворт: А.Мажидий “Боғ”, Беҳбудий “Падаркуш”);

тўртинчидан, “Падаркуш” драмасининг ўзбек, турк ва инглиз олимлари (Ш.Турдиев, Б.Қосимов, Ш.Ризаев, Э.Олворт, Темур Хўжа ўғли) томонидан амалга оширилган бешта нашр вариантлари, пьесанинг инглиз ва турк тилларидаги таржима нусхаларини текстологик жиҳатдан тадқиқ этиш асносида аслиятга (Самарқанд, 1913) энг яқин нусха ҳамда таржима вариантыдаги камчилик ва ютуқлар ойдинлашди. “Падаркуш” драмасининг Э.Олворт томонидан илк бор инглиз тилига таржимаси ва лотин ҳарфлари асосида ўзбек тилидаги нашри ўз даврининг мукамал нусхаси сифатида баҳоланди.

Таржимада сўз танлаш муаммоси

Мустақилликка қадар бўлган даврда жаҳид адабиёти билан танишиш, уларни таҳлил қилишга эҳтиёж ва қизиқиш хорижда, аниқроғи Америкада анчагина юқори даражада бўлганлигининг сабаби мафкуравий-сиёсий мақсад билан боғлиқ эканлигини кўриб чиқдик. Бу даврда Бехбудий, Чўлпон, Қодирий, Фитрат, Ҳамза ижодини ўрганишга эътибор бирмунча кучайди. Аммо Маҳмудхўжа Бехбудийнинг “Падаркуш” драмаси, Абдурауф Фитратнинг “Мунозара”, “Ҳинд сайёҳи баёноти”, “Қиёмат”, “Шайтоннинг Тангрига исёни” каби асарлари, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ижоди, Абдулла Қодирий, Чўлпон каби миллий сўз санъатимизнинг бетакрор намояндалари адабий мероси мустақилликдан кейинги йилларда ҳам америкалик ўзбекшуносларнинг эътиборида бўлганлигини алоҳида таъкидлаш ўринлидир. Юқоридаги фасларда кузатганимиздек, 60–90-йилларда америкалик тадқиқотчиларнинг изланишларида бадий асардаги ижтимоий-сиёсий муаммоларни таҳлил қилиш устунлик қилган бўлса, 90-йиллардан кейинги ишларда асарлар ҳам бадийят, ҳам мафкуравий ғоя нуқтаи назаридан талқин этилди. Шундай қилиб, бир асарнинг ҳар икки даврда таржима қилиш намуналарига назар ташлайлик. Масалан, Э.Олворт Бехбудийнинг “Падаркуш” пьесасини асл (Самарқанд) нусхасидан инглиз тилига тўлиқ ўгириб, фикрларини билдирган бўлса, ундан анча кейин (мустақиллик даврида) Адиб Холид ҳам ушбу драмадан парча таржима қилиб, асар хусусидаги мулоҳазаларини баён этганлигини кузатамиз²⁰⁸.

Чўлпоннинг “Бас энди”, “Куз”, “Бузилган ўлкага” шеърларини дастлаб Э.Олворт, сўнгра Темур Хўжа ўғли амери-

²⁰⁸ Russia's Orient. Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917 / M. Khodorkovsky, Y. Slezkine, E. J. Lazzarini, A. Khalid and etc.; ed. Daniel R. Brower and E. J. Lazzarini. Bloomington: Indiana University Press, 1997.

калик шоир Мел Кенне ёрдамида инглизчалаштирган²⁰⁹. Хорижда жаид адабиёти, унинг таҳлили ва таржимаси билан боғлиқ тадқиқотлар Қўшма Штатларнинг баъзи университетларида изчиллик билан нашр этиляпти. Масалан, 2000 йилда Голландиянинг Харлам шаҳрида “Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900–1924. Studies in Honour of Osman Khoja” (Яъни, “1900–1924 йилларда Туркистонда ислохот ва инқилоб. Усмон Хожага армуғон”) номи билан тўплам чоп этилди. Китобда Чўлпоннинг Европада 1923–1999 йилларда нашр қилинган асарлари ҳамда уларнинг танқидий матни берилган. Унда жаидлар ҳақидаги илмий тадқиқотлар ҳам ўрин олган. Шунингдек, Чўлпон шеърлари мухлиси Ж.Маккейн ҳам шоир ижодидан намуналар таржима қилган²¹⁰.

Мавжуд барча таржималарнинг таҳлилини бериш бизнинг вазифамизга кирмайди. Шу боис ушбу фаслда Мустақилликдан кейин Америкада энг кўп мурожаат қилинган, ўз даврида ва ҳозир ҳам миллий адабиётимизда муносиб ўрин тутган айрим бадиий асарлар таржимаси таҳлили ҳақида тўхталмоқчимиз.

А.Холид “Падаркуш”га бағишланган тадқиқотида асосий эътиборни драмадаги рус кишилари образлари таҳлиliga қаратган. Муаммони чуқур ва аниқ фактлар таҳлилида исботлаш учун шу масала билан боғлиқ ўринларни таржима қилган. У ҳам Э.Олворт каби пьесанинг асл (Самарқанд, 1913) нусхасидан фойдаланган. Олворт таржимада тарихий руҳ ва тилни сақлаш мақсадида тарихийлик принцига кўпроқ суянган, А.Холид эса асарни тилнинг бугунги

²⁰⁹ All worth E. Uzbek Literary Politics. The Hague: Mouton and Co., 1964. P.76; Ch o' l p o n. To Destroyed Land // CentralAsianReview. 10(1995). P.61 (Таржима Э.Олвортники); Чўлпон шеърлари инглиз тилида // Жаҳон адабиёти. Тошкент, 1998. 4-сон. 134–138-бетлар.

²¹⁰ М а к к е й н Ж. Буюк Чўлпон шеърляти инглиз тилида // “Ўзбек сўзи”. Американинг ўзбек тилидаги биринчи газетаси. 2000, 17 март.

ҳолатидан келиб чиқиб таржима қилгани боис қаҳрамонлар руҳи бирмунча замонавийлашган. Натижада, А.Холид ўз таржимасини Э.Олвортга нисбатан анча содда тарзда берган. Асарнинг биринчи пардасида муаллифнинг қуйидаги гапи бор: *ضیالی مسلمان (کرار، پلٲو وعصاسینی میخ گه قویار) (بای آلا آلا قرار خواه لمس)* Яъни: “*Зиёли мусулмон (кирар, пальто ва асосини миҳга қўяр), (бой ола-ола қарар, хоҳламас)*”²¹¹. А.Холид ушбу иқтибосдаги “пальто” сўзини инглиз тилига “coat”²¹², деб таржима қилган. Агар бу сўзларнинг моҳиятига чуқур кириб борсак “overcoat” ва “coat”нинг ўртасида хийла фарқ борлигини гувоҳи бўламиз. Яъни Э.Олворт фойдаланган вариантда узун пальто ёки шинель назарда тутилган бўлса, А.Холид қўллаган сўз эса “полупальто” (калта ва қалин пиджак) деган маънони англатади. Албатта, бу сўзлар ўртасидаги тафовут матн мазмунига у даражада таъсир этмайди, лекин давр руҳиятини янада мукамалроқ ва аниқроқ бериш, асардаги миллий руҳ (ёки колорит)ни сақлаш учун муаллиф тасвирлаган кийимлар ҳам аҳамиятга эга. Бизнингча, Э.Олворт Зиёлига хос хусусиятни унинг эгнидаги пальтосини тўғри инглизчалаштириш билан тўлдирган ва у А.Холидга нисбатан ҳақ. Чунки, тарихдан маълумки, Бехбудий даврида Европа маданиятига яқин бўлган зиёлilar руҳида исломий дунёқараш ва руҳият етакчи бўлгани ҳолда замонавий, яъни узун пальто (ёки шинель) кийиш урф бўлган. Бу ўша даврга хос хусусиятлардан бири. Бу икки ўзбекшуноснинг таржималаридаги фарқ кейинги жумлада янада аниқ кўзга ташланади. *Бой ола – ола қарар, хушламас*. Ушбу гапни Э.Олворт “*Mr Rich glances reluctantly again and again*” А.Холид эса “*Rich Man looks at him with hesitation*” кўринишида ўтирган.

Юқоридаги таржималар қиёсланганда, Э.Олвортнинг А.Холидга нисбатан кўп йиллик тажрибага эга эканлиги, яъни

²¹¹ Маҳмудхўжа Бехбудий. Падаркуш. Самарқанд, 1913. 5-бет.

²¹² Russia's Orient. Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917 / M. K hodorkovsky, Y. Slezkine, E. J. Lazzarini, A. Khalid and etc.; ed. Daniel R. Brower and E. J. Lazzarini. Bloomington: Indiana University Press, 1997. P.193.

моҳир таржимон экани намоён бўлади. Чунки у Бойнинг Зиёли келган вақтдаги ҳолатини ва унинг Зиёлига муносабатини аслиятдагидек берган. Олворт “қарамоқ” сўзи ўрнида “glance”дан фойдаланган. “Хушламас”ни эса “reluctantly” деб берган. Glance сўзининг инглиз тилида бир неча маънолари мавжуд бўлиб, улар орасида доминант сўз “кўз югуртирмақ”. Reluctantly эса “истамай, хоҳишсиз” каби маъноларни ифодалаш учун хизмат қилади. Изоҳлардан кўриниб турибдики, Э.Олворт драмадаги ҳар бир сўзнинг қўлланиши, ўрни ва маъносини чуқур ўргангани ҳамда ҳис эта олгани туфайли уларни таржимада тўғри бера олган.

А.Холид “қарамоқ”ни “look at”, “хушламас”ни “hesitation” дея ифодалаган. Таржимон фойдаланган “look at” ҳам “қарамоқ” маъносини берса-да, муаллиф мақсадидаги моҳиятни “glance”чалик аниқ ифодалай олмайди.

Шу ўринда яна эътиборимизни тортган “hesitation” (иккиланмоқ) ҳақида ҳам тўхталмақчимиз. Олим бу сўздан қайси мақсадда фойдаланганлигини тушунишимиз мушкул бўлди. Шундай бўлса-да, бизнингча “hesitation” “ола-ола” ёки “хушламас” кабилар ўрнида ноўрин қўлланган. Чунки пьесадаги манзарани беришга яқин бўлган маъно варианты “hesitation”да мавжуд эмас.

Бу икки мутаржим таржималарининг кейинги сатрларини таҳлил қилганимизда Э.Олвортнинг таржимаси А.Холидниқига нисбатан анча мукамал ва аслиятга адекватроқлигига яна бир бор гувоҳ бўлдик. А.Холиддаги камчиликни бошқа бир жиҳатдан ҳам изоҳлаш мумкин. У Бехбудийнинг “Падаркуш” драмасидан парча таржима қилишда имкон қадар ўз услубини сақлаб қолишга ҳаракат қилган ва Э.Олворт таржимаси билан бир хил бўлиб қолишини олдини олмоқчи бўлган. Шунинг учун ҳам у Э.Олворт истифода этган сўзларни четлаб, гарчи улар асар моҳиятини тўла ифодалаш учун ўта муҳим бўлса-да, ўз йўлидан боришга ҳаракат қилган.

Мамлакатни ислоҳ қилишдан озодлик ҳаракати томон илгарилаб борувчи жараён кучли ва муросасиз ижодий курашлар муҳитини юзага келтирди ва бетакрор истеъдодларни тарих саҳналарида боқий муҳрланишига асос бўлди. Бундай истеъдод эгалари тақдири ва ижодини ўрганишга бўлган эҳтиёж эса йиллар ўтган сари ортиб бормоқда.

Беназир шоир ва истеъдодли адиб, нуктадон таржимон Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон мана шундай иқтидорлардан бири эди. Шоирнинг ижодий меъросидан бохабар ҳар қандай мутахассис унинг тенгсиз салоҳият соҳиби эканига гувоҳ бўлади.

XX асрнинг биринчи чорагида Туркистонда мавжуд бўлган сиёсий-ижтимоий турмуш, шу йилларда содир бўлган тарихий воқеалар ўзбек адабиётида кескин бурилиш ясалиши ва ўзбек адабиётининг ўзига хос шакли пайдо бўлишига асос яратди. Бу давр ижодкорлари томонидан бадиий ижоднинг ижтимоий вазифасига, гоёвийлигига урғу берилиши, унинг муайян мақсадлар асосида яратилиши, бир жиҳатдан, жадидчи ислоҳотидаги сиёсий-ижтимоий турмуш муаммоларини ечимини топишдаги энг тўғри йўл сифатида хизмат қилган бўлса, бошқа бир томондан ушбу ҳолат мавжуд адабиётдаги бадиият, шакл ва мазмун бирлиги каби масалалар тобора оқсоқланиб бораётганлигини очиб берган эди. Давр адабиётида гоёвий ташвиқотга қаттиқ урғу берилаётган бир пайтда адабиётнинг ҳам ижтимоий, ҳам бадиий таъсир кучини бирдек таъминлай олган Чўлпон бадиий ижодда ўзига хос йўналиш яратди. У давр руҳи билан тўйинган мазмунга ўзга либос, янги ва муносиб шакл кийдиради²¹³. Чўлпоннинг ижодий меъроси реалистик тасвирлашга асослангани, адибнинг ўлмас мавзулар орқали долзарб миллий муаммоларга мурожаат этиши, гўзал бадиий тасвир, бетакрор поэтик образларни ифодалашда айрича маҳоратга эгаллиги ўзбек адабиёти ривожига муносиб ўрин тутди.

²¹³ Ҳ а м д а м о в У. Бадиий тафаккур тадрижи. Тошкент: Янги аср авлоди, 2002. 19-бет.

Чўлпон ижодининг бошқа ёзувчи ва шоирларга нисбатан хорижда кўпроқ тадқиқ этилгани, ҳатто Европа мутаржимлари эътиборидан ҳам четда қолмаётгани, унинг ижодидан намуналар кўплаб тилларга таржима қилинаётгани, бизнингча, юқорида қайд этилган омиллар билан изоҳланади. Чет тилларга энг кўп таржима қилинган ўша даврга хос шеърлар ҳам, асосан, Чўлпонга тегишли эканлигини алоҳида таъкидлаш жоиз. Буни Чўлпон ижодиётига бўлган муносабатнинг яна бир қирраси, деб айтиш мумкин.

Чўлпон шеърларидан намуналарни туркиялик чўлпоншунос олимлар – Иброҳим Ёрқин, Саодат Чигатой, Темур Хўжа ўғли турк тилига, Арслон Субутой, Йоханнес Бензинглар эса немис тилига ўгирган. Англиялик ўзбекшунос Олаф Кероу, америкалик тадқиқотчи Элворт Олворт ва Маккейн Жон каби олимлар ҳам Чўлпон шеърларини инглиз тилига таржима қилиб, шоир ижодини дунё адабиёти доирасига олиб чиқмоқдалар.

Шоирнинг “Кишан”, “Бас энди”, “Бузилган ўлкага”, “Кўнгила”, “Куз” каби шеърлари тоталитар тузум, ҳукмрон мафкура исканжасида чексиз хўрлик ва азоблардан чарчаган муаллиф матонатининг авж паллаларида яратилган. Айнан мана шу тарздаги ижод намуналарида шоир руҳиятидаги оғриқли нуқталар янада ёрқинроқ намоён бўлган. Шу боисдан бўлса керак, хориж чўлпоншунослари тадқиқотларини кузатганимизда аксарият ҳолларда шоирнинг айнан юқорида қайд этилган шеърлари тадқиқ ва таржима қилинганига гувоҳ бўламиз.

Чўлпон ҳаёти ва ижодининг оловли йилларида яратилган “Бас энди” шеъри турли миллат олим ва таржимонлари эътиборини бирдек тортгани билан характерлидир. Шеърни илк бор Э.Олворт, кейин турк таржимони Темур Хўжа ўғли Мел Кенне билан биргаликда, сўнгра ёш ўзбек таржимони Аъзам Обидов инглизчалаштирган. Ўзбек тилидаги бир

шеърни ўзбек, турк ҳамда инглиз таржимонлари томонидан инглизчалаштирилиши ҳозирча кам учрайдиган ҳодиса. Уларни қиёсан тадқиқ қилиш эса Чўлпон шеърляти, унинг поэтикаси юзасидан муайян назарий ва амалий хулосалар чиқаришга хизмат қилади.

Э.Олворт ушбу шеърни тўлиқ таржима қилмаган, балки муаллиф дард-аламларининг кульминацион нуқтаси акс эттирилган парчаларинигина инглизчага ўгириш билан чекланган. “Муайян оригинал шеърнинг маълум бир қисмининг таржима қилиниши... аниқ таржима талабларини қастдан бузиш демакдир, бундай ҳолатда таржимон асарнинг яратилиш ибтидосида иштирок этмайди ва, натижада таржима асар шунчаки яратилиш воқеасигина бўлиб қолаверади”²¹⁴, деб ёзади адабиётдаги бундай ҳолатлар хусусида словак олими ва таржимашуноси Диониз Дюришин. Инглиз олими О’Брайен Жасты эса, аксинча, “таржимон фақат ўзига маъқул бўлган, ўзи таъсирланган бадий асар намуналарини бир тилдан бошқа тилга таржима қилиши керак”²¹⁵, деб таъкидлайди. Таъсирнинг маҳсулидан яратилган муайян таржима асар унинг (таржиманинг) бирламчи шarti, аммо, шунингдек, автореферат муаллифи таъкидлаганидек, таржима амалга оширилаётган давр шарт-шароитлари ва эҳтиёжлари ҳам ўгирма манбаини танлашга таъсир этиши мумкин. Америкалик олимнинг шеърдан таъсирланганини инкор этмаган ҳолда у яратган таржима вариантининг яратилиш эҳтиёжини бадий таржиманинг иккиламчи шarti билан изоҳлаймиз. Аниқроқ қилиб айтганда, Е.Олворт ўгирмаси фақат индивидуал фикр исботи учун хизмат қилган.

Шу ўринда Олворт таржимасидаги яна бир кемтиклик хусусида фикр юритсак. Америка олими Чўлпоннинг “Бас энди”

²¹⁴ Д ю р и ш и н Д и о н и з. Теория сравнительного изучения литературы. М.: Прогресс, 1979. С.160.

²¹⁵ Қаранг: Б а қ о е в а М. Англия, АҚШ адабиётидан ўзбек тилига шеърлий таржима ва қиёсий шеършунослик муаммолари. Филол. фан. докт. дисс. ... автореф. Тошкент, 2004. 9-бет.

шеърининг иккинчи ва тўртинчи мисраларини таржимада чалкаштирган, ёки юқорида таъкидланганидек, фикр исботи учун шеърнинг энг муҳим қаторларини танлаб, икки қатор бирлигидан ўз она тилида янги бир тўртликни ҳосил қилган. Америкалик олим аслиятдаги тартибга риоя қилмагани сабаб унинг айнан қайси мисрани инглизчалаштирганлигини аниқлаш мушқул.

Бундай ҳолатлар таржимашунослар таъкидлаган услубдан-услубга кўчиш ҳодисасининг бир кўриниши сифатида ёки олим – таржимоннинг ўзига хос услуби, тадқиқотлари йўналишларидан келиб чиқиб баҳоланса, Э.Олворт тутган йўлга эътирозимиз йўқ. Лекин таржима талаблари ва тамойилларига кўра аслият муаллифининг табиатини теранроқ англаш ва англашиш учун бундай йўл ўзини мутлақо оқламайди. Ваҳоланки, ижоднинг ҳар қандай йўналишида ҳам бадииятнинг асосини ташкил қилувчи элементлардан бири услубдир. В.Г.Белинский: “Услуб – бу иқтидорнинг ўзи... услуб бу фикрнинг ойдинлиги, сезгирлиги. Услуб мудом шахсият, характер каби оригинал”²¹⁶, – дея услубнинг аҳамияти муҳимлигини алоҳида таъкидлаган эди.

Турк таржимони Темур Хўжа ўғли ва Мел Кенне, шунингдек Аъзам Обидов қаламига мансуб ушбу шеър таржимаси эса мукамаллиги, энг асосийси, таржимонлар муаллиф руҳий олами билан муштарак фикрлашлари замирида юзага келгани билан қимматлидир²¹⁷.

Мазкур таржималарни тадқиқ қилиш жараёнида шеърнинг мазмун, моҳияти ва шоирнинг руҳий кайфияти ҳар учала таржимада тўлалигача намоён этилганини, шеърнинг инглизча талқинида қусурлар деярли мавжуд эмаслигини айтиб ўтиш лозим.

Э.Олворт учун шеърнинг мазмунини ўз тилида баён этиш муҳим бўлиб, у ушбу ижод намунасини тақдим этишда она тили-

²¹⁶ Белинский В. Г. Полное собрание сочинений. Т.8. М., 1955. С. 79

²¹⁷ Қаранг: Чўлпон шеърлари инглиз тилида // Жаҳон адабиёти. Тошкент, 1998. 4-сон. 136–137-бетлар; A z a m O b i d o v. Dream of lightsome dawns. Tashkent:Yangi asr avlodi, 2001. English translations of the Uzbek verses. Chulpon, Usmon Nosir, pp. 17–18.

да тушунтириш бериш билан чегараланган. Олимнинг бундай йўл тугганини унинг тадқиқотларидаги асосий мақсад: сиёсий-мафкуравий ёндашув экани билан изоҳлаш мумкин. Бинобарин, у шеърни, юқорида таъкидлангандек, сиёсий-ижтимоий масалалари исботи учун таржима қилган.

Э.Олворт ўз таржимасини тушунарли ва содда тилда беришга интилади. Бадиий асарни халқ тушунадиган тилда ифодалаш ҳар қандай давр адабиётининг ҳам энг муҳим жиҳати эканлигини инкор этмаймиз. Лекин, назми насрдан фарқ қилдириб турадиган услубий воситалар, айниқса сўз қудратининг шеърдаги инъикоси таржимада ифода этилмаса, бадиий фикр ўз хусусиятини йўқотса, унда шеърнинг оддий гапдан фарқи қолмайди. Қолаверса, Чўлпон поэзияси бетакрорлигини таъминайдиган асосий унсур, исталган мавзуда – хоҳ у ижтимоий, хоҳ сиёсий ёки муҳаббат мавзулари бўлсин, сўз қудратининг чексиз ифодаси, руҳий изтиробининг шоир сатрларида ниҳоятда жонли акс этирилгани билан характерланади.

Олворт таржима қилган вариантда эса Чўлпон шеърларига хос бадиий хусусиятлар деярли ифода этилмаган.

Шоир руҳиятидаги ўша даврда ҳукмрон бўлган мустамлақачилик зулмига қарши исён, шоирнинг қаҳру газаби Темур Хўжа ўғли ва Аъзам Обидов ўғирмаларида бирмунча чуқурроқ ифодаланган. Лекин турк таржимони вариантида шеър бадииятини сақлаб қолиш, Чўлпон шеърдаги ҳар бир сўз, хусусан, лисоний жилоланишлардаги изчилликни атрофлича ўрганиб, инглиз ўқувчисига ҳам шеър аслиятдагидек таъсир қилишини таъминлашга кўпроқ эришилгани кўзга ташланади.

Фикримизни қуйидаги далиллар асосида исботлашга ҳаракат қиламиз:

Қўлимда сўнгни тош қолди

Ёвумга отмак истаймен!

Кўзимда сўнгни ёш қолди,

*Амалга етмак истаймен!..*²¹⁸

This last stone I hold in my hand

I long to fling at my enemies

This last tear that my eye contains

*I long to shed for my lifelong aims*²¹⁹

(Темур Хўжа ўғли талқини)

The last stone left in my hand

I want to fling at my enemy;

The last wish left in my heart

*I want to reach the goal*²²⁰

(Э.Олворт таржимаси)

On my hand kept latter stone,

I the enemy want attack.

In the eyes late tears shown,

*And I wish to have high rank*²²¹

(А.Обидов варианты)

Қайд этилган сатрларда шоирнинг “ёв” ига қарата айтган, нафратга йўғрилган аламли хитоби, руҳиятидаги тушкун кайфияти акс этган. Мазмунга шакл, халқона оҳанг эшдир. Шеър кескин ижтимоий фикр билан йўғрилган. Мазкур сатрлар шоирнинг “фикр ва туйғуси” муштарақлигида яралганлиги сабаб ўзига хос таъсир кучига эга.

Аслиятдаги “ёвумга отмак истайман” мисрасидаги “истамоқ” феълени Темур Хўжа ўғли “long”, Э.Олворт ва А.Обидов “want” шаклида ифодалаган. Ҳақиқатдан бу

²¹⁸ Чўлпон. Ойдан-да гўзал... Шеърлар. Андижон, 1997. 24-бет.

²¹⁹ Чўлпон шеърлари инглиз тилида // Жаҳон адабиёти. Тошкент, 1998. 4-сон. 136-бет.

²²⁰ Allworth E. Uzbek Literary Politics. The Hague: Mouton and Co., 1964. P.76

²²¹ Azam Obidov. Dream of lightsome dawns. Tashkent: Yangi asr avlodi, 2001. English translations of the Uzbek verses. Chulpon, Usmon Nosir. P.18.

сўзларнинг луғавий маъноси “истамоқ”. Лекин бу сўзлар маъно товланишига кўра фарқланади. “Long” – хоҳишнинг энг юқори даражасини (жуда, астойдил) акс эттириш учун қўлланса, “want”да бундай маъно хусусияти йўқ. Шу сабабли Темур Хўжа ўғли таржимасидаги “long” Чўлпон қалбидаги “истак”ни тўлалигича намоён қилиш билан бирга шоир руҳиятидаги ҳолатни ва шеърдаги пафосни аниқ кўрсатиб бера олган, дейиш мумкин.

Кўйидаги мисоллар турк мутаржими вариантнинг Аъзам Обидов, Э.Олворт ўғирмаларига нисбатан мукамалроқ эканлигини яна бир бор исботлайди.

“Амалга етмак истайман” сатрини “I long to shed for my lifelong aims” Темур Хўжа ўғли “ҳаётимдаги олий мақсадга етмак учун кўз ёш тўкмоқни истайман”, деб англизчалаштирган бўлса, А.Обидов “And I wish to have high rank”, (“олий мақсадга эга бўлмоқ истайман”), Э.Олворт эса “I want to reach the goal” (“мақсадга етмоқ истайман”) шаклида берган. Кўринадики, турк таржимони вариантда “Бас энди” шеърдаги бадий тил ва нутқ аслиятга муқобил бўлиши билан бирга Чўлпон руҳий олами ҳасратларига яқин ифодаланган. Бу, шубҳасиз турк таржимонининг ютуғидир.

Таржимонлик маҳорати “бадий асарда ёритилган воқеликни кўра билиш ва чуқур ўрганиш... тилнинг луғат таркибидаги турли қатлам ва ёзувчилик санъатининг қудратли унсури ҳисобланган сўзнинг барча нозик маъно жилваларини аниқ, тўла-тўқис сеза олиш қобилиятидир”. Сўз ва туйғу аслият руҳини таржимада сақлаб қолишда муҳим аҳамият касб этади²²².

Олворт икки таржимондан фарқли ўлароқ ўғирмани фақат тушунарли ва содда тилда беришга интилади, холос. Натижада

²²² Таржимонлик маҳорати / Ғ.Саломов ва бошқалар. Тошкент: Фан, 1979. 137-бет.

Чўлпон бадий санъатига маълум даражада зиён етади. Турк таржимони Темур Хўжа ўгли сўз, фикр тиниқлиги омухталигида шеър бадииятини, аслиятга муқобил поэтик ифодавийликни, эстетик таъсир кучини ўз таржимасида А.Обидовга нисбатан аниқроқ беришга ҳаракат қилган.

Юқорида XX аср бошларида яратилган асарларнинг жуда кўпчилигида гоъвийлик устун бўлиб, адабиётнинг сўз санъати сифатидаги ўзига хос хусусиятларига эътибор берилмаётгани, оқибатда унинг бадий-эстетик таъсир кучига путур етаётгани, адабиётнинг ижтимоий функцияси биринчи ўринга кўтарилиб, шакл ва мазмун бирлигининг йўқолишига сабаб бўлгани хусусида тўхталган эдик. Дарҳақиқат, маълум бир асарнинг гоъвий асоси билан ёзувчи бадий маҳоратининг уйғунлашган нуқтасида вужудга келган асар чинакам бадий асар ҳисобланади, зеро айнан мана шу нуқтада адабиётнинг тугал қудратини намойиш қила олиш мумкин бўлади.

“Чўлпон назарида бу вазифани муваффақиятли ҳал қилмоқ учун Шарқ ва Ғарб санъатларини синтез қилмоқ ва мазмун билан шаклнинг уйғунлигига эришмоқ керак, зинҳор-базинҳор санъатни қуруқ ғоялар мажмуасига айланиб қолишига йўл қўймаслик керак”²²³.

Чўлпоннинг ушбу таъкиди ўзи учун дастуруламал бўлган бўлса-да, бошқа аксарият жаҳид маърифатпарварларнинг асарлари бундай қарашлардан йироқ эди.

Чўлпон бадий мероси айнан мана шу жиҳатлардан аҳамиятлидир. Бундан кўринадики, Чўлпон мунтазам изланишда, унинг бадий-эстетик қарашлари эса (айниқса шеърятда) доимий ривожланишда бўлган.

“Бас энди” шеърисидаги шоир руҳий олами, бадий маҳорати ва эстетик принципи, шунингдек, поэтик ифодавийлик яхлитлиги асосида юзага келган шакл ва мазмун бирлигини бошқа мутаржимларга нисбатан тўлиқроқ сақлаб қолиш ҳам Темур

²²³ Қаранг: Шарфиддин О. Истиқлол фидойилари / Мустафо Чўқай, Чўлпон, Отажон Ҳошим. Тошкент: Шарқ, 1993. 59-бет.

Хўжа ўғли вариантыга хос эканини қуйидаги мисол яна бир бор исботлайди:

*Етар бас, чекдан ошгандир
Бу қарғиш, бу ҳақоратлар!
Тулиқдир, балки тошгандир
Тубанлик ҳам сафолатлар!*²²⁴

*That's enough! There is finally a limit
To all these insults, this humiliation!
The edge that's arrived at bit by bit
Is only self-doubt and deprivation!*²²⁵

(Темур Хўжа ўғли варианты)

*That will do, enough, no limit
This reviling and damnation.
May be full or flowed out,
Baseness with low-down action.*²²⁶

(А.Обидов варианты)

Аслиятдаги “Бу қарғиш, бу ҳақоратлар”! сатрини “To all these insults, this humiliation! деб инглизчалаштирган турк олими “қарғиш” ва “ҳақорат” сўзларини аслиятга муқобил беришига ҳаракат қилган. Маълумки, бир сўзнинг бир неча маънога эга бўлиш ҳодисаси бошқа тиллар қаторида инглиз тилида ҳам мавжуд. Одатда, сўзларнинг луғатдаги тартибланишига кўра, у англаатадиган етакчи маъно ҳар доим биринчи рақам билан белгиланади. Бизнингча, мутаржимлар маълум бир сўзга маъно юклатишдан олдин унинг қўлланилиш доираси билан бирга ифода чегарасига ҳам аҳамият берсалар, мақсадга мувофиқ

²²⁴ Ч ў л п о н. Ойдан-да гўзал... Шеърлар. Андижон, 1997. 24-бет.

²²⁵ Чўлпон шеърлари инглиз тилида // Жаҳон адабиёти. Тошкент, 1998. 4-сон. 136-бет.

²²⁶ A z a m O b i d o v. Dream of lightsome dawns. Tashkent: Yangi asr avlodi, 2001. English translations of the Uzbek verses. Chulpon, Usmon Nosir. P.17.

бўлади. Чунки бадий таржимада сўзнинг маъно ўринлари ҳам муҳим аҳамият касб этади, деб ўйлаймиз. Шунга кўра “insults”, “humiliation” кабилар “қарғиш”, “хўрлаш ва ҳақорат” каби маъноларни англатишда инглиз тилидаги етакчи сўзлар (доминант) ҳисобланади. Турк олими ва таржимони шеърни сўз маъноларининг тилдаги ўрни, маъно чегарасига эътибор берган ҳолатда инглизчалаштиришга ҳаракат қилган. Сўзлар моҳият доирасидан четлашмаган тарзда таржима қилингани боис, муаллиф фикри аниқ ва чуқур очиб берилган.

Фикримизча, А.Обидовнинг илк таржималарига хос мазкур вариантда мутаржим танлаган инглизча сўзлар аслиятдаги маънони тўлиқ бера олмаган²²⁷. Шеърдаги шакл ва мазмун яхлитлигига ҳам эришилмаган.

Бизнингча, турк таржимони ўғирмаларидаги мукаммаллик Мел Кенне ҳамкорлигининг натижасидир. Нима бўлганда ҳам мазкур Чўлпон асарлари таржимачилигидаги ўзига хос ютуқдир.

Маълумки, “бадий таржиманинг ўзига хослиги бадий адабиётнинг ўзига хос сифати билан белгиланади”²²⁸. Шеърый таржима насрий асарларга нисбатан анча мураккаб бўлиб, бу мураккабликнинг дастлабки сабаблари қофия, ритм, пафос кабиларни ўғирмада ҳам аслиятдагидек бериш лозимлиги билан изоҳланади.

Чўлпоннинг юрт озодлиги мавзусида ёзилган сиёсий-ижтимоий руҳдаги шеърларининг эҳтиросли жаранглаши сабаби

²²⁷ Қаранг: Мюллер В. К. Англо-Русский словарь. М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1962; W. N a t a l i e . Uzbek-English Dictionary. New York, New York, USA: Oxford University Press, 1980. М ю л л е р В. К. Англо-Русский словарь. М.: Русский язык, 1989; К r i p p e s К. А. Uzbek-English Dictionary. Kensington, Maryland, USA: Dunwoody Press, 1993. Longman. Language Activator / The World's First production Dictionary. First Indian Reprint, 1999.

²²⁸ С а л о м о в Е. Таржима ташвишлари. Тошкент: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. 16-бет.

– шоир фикр ва туйғуси бир вақтда иштирок этувчи “мен”идан отилиб чиқади²²⁹. Турк таржимони Темур Хўжа ўғли Чўлпон қаламига мансуб бошқа ижод намуналаридаги шоир “мен”ини, шеърларидаги ҳароратни ўз таржималарида сақлаб қолишга ҳаракат қилган. Масалан:

Бу қарғиш, бу ҳақоратлар
Кучимни тортмак истайдир
Тубанлик ҳам сафолатлар
Ўзимни ютмак истайдир!
(“Бас энди”)

*These insults and this humiliation
Conspire to drain me of my strength,
This self-doubt and deprivation
Come to swallow me whole, at length.
("That's enough")*

Ёки:

Юмилмас кўзларингнинг ҳар бири бир элни қаҳр айлар,
Фақат бир борлигингдирким, бутун борлиқни захр айлар!
(“Кишан”)

*In each of your locked- open eyes a nation is bent down,
And through your being corruption makes itself known.²³⁰
("Chains")*

Юқоридаги ўғирмаларни қиёсий таҳлил қилиш натижасида Темур Хўжа ўғли фойдаланган сўзлар Аъзам Обидов ва Э.Олвортникига нисбатан аслиятдагига маъно жиҳатидан анча яқин, шоир руҳиятига мос талқин қилингани намоён бўлди. Лекин, бу ерда асосий гап сўзнинг аслиятдаги маънога яқинлигидагина эмас, балки ўша сўзда ифода топган маъно ва у

²²⁹ Ҳ а м д а м о в У. Бадий тафаккур тадрижи. Тошкент: Янги аср авлоди, 2002. 31-бет.

²³⁰ Бу ҳақда қаранг: И с м а т у л л а е в Х. Чўлпон ва жаҳон // Жаҳон адабиёти. Тошкент, 1998. 4-сон. 134–137-бетлар.

юзга келтирувчи ҳис-ҳаяжоннинг асар руҳиятига уйғун ва му-таносиб эканида ҳамдир. Турк таржимони ва Мел Кенне таржи-маларида бундай ўринлар кўп учрайди.

Чўлпон бадий маҳорати камолотга етган даврида яратил-ган “Кўнги” шеъри таржимаси хусусида ҳам тўхталиб ўтамиз. Зеро, мазкур таржима таҳлили шоир шеърларини келгусида ин-глизчалаштиришда кичик бир йўриқнома вазифасини бажара-ди, деб умид қиламиз.

Маълумки, ҳар бир таржима мутаржим дунёқараши, муал-лиф бадий олами билан бирикиб, юзга келган ўзига хос бадий-эстетик ҳодиса сифатида намоён бўлади. Таржимон ва шоир руҳий олами қай даражада муштараклиги, яқинлигига кўра тар-жиманинг турлича вариантлари вужудга келади.

Чўлпоннинг “Кўнги” шеърини ҳам уч мутаржим уч хил йўсинда инглизчага тўлиқ ўгирган. Улардаги услубнинг ўзига хослиги, бирининг иккинчисига ўхшамаслиги, бир томондан, таржимонларнинг индивидуал таржима услубига эга эканини кўрсатса, бошқа томондан, буюк Чўлпон шеърининг уч хил кўринишда инглизчалаштирилиши шоирнинг ўз давридаги из-тиробини, руҳий кечинмалари, ички дунёсини, замондошлари қалби қаърида чўғ бўлиб ётган, лекин очик айта олмаган дарду аламларини янада теранроқ англаш имконини беради. Муайян шеърнинг бир муаллифга тегишли экани ва айнан бир шеър-нинг уч хил тарзда инглиз тилига таржима қилингани сабаб улар орасидаги жиддий тафовутни илғаш мушкул.

Ҳар учала таржимон ҳам шеърнинг асосий мазмуни-ни сақлашга ҳаракат қилган. Сатрлар мазмун-моҳиятини ўз маҳорати, тушунчаси даражасида ўгирган. Ҳар қайси таржи-мада ўзига хос ютуқлар, шунингдек, камчиликлар ҳам мавжуд. Лекин мисраларга юклатилган маънони таъсирчан ифодалаш мақсадида танланган сўз эквивалентлари, улардаги мазмуннинг ёритилиш доираси ва бадий-эстетик таъсири, образли табиа-ти, энг муҳими, бадий бўёқдорлиги, аслиятдаги маънони тўлиқ

бериш, шеърдаги шакл ва мазмун бирлигини сақлаб қолишга интилиш таржималар ўртасидаги умумийлик билан бирга, муайян фарқни юзага келтирган.

Фикримиз исботи учун шеърнинг биринчи тўртлиги таржимасидан мисоллар келтирамиз:

Кўнгиш сен бунчалар нега
 Кишилар бир-ла дўстлашдинг?
 На фарёдинг, на додинг бор,
 Нечун сен бунча сустлашдинг.²³¹

*Oh my heart! Why do you behave
 So amicably toward these chains?
 You never weep or writhe in pain,
 How can you endure your endless silence?*²³²

(Темур Хўжа ўғли варианты)

*Oh, my heart, why do you
 Be friend these chains so much?
 You neither wail nor lament?
 Have you become so lethargic?*²³³

(Ж.Маккейн варианты)

*What is this? My heart? Why such
 With the fitters made you friends?
 Neither wail you have nor much
 Of the voice? And slowly sense.*²³⁴

(А.Обидов варианты)

²³¹ Чўлпон шеърлари инглиз тилида // Жаҳон адабиёти. Тошкент, 1998. 4-сон. 136-бет (Темур Хўжа ўғли томонидан таржима қилинган).

²³² Ўша жойда.

²³³ М а к к е й н Ж. Буюк Чўлпон шеърляри инглиз тилида // “Ўзбек сўзи”. 2000, 17 март.

²³⁴ O b i d o v A. Dream of lightsome dawns. Tashkent: Yangi asr avlodi, 2001. English translations of the Uzbek verses. Chulpon, Usmon Nosir (translated by Azam Obidov). P.10.

Таржимада шеър бадийяти ва мазмунини сақлаб қолишда етакчи бўлган турк таржимони бошқа мутаржимларга нисбатан адабий тил меъёрларига кўпроқ риоя қилган. Чўлпон лирикаси-га хос реал воқеликни бадий ҳақиқат мезонига сингдиришдаги бетакрорликни Темур Хўжа ўғли ушбу шеър таржимасида ҳам сақлаб қолишга ҳаракат қилган. Лекин сўзлар оҳангдошлиги таржимоннинг бошқа таржималарига нисбатан аслиятдагидек ифодаланмаган. Сўзлардаги бадийликни, ранг-барангликни сақлаб қолишга интилиш Аъзам Обидов ва Жон Маккейннинг баъзи таржималарига ҳам хос. Аслиятдаги “дўст” сўзини Ж.Маккейн ва А.Обидов “friend” “be friend” деб ифодалаган. Турк таржимони эса Мел Кенне ёрдамида “amicably” билан алмаштирадики, айнан шу сўзга хос бўлган бадий тушунча шеър савиясини сақлаб қолиш билан бирга унинг ихчам ифодаланишини ҳам таъминлаган “Amicably” (анис, муҳиб каби яқин ва қадрдон дўст маъносидаги) бадий сўз ҳисобланиб, кўп ҳолларда шеърятда қўлланилади. Бундай ўринларни Темур Хўжа ўғли вариантларида кўп учратиш мумкин. Шеърнинг кейинги бандларини Жон Маккейн туркиялик мутаржимга яқинроқ услубда инглизчалаштирган. Яъни, танланган сўзлар, уларнинг сатрларда ифодаланиши, қаторлар кетма-кетлиги, шунингдек, предикативликнинг сақланиши каби таржимадаги асосий унсурлар бир-бирини тўлдирди. Маккейн ҳам шеърятдаги мусиқийликни аслиятдагидек ифодалашга интилган. Аммо ҳар икки мутаржим (Темур Хўжа ўғли, Жон Маккейн) Чўлпоннинг “Кўнгил” шеърдаги оҳангни, ритмни, энг муҳими шеърнинг асосий бадий воситаси ҳисобланмиш қофияни таржимада муваффақиятли бера олмаган.

Шеърнинг бадий-эстетик таъсирини, поэтик ифодавийлигини, ғоявий асосини, унинг шаклига монанд сақлаб қолиш учун мутаржимдан инглиз тилини, шеърят қоидаларини мукамал билиш талаб этилади. Аъзам Обидов шеърнинг шакл ва мазмун

уйғунлигини сақлаб қолишга ҳаракат қилган. Айниқса, шеър жозибаси, жарангдорлиги ва муסיқийлигини таъминлайдиган қофиянинг ғарбона йўсинда ифода этилиши, фикримизча, ўзбек таржимонининг ютуғидир. Шоирнинг “Кўнгила” шеъри бармоқ вазида ёзилган бўлса-да, унда арузнинг айрим муסיқавий унсурлари ҳам мавжуд. Мутаржим шеър муסיқийлигини таъминлашга хизмат қиладиган қофиядош сўзларни топа олган. Ритм, оҳанг инглиз тили вариантыда ҳам сақланган. Масалан, мутаржим “such”га “much”ни, “friends”га “sense”ни қофиядош қилади ва шеърнинг “устуни”ни аслиятга яқин беришга ҳаракат қилади. “Кўнгила” шеърининг қофияланиши аслиятда а-б-в-б шаклида. Бу (“interseeting”) ички қофияланиш турига киради. Мазкур қофияланиш сўзларнинг қаторлардаги қўлланиш ўрнига кўра фарқланади. Аъзам Обидов буни инглиз тили вариантыда а-б-а-б шаклида беради. Қофияланишнинг бундай кўриниши адабиётшунослик назариясида тўқ қофия деб аталади. Бизнингча, мутаржим шеърнинг муסיқийлигини, жозибадорлигини янада ошириш мақсадида юқоридаги қофия туридан фойдаланган. Таржимада, Европа шеърлятидаги “клаузула” (сўзлардаги баъзи ҳарфларнинг кучсиз ёки умуман талаффуз этилмаслиги) ҳодисасига мурожаат этилган ўринларни учратамиз. Масалан, soul-hobbile каби ушбу ҳолат мутаржимнинг Ғарб шеърляти назариясидан ҳам хабардор эканидан далолат беради. Аммо юқорида келтирилган шеърлий парчанинг учинчи ва тўртинчи қаторларида қофиянинг сақлаб қолиниши ҳисобига инверсия бузилган.

Масалан:

*На фарёдинг, на додинг бор,
Нечун сен мунча сустлашдинг.*

Neither woil you have nor much
of the voice and slonly sense.

А.Обидов таржимасида “fitter” сўзи “занжир, кишан” ўрнида қўлланилган. Аммо бу сўз юқоридаги маъноларни бермайди, ак-

синча шу биргина сўз (fitter) шеърнинг мазмунини, айниқса ундаги бадиий савияни саёзлаштириб юборган. Чунки, fitter сўзининг инглиз тилидаги маъноси “кишан” сўзига тўғри келмайди.

Фикримизча, мутаржим “fitter”га талаффуз ва ёзилиш жиҳатидан жуда яқин бўлган “fettters”ни танлаган бўлиши керак. Чунки, айнан “fettters” инглиз бадиий адабиётида кўплик ҳолатида кишан, занжир деган маънони англатади. Шундай катта ишларга қўл уриб, ўзбек шеърятини дунёга танитиш йўлида изланишлар олиб бораётган ёш мутаржим биргина сўзда адашиши мумкин эмас. Буни унинг бошқа таржималари ҳам далиллай олади. Бир-бирига пароним бўлган сўзларнинг бири ўрнида иккинчисининг қўлланиши таҳририятнинг хатоси бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Аъзам Обидов таржимасидаги ижобий жиҳатлардан яна бири мумтоз адабиётимизга хос хусусият – сўзларни ноўрин тақрор қўллагаслик билан муаллиф фикрини айнан беришга ҳаракат қилишдир.

Бизнингча, Аъзам Обидов таржимасидаги ютуқ муаллиф шеъридаги бадиий бўёқдорликни аслиятдагидек сақлаб қолинганидандир. Юқорида қайд этилган шеърдаги “кишан” сўзини мутаржим “hobble” ва “fettters” билан жуда аниқ таржима қилганини айтиб ўтган эдик. Жон Маккейн, Темури Хўжа ўғли эса бу борада эса биргина “Chain” сўзидан фойдаланган.

Шунингдек, шеърда “тубанлик” деган сўз учрайди. Темури Хўжа ўғли (Мел Кенне билан биргаликда) ва Жон Маккейн буни “submission” (қарам) билан ифодалаган. А.Обидов эса “baseness” (тубан) шаклида ифодалайди. “Submission”нинг ўзбек тилида “қарам”, “тобе”, “бўйсунуш” каби маъноларини учратиш мумкин. Ҳар иккала мутаржим шеърнинг ички моҳиятидан келиб чиқиб “тубанлик” учун “submission” (қарамлик) ни танлаган бўлиши керак. Қайсидир маънода улар ҳақ. Чунки, Чўлпон “тубан кетиш”ни ўз манфаати йўлида эркини сотганлар, “завқли ҳаётга” юрт, миллат ҳурлигини ал-

маштирган кимсаларга нисбатан айтган. Лекин “тубанлик”ка муқобил бўлган инглизча “baseness” сўзининг қўлланиши аслиятдаги фикрни янада ойдинроқ ифодалашга имкон яратади. Айнан “Baseness”да “тубанлик”, “тубан кетиш” каби маънолар мавжуд.

Тадқиқотчи Қ.Жўраев ёзишича: “Ёзувчи маҳорати” ва “таржимон маҳорати” деган тушунчалар бир-бирига вобастадир. Улар ўртасидаги асосий фарқ шундаки, агар оригинал ижодда автор ўз асаридаги объектга биринчи бўлиб киришиб, бадий воқеликни ўз она тили имконияти билан акс эттирса, таржимон бир варакай икки ишни бажаради. Биринчи босқичда, у ёзувчи кетидан бориб, юқорида қайд қилинган маҳорат талаблари асосида асл нусхада тасвирланган объектни қайтадан, худди муаллиф сингари, бадий йўсинда ўзлаштиради; иккинчи босқичда эса, ташқи тилда ўқувчи – китобхонни кўз олдига келтириб, ўша иккинчи тил хусусиятларини эътиборга олган ҳолда таржима текстини яратади. Демак, биринчидан, таржимон асардаги бадий воқеликни билиши, бу воқелик ичига асл нусха автори билан биргаликда кира олиши, муаллиф ва китобхон дилини тушуниш, уларнинг дунёқараши, иккинчи томондан, таржима адабиёти вакили ва ўқувчиси сифатида асл нусхани қайта яратиши лозим бўлади”²³⁵.

Юқорида кўрганимиздек, учала таржимон ҳам ўз маҳоратларидан келиб чиқиб, Қ.Жўраев эътироф этган босқичларни босиб ўтган. Ҳар учала мутаржим таржималарида ўзига хос ютуқлар, шунингдек, камчиликлар ҳам мавжуд. Темур Хўжа ўғли ўзига ёт бўлган тил – инглиз тилига Чўлпон шеърларини муваффақиятли (биргина “Кўнгил” шеъри таржимасининг мазмун ва шакл муштаркалигидаги кемтикликни ҳисобга олмаганда) таржима қилган.

Ушбу шеър ўғирмаси билан боғлиқ қонун-қоидаларга, таржима талабларига асосланиб, А.Обидов таржимасини ас-

²³⁵ Ж ў р а е в Қ. Таржима санъати. Тошкент: Фан, 1982. 34-бет.

лиятга энг яқин адекват таржима сифатида кўрсатиш мумкин. Ўзбек таржимони шеър мазмунидан ташқари ундаги шакл ва мазмун мутаносиблигига содиқ қолишга ҳаракат қилган. Мазмун ва шакл бирлигининг таржимада тўлиқ намоён бўлиши ҳақида Қ.Мусаев ёзади: "...Оригиналнинг шакл ва мазмун бирлигини қайта яратишнинг ниҳоятда мураккаблиги баъзи малака ва назарий жиҳатдан унча етук бўлмаган таржимонларни умидсизлантириб қўяди". Бизнингча, шоир ва таржимон А.Обидовнинг ўзбеклиги, Чўлпон юртида униб ўсгани, улар ўртасидаги руҳий яқинлик ва миллий тафаккурнинг муштарақлиги ҳам таржимон ўгирмасининг муваффақиятли чиқишига ёрдам берган.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, таржима иши кўпчилик ўйлаганидек асл нусхани иккинчи бир тилда шунчаки талқин этишдек осон иш эмас. Айниқса, Шарқ ва Ғарб ўртасидаги тафовутлардан келиб чиққан ҳолда мавжуд бўлган барча соҳалардаги жиҳатлар, яъни миллий колоритни ташкил этувчи миллий дунёқараш, миллий муҳит ва яшаш шароити ҳам ҳамюртларимиз онгида юз берган ўзгаришлар, давр руҳи, яъни қарийб 70 йил аввалги хронотоп билан боғлиқ жиҳатларни таржимада сақлаб қолишдек масъулият бу мураккабликни янада оширади. Шу сабабли ушбу тадқиқотда кўриб чиқилган таржималар ва улардаги баъзи камчиликлардан қатъи назар, улар ўзбек адабиёти, хусусан жаҳид адабиёти тарихида аҳамиятлидир. Таржима халқлар ўртасидаги умумбашарий ғояларнинг тарқалишига хизмат қилиш билан бирга миллатнинг бадиий санъат дурдоналарини дунёга намоён қилади. Миллатлар, халқлар, элатларни бир-бирига яқинлаштиради. Жаҳон маданияти, айниқса сўз санъати юксалишига хизмат қилади.

Чўлпон лирикаси ва унинг таржимаси қиёсий таҳлили муаммоси юзасидан қуйидаги хулосаларга келдик:

– Чўлпон лирикасининг ўзига хос, бетақрор жиҳати ҳаёт ҳақиқатини, ижтимоий турмуш муаммоларини бадиий эстетик

меъёр билан, шеърият қонун-қоидаларига путур етказмай, китобхон тафаккури кўзгусида жонли суръатда акс эттириши ва шеъриятдаги бадий янгилишнинг байроқдори бўлганлиги билан характерланади;

– XX аср бошида Туркистон, хусусан Ўзбекистон мисолидаги шарқу ғарб синтезининг намоён бўлиши, унинг жадид адабиётига таъсири шу даврда бевосита ва билвосита рус тили орқали кўплаб инглиз, немис, француз ва бошқа халқлар бадийятининг энг яхши намуналарини ўзбекчалаштирилиши ёки аксинча, ўзбек адабиётининг шоҳ асарларини инглизчалаштирилиши билан белгиланади;

– Чўлпон ижодидаги индивидуал услубнинг ўзига хослиги натижаси ўлароқ унинг шеърлари нафақат Америка, балки Европа ва қардош халқлар адабиётшуносларининг ҳам диққат марказида бўлган ва шоир шеърлари жуда кўп тилларга таржима қилинган;

– Чўлпон шеърларини турли даврларда таржима қилган мутаржим олимларнинг тафаккур тарзи, макони, ўй-фикрлари, шоирнинг шахсий қарашлари у яшаган даврдан фарқ қилса-да, унинг бадий-ғоявий мақсадини таржима тилида, асосан, аслиятдагидек бера олганлар. Чўлпоннинг “Бас энди”, шеърини инглизчалаштирган Темур Хўжа ўғли Э.Олворт ва А.Обидовга нисбатан шоир шеърларидаги нафисликнинг муҳим белгиларини, айниқса, миллий руҳни, асардаги пафосни аслиятдагидек ўгиришга муваффақ бўлганини кўраимиз. Турк таржимони Чўлпон ижодидаги гўзалликнинг лисоний белгиларини таъминлашга, аслиятдаги сўзлар жилосини инглиз тилида аслият билан мутаносибликда беришга муваффақ бўлган (Э.Олворт, Темур Хўжа ўғли Мел Кенни билан биргаликда Чўлпоннинг “Бас энди” шеъри);

– Э.Олвортни жадид адабиёти вакиллари ҳаёти ва ижодини жаҳон адабиёти меҳварига олиб чиққан илк Америка олими ва таржимони сифатида эътироф этиш жоиз. Лекин давр

адабиётидаги америка мутаржими қаламига мансуб шеърий таржималарнинг деярли барчаси, хусусан “Бас энди” шеъри таржимаси ҳам индивидуал фикр исботи, ҳукмрон мафкура талаблари учун хизмат қилган. Чўлпон лирикасига хос бадиий-эстетик мезонлар Олворт таржималарида ифода этилмаган. Олим услубидаги бундай йўналишни унинг тадқиқотларидаги асосий мақсад – сиёсий-мафкуравий ёндашув билан изоҳлаш мумкин. У жаҳид адабиётидаги шеърият намуналарининг деярли барчасини сиёсий-ижтимоий маслақлари исботи учун таржима қилган;

– “Кўнги” шеърини инглизчалаштирган Темур Хўжа ўғли (Мел Кенни билан биргаликда), Ж.Маккейн, А.Обидов каби таржимонлар шоир бадиий маҳоратини тўғри идрок эта олган ва ҳар бири индивидуал услубга (фарқларга) эга эканини таржимада намоён қилган. Уларнинг таржимадаги маҳоратларини ушбу шеъри мисолида қиёслаганимизда шакл ва мазмуннинг диалектик бирлигини сақлаб қолиш хусусияти бошқаларга нисбатан А.Обидов таржимасида аслиятга яқинроқ кўринишда мужассам бўлган;

– юқорида таъкидланган таржимада учраши мумкин бўлган кемтикликлар бошқа мутаржимлар таржимасига хос бўлса-да, уларнинг бу йўналишдаги меҳнати, эришган муваффақиятлари, ўзбек адабиётининг жаҳон миқёсида ўрганилиши, тарғиб этилиши, ўзбек адабиёти яхлит жаҳон адабиётининг бир қисми эканлигини кўрсатади. Буларнинг барчаси амалга оширилган улкан ишлар қаторида саналмоққа ҳақлидир;

– Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Бехбудий каби жаҳид адабиётининг йирик фигуралари ижодини ўрганишга бўлган талаб ва асарларидан намуналар таржима қилишга бўлган қизиқиш йилдан-йилга кучайиб бораётгани, хусусан ўзбек жаҳид адабиёти, умуман ўзбек халқи ҳаёти, маданияти, адабиётига қизиқиш халқаро миқёсда ортиб бораётганини кўрсатади;

– жаид адабиётининг бетакрор намояндалари ижодини инглизчалаштириш нафақат Америкада, балки Европа мамлакатлари, шунингдек, қардош халқлар таржимонлари орасида ҳам жуда кўп учрайди (Э.Олворт, Ж.Маккейн, Й.Бензинг, И.Балдауф, О.Кероу, Темур Хўжа ўғли М.Кенни билан биргаликда, И.Ёрқин). Шундай экан, бу таржималар келгусида янги янги мустақил тадқиқотларни тақозо этиши шубҳасиздир.

АДАБИЙ- ТАНҚИДИЙ МАҚОЛАЛАР

Қодирий романларининг структурал таҳлили ва тадқиқотлардаги етакчи тамойиллар

XX аср ўзбек адабиёти, тарихи ва маданиятига доир тадқиқотлар олиб бораётган хорижлик олимлар – Христафор Мурфи, Эден Наби, Роберта Мария Майкеллеф, Эдворт Олворт, Адиб Холид, Рейчел Ҳаррел, Лайонс Шон Абдулла Қодирий ижодий фаолиятини турли аспектларда тадқиқ этганлар.

Масалан, Эден Наби Абдулла Қодирий асарларини назарий йўналишда ўрганишни мақсад қилган. Олима диссертациясида XX аср бошларидаги адабий жараёнга боғлиқ ижтимоий-эстетик тушунчалар моҳияти, бадиий асар сюжети, композициясидаги умумийлик ва индивидуаллик, бу даврда яратилган бадиий асарларнинг жанр хусусиятлари, адабий йўналишлар, уларга таъсир этган муҳим омиллар, романчиликнинг асосий хусусиятлари, унинг тарихий илдизлари, реалистик методнинг ички имкониятлари ва йўналишлари, ёзувчи услуби, бадиий маҳорати каби масалалар А. Қодирий, С.Айний, А.Фитрат ва бошқа ёзувчи-шоирларнинг бадиий асарлари миқсолида таҳлил қилади¹.

Роберта Мария эса Марказий Осиё, хусусан Туркистондаги миллий тикланишда санъатнинг ўрни, жамият ва бадиий адабиёт ўртасидаги муносабатни, ватанпарварлик, миллатпарварлик ғояларининг ривожланиш босқичларини муайян даврдаги адабий жанрлар, бадиий образлар ва уларга юклатилган маъно, моҳият, мазмун асосида белгилаб, бу борадаги назарий фикрларини ўзбек адабиёти материаллари, жумладан,

¹ N a b y E. Transitional Central Asian Literature: Tajic and Uzbek prose fiction from 1909 to 1932. Columbia University, 1975.

Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романи асосида баён этади². Америка олимлари изланишларидаги муайян бадий асарнинг ижтимоий-ғоявий синкретик тадқиқи, миллат тушунчасини оила воситасида англаш, идрок этиш анъанаси Роберта Мария тадқиқотларига ҳам хос. Унинг таъкидлашича, XX аср ўзбек адабиёти вакиллари, шунингдек, А.Қодирий ҳам ўз бадий-ғоявий мақсадларини амалга оширишда оилавий-маиший саҳналардан кенг фойдаланган.

Х.Мурфи Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижодини монографик планда ўрганган ягона америкалик олимдир. Унинг 1980 йилдаёқ “Ўткан кунлар” ва “Меҳробдан чаён” романларини ўзбек адабиётшунослигида деярли қўлланилмаган, кейинги йилларда оммалашиб бораётган структурал таҳлил методи асосида тадқиқ этгани ҳақида Х.Исматуллаев³, Б.Каримов⁴ тадқиқотлари ва бизнинг дастлабки изланишларимизда⁵ қайд этилган. Аммо уларда структурал усулнинг Мурфи тадқиқотида қандай акс этгани, бошқа тадқиқотлардан фарқли жиҳатлари, муаллиф асарларининг структурал таҳлил воситасида талқин этилишининг асосий сабаблари, аҳамияти, Абдулла Қодирий ижодини ўрганишда олим методи ва методологиясидаги индивидуал ёндашувлар, тадқиқотнинг асосий вазифаси ва қиймати атрофлича ёритиб берилмаган. Шу сабаб ушбу мақолада Х.Мурфи тадқиқотидаги юқорида қайд этилган муаммоларга эътибор қаратамиз.

² Micallef Roberta Maria. The Role of Literature and Intellectuals in National Identity Construction: The Case of Uzbekistan. – University of Texas, 1997, pp.31–40.

³ И с м а т у л л а е в Х. Абдулла Қодирий абадияти // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1994. 14 октябрь, 11 ноябрь.

⁴ К а р и м о в Б. XX аср адабиётшунослигида талқин муаммоси (қодирийшунослик мисолида): Фил.фан.док.дисс. Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 2002. 255–284-бетлар; Б а ҳ о д и р К а р и м. Абдулла Қодирий: танқид, таҳлил ва талқин. Тошкент: Фан, 2006. 211–214-бетлар.

⁵ М и р з а е в а З. Ўзбек жадид адабиётининг Америкада ўрганилиши. Фил.фан.ном.дисс. Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 2007. –140 бет.

Х.Мурфи А.Қодирий романларини машхур назариячи олимлар Жонотан Куллер⁶, Мария Карти⁷ методлари асосида янгича услубда ўрганган ва қуйидаги масалалар тадқиқини ўз олдига вазифа қилиб қўйган:

Биринчидан, Алишер Навоий дostonлари (“Фарход ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”), халқ оғзаки ижоди намуналари (“Алпомиш”, “Кунтуғмиш”, “Тоҳир ва Зухра”) ва Қодирий романлари (“Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён”)даги ҳикоя қурилишининг тасвир ва қиёсидаги анъаналар тадқиқи; бунда Қодирий романларидаги бадиий элементларнинг халқ оғзаки ижоди ва мумтоз асарларга боғлиқлигининг дастлабки омиллари қиёсий, аналогик ва структурал таҳлил методлари воситасида ўрганилади. Олим ушбу боғлиқликнинг асосий сабабларидан бири ёзувчи романлари (асосан “Ўткан кунлар”)нинг китобхон эҳтиёжи асосида юзага келганлигида деб билди ва буни қайд этилган усуллар асосида исботлашга ҳаракат қилади⁸.

Иккинчидан, ҳикоя структураси компонентлари ва унинг ҳикоядаги ўзаро муносабатларини “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён” романларидаги нореал воқелик (олим Отабекнинг ўз уйидаги бахтсизлиги ва Отабекка бегона бўлган Мирзакарим қутидор хонадонидаги бахтини, муаллифнинг салбий образ концепцияси акс этган Ҳомид ва унинг шериклари амалга ошириши мумкин бўлган қотилликни нореал ҳодиса сифатида қабул

⁶ Culler Jonathan. Defining Narrative Units. In Structure and Style in Literature. Ed. Roger Fowler. Cornell University Press, Ithaca, New York, 1975; Structuralist Poetics. Structuralism, Linguistics, and Study of Literature. Cornell University Press, Ithaca, New York, 1974.

⁷ Corti Maria. An introduction to Semiotics. Bloomington: Indiana University Press, 1978.

⁸ Murphy Ch. The Relationship of Abdulla Qadiriyy’s Historical Novels to the Earlier Uzbek Literary Traditions: Washington University, 1980.

қилиб, уни англашнинг иккинчи даражаси⁹ орқали идрок этиш мумкинлигини таъкидлайди)ни тушуниш категориялари¹⁰ воситасида тадқиқ этилиши; бунда, энг аввало ҳикоя шакли, структураси, сўнг ҳикоя қурилишига китобхон муносабати ва воқеликнинг ўқувчи тасавурида қандай акс этгани ўрганилади. Америкалик қодирийшунос Ж.Куллер назарияси асосида “Ўткан кунлар”даги характерларни “ижтимоий жиҳатдан жамият нуқтаи назаридан мусбат (яхши) аммо бадий жиҳатдан манфий (ёмон)” ёки аксинча “бадий жиҳатдан мусбат (яхши), ижтимоий жиҳатдан манфий (ёмон)” образларга тасниф қилади. Юсуфбек Ҳожи, унинг рафиқаси Ўзбек ойим Отабек ва Кумуш муҳаббатига хайрихоҳ бўлиши мумкин бўлган, аммо унинг завола топишига сабабчи Ҳомид ҳамда ҳамтовоқлари – Содиқ, Жаннат гуруҳига киритиши мумкин деган фикрни айтади, аммо китобхон нуқтаи назарида ота-она ўз фарзандига ҳеч қачон ёмонликни раво кўрмайди, демак бу хилдаги образларни жамият тушунчаси асосида “ёмон одам” (ёки “салбий образ”)лар қаторига киритиб бўлмайди¹¹.

Учинчидан, ҳикоя қурилишидаги ташқи шакл ва бадий элементлар – мавзу, символ, сюжет ва характернинг бир мақсадга йўналтириш анъанаси контекста текширилади; анъанавий ҳикоячилик структурасига қўшилган, одатий сюжет бирлигидан ташқарида жойлашган янги элемент – эпилогга романнинг ижтимоий табиати билан боғлиқ китобхоннинг эстетик тушунчасини қўзғатишга хизмат қиладиган, муаллифнинг гоъвий мақсадини, унинг ижтимоий муаммога мурожаатини қатъий асословчи метод сифатида қараш ва буни структурал таҳлил воситасида исботлаш. Образларнинг символик табиатида акс

⁹ Реал бўлмаган воқеликни махсус тасаввур орқали тушуниш.

¹⁰ Жонотан Куллер бадий асарни тушунишнинг беш категориясини яратган.

¹¹ Murphy Ch. The Relationship of Abdulla Qadiriyy's Historical Novels to the Earlier Uzbek Literary Traditions: Washington University, 1980. P. 131.

этган ижтимоий-ғоявий мақсадни Куллер тадқиқотларидаги эмпирик метод¹² (маълум воқеликни амалий фаолият орқали идрок этиш) воситасида тушуниш.

Тўртинчидан, биополяр зиддиятлар назарияси асосида “Ўткан кунлар” ва “Меҳробдан чаён” романларида бир-бирига зид жойлаштирилган концепциялар кузатуви (образларга танланган исмларда акс этган зиддиятли тушунчалар, бурчдаги конфликт, қобил ва ноқобиллик ўртасидаги муносабатлар тадқиқи). Бунда Х.Мурфи тасвирий воситалар тадқиқи орқали конфликтларда акс этган яширин мантиқни тафтиш этишга ҳаракат қилади. Муаллифнинг ижтимоий-ғоявий мақсади яширинган, умумлаштирилган кучли илмий хулосаларни келтириб чиқаришга сабаб бўлган символик образлар моҳиятини ўрганиш. Х.Мурфи изланишларидаги бош масалалардан биридир. Олим бадий асар билан боғлиқ бўлган рамзий ифодаларни очиш билан романнинг миллат қурилишида асосий “ижтимоий актёр” сифатидаги ўрнига алоҳида эътибор қаратади.

Жонотан Куллер нуқтаи назарида “символ” кўп ҳолларда антитезага асосланади¹³. Христафор Мурфи Абдулла Қодирий романларидаги образларнинг исмларидан келиб чиқадиган мазмун асосида ҳам асарнинг ички моҳиятини англаш мумкинлигини қайд этади. Шунингдек, образга танланган исмларда характернинг индивидуал хусусиятларини тез суръатда, пинҳона ошкор қила олиши мумкинлигини таъкидлаб, Ж.Куллернинг биополяр зиддиятлар назарияси асосида қизиқарли кузатишлар олиб боради. Олимнинг таъкидлашича, “Ўткан кунлар” романидаги Жаннат ва унинг ўғли Содиқ образларига танланган исмлар уларнинг символик табиатига нисбатан контраст қўйилади, бу эса китобхоннинг турли хил йўллар воситасида бадий асар

¹² Jonathan Culler. *The Literary in Theory*. Stanford University, Stanford, California, 2007.

¹³ Jonathan Culler. *Structuralist Poetics*. Ithaca, New York: Cornell University Press, 1974. P. 225.

замиридаги яширин мантиқни топишда индивидуал аҳамият касб этади¹⁴.

Кўринадики, Х.Мурфи бу характердаги концепцияда образларнинг романлардаги семиотик элемент сифатидаги ўрнига алоҳида урғу беради. Дарҳақиқат, “Жаннат”, “Содиқ” каби исмларнинг маъноси мусулмон дунёсида ижобий характерга эга эканлиги ва уларнинг бадиий асардаги функцияси билан боғлиқ зидланиш муаллифнинг улар ҳақидаги фикрларини тўғри англаш имконини беради. Тадқиқотдаги “Отабек” исмининг генезиси ва унинг символик табиатидаги биополяр зиддият билан боғлиқ фикрлар ҳам эътиборга молик. Олимнинг маълум қилишича, Отабек тарихий аҳамиятга эга бўлган исмлардан бири. Салжуқийлар давридан бошлаб ёш шаҳзодаларнинг устози, маслаҳатчиси ёки иш юритувчи “отабек” деб номланган. Қўқон хонлигида бу атама “оталиқ” деб ўзгартирилган. Бу нисбат фақат эркаклар учун берилган бўлиб, донолик, ақиллилик ва фаросатлилика ишора. Аммо Отабекнинг муаммолар гирдобида қолиши ва унинг ечимини топа олмаслиги билан боғлиқ ҳолатлар унга танланган исм моҳиятига, унинг символик табиатига зид¹⁵. Америкалик олимнинг ушбу талқинидан бадиий асарда акс этган элементларни ягона мақсадга бирлаштиришда муаллиф маҳорати, кутблардаги зиддиятнинг яна бир ўзига хос шакли маълум бўлади. Аммо иккинчи бир жиҳатдан, Отабек образи билан боғлиқ ўзбек адабиётшунослигидаги талқинлар Америка олими қарашларига жиддий эътироз уйғотиши табиий.

Америкалик олим “Ўткан кунлар” романидаги Мирзакарим, Офтоб ойм, Ўзбек ойм образлари исмларидаги рамзий маънолар хусусида ҳам қизиқарли мулоҳаза билдирган.

¹⁴ Murphy Ch. The Relationship of Abdulla Qadiriyy's Historical Novels to the Earlier Uzbek Literary Traditions: Washington University, 1980. P. 57.

¹⁵ Шу манба.

Умуман олганда, XX аср ўзбек адабиётининг бошқа намуналари, жумладан, М.Бехбудийнинг “Падаркуш” драмасидаги (Тангрикул, Давлат, Тошмурод), Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романидаги (Акбарали мингбоши), Улугбек Ҳамдамнинг “Мувозанат” романидаги (Амир) образларда акс этган исмларнинг биополяри зиддиятлар назарияси асосидаги таҳлилларда 100 йиллик миллий адабиётимиз намуналарида образлар исмларининг зиддантириш концепцияси мавжудлиги ва бу муайян анъана сифатида давом этганлиги кузатилади.

Х.Мурфининг таъкидлашича, “Ўткан кунлар”да акс этган кўп тармоқли зиддиятлар тасвири роман сюжетидаги энг муҳим, китобхон эътиборини ушлаб турадиган “энигматик” (жумбоқли) тасвир турига киради¹⁶. Устоз Матёқуб Қўшжонов ҳам “Ўткан кунлар”да воқеаларнинг сирли баён қилиниши билан боғлиқ жиҳатларни махсус тадқиқ қилган. Романнинг дастлабки бўлими (“Отабек ошиқ”)да қаҳрамонлар психологиясидаги ўзгаришлар, улардаги зиддиятли ҳисларнинг сирли баён қилинишида ёзувчининг ўзига хос услубга эга эканлигини аниқ мисоллар билан далиллаган. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, ўзбек олими М.Қўшжонов Х.Мурфидан фарқли конфликтларга сабаб бўлган энг йирик объект ва субъектларга, романнинг фақат асосий устунлари ўртасидаги зиддиятларга эътибор қаратади¹⁷. Аммо ўзбек ва америкалик олимларнинг Қодирий романлари ва халқ оғзаки ижоди анъаналарининг қиёсий таҳлилларида бир-бирига жуда яқин аналогик тадқиқот методини кўриш мумкин.

Америка олими романда акс этган конфликт турларини тасниф қилади. Унинг фикрича, Отабек бурчи билан боғлиқ зиддиятлар бадий асардаги етакчи гоёни ифодалашда энг муҳим таянч вазифасини бажариши билан бирга А.Қодирий қўллаган

¹⁶ Murphy Ch. The Relationship of Abdulla Qadiriyy's Historical Novels to the Earlier Uzbek Literary Traditions: Washington University, 1980. P. 130.

¹⁷ Қ ў ш ж о н о в М. Ўзбекнинг ўзлиги. Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994.

конфликтларнинг энг яхши намунаси. Бурчдаги конфликтнинг бу жиҳатлари ушбу романтик севгини жамият томонидан қабул қилиш кучини енгиллаштиради¹⁸.

Дарҳақиқат, асар воқеаларини кузатганимизда Отабек бурч билан боғлиқ конфликтларнинг марказида намоён бўлади.

Отабекнинг ота-она олдидagi бурчи

Отабекнинг Кумуш олдидagi бурчи

Отабекнинг Зайнаб олдидagi бурчи

Отабекнинг Ватан олдидagi бурчи

Отабекнинг қайнона ва қайнота олдидagi бурчи

Мурфи тадқиқотларига кўра, Отабекдаги бурч категориясининг бадиий асар структурасидаги ўрни марказий элемент даражасига кўтариляпти. Чиндан ҳам Отабекнинг объектлар (ота-она, маъшук, жуфти ҳалол, Ватан, қайнона ва қайнота) олдидagi бурчи ва бу бурчлар ўртасидаги конфликтлар фожиага айланди. Отабек эса бу фожиаларнинг ечимини топа олмайди. Отабекнинг муқобил ва номуқобиллик қутбида алмашиб туриши билан боғлиқ ҳаракатларидаги биополяр зиддият романдаги улкан муҳаббат шиддатини очиб берган.

Христафор Мурфи “Ўткан кунлар”даги зиддиятларнинг оддий деталлар воситасида ифодаланиши, конфликтлар ривожини, уларнинг бир майдондан кейинги майдонга ҳаракатланишига сабаб бўлган муҳим омиллар, бош образларнинг бахтли ва бахтсизлигидаги бир-бирига зид тушунчалар моҳияти, унга бевоқиф боғлиқ воқеалар, бу боғлиқликнинг энг асосий нуқтаси бўлган бурчдаги конфликтлар тадқиқига эътибор қаратади. Халқ оғзаки ижоди намуналаридаги биополяр зиддиятлар анъанавий методининг Қодирий романларидаги инъикоси, конфликтларнинг янги шакллари, унинг бадиий тасвиридаги ўзига хос муаллиф услуби, янги ижодий методи тадқиқ этилади. Америкалик олимнинг фикрича, анъанавий ҳикоячилик (халқ оғзаки ижоди намуналари)да конфликтлар ривожини кўринмайди, бу-

¹⁸ Murphy Ch. The Relationship of Abdulla Qadiriyy's Historical Novels to the Earlier Uzbek Literary Traditions: Washington University, 1980. P.129.

нинг асосий сабаби муайян воқеликнинг идеал манзарасини кўрсатишдан иборат. Қодирий эса “Ўткан кунлар” романида реал воқелик ифодасини биринчи планга қўяди. Конфликларнинг кўп тармоқлилиги воқелик ва образларни реаллаштириш билан боғлиқ бўлган. Фарҳод ва Тоҳир эса идеал ошиқлардир¹⁹.

Х.Мурфи романнинг ҳар бир қисмидаги китобхон қабул қиладиган ва қабул қилмайдиган воқеаларни системалаштириш орқали структурага солади²⁰. Ўқувчи қабул қиладиган воқеалар қийматини мусбат – бирлашиш (Union), қабул қилмайдиган воқеалар манфий (Seperation) шаклида таснифлайди.

Масалан:

– Отабек ошиқ, Ҳасанали тўйни тезлаштирадиган шахс: бирлашиш – (Union) мусбат, китобхон қабул қиладиган воқелик.

– Ҳомиднинг ёлгон хабарлари сабаб Отабекнинг қамоққа олиниши: ажралиш – (Seperation) манфий, китобхон қабул қилмайдиган воқелик.

– Ўзбек ойимнинг Отабекни иккинчи бор уйлантириш режаси ва унинг Отабек томонидан қабул қилиниши: ажралиш – (Seperation) манфий, китобхон қабул қилмайдиган воқелик.

– Отабекнинг Кумуш олдига қайтиши ва ота-онасини ташлаб кетишга қарор қилиши: бирлашиш – (Union) мусбат, китобхон қабул қиладиган воқелик.

– Ҳомид томонидан уюштирилган иккинчи ёлгон мактуб: ажралиш – (Seperation) манфий, китобхон қабул қилмайдиган воқелик.

Америкалик олим “Ўткан кунлар” романидаги бошқа воқеаларни ҳам мана шундай шаклда таснифлайди.

Ғарб структуралистлари ва структурал метод асосида тадқиқот олиб бораётган ўзбек адабиётининг Америкадаги

¹⁹ Murphy Ch. The Relationship of Abdulla Qadiriyy's Historical Novels to the Earlier Uzbek Literary Traditions: Washington University, 1980. P.132.

²⁰ Шу манба. 124-бет.

тадқиқотчилари бадиий асарни тадқиқ этишда қуйидаги аспектлар ва методлар асосига суянадилар.

1. Ҳикоянинг шаклий қурилиши.

2. Миллий ва жаҳон романчилигининг ўзига хос бадиий, ижтимоий-сиёсий критериялари.

3. Воқеаларнинг энигматик тасвир воситасида ифодаланишида ёзувчининг ўзига хос тасвир усули.

4. Бадиий асарда акс этган кўп маъноли воқеликка ўқувчининг муносабати ва китобхон талқини.

5. Бош қаҳрамонлар эволюцияси. Бадиий асарда иштирок этган характерлар ҳаётида юз берган муайян ўзгаришлар, образнинг асар боши ва охиридаги ҳолатлари ўртасидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатларнинг аналогик тадқиқи.

6. Бадиий асар қурилишида азалдан мавжуд бўлган ташқи моҳиятни тадқиқ этиш баробарида бадиий асарнинг ички структурасидаги янги, кутилмаган маъноларни семиологик тадқиқот методи воситасида тадқиқ этиш.

7. Турли хил семиотик аънаналар ва ундаги маъно ишлаб чиқарувчи механизмларнинг аналитик таҳлили.

8. Асар поэтикаси, унда акс этган бадиий санъатлар тадқиқида лингвистик методнинг аҳамияти ва бунга марказий мавзу сифатида қараш.

Х.Мурфи Қодирий романларини тадқиқ қилишда нима учун асосан структурал методдан фойдаланди, бунинг асосий сабаблари нималардан иборат? Қодирий романларини бошқа методлар воситасида ҳам тадқиқ қилиш мумкин эдику?

Структурализмнинг асосий хусусиятлари ва имкониятлари, шунингдек, олим тадқиқотидаги айрим илмий-назарий қарашлар, ҳулосалар асосида буни қуйидаги омиллар билан изоҳлаш мумкин:

– “Ўткан кунлар” ва халқ оғзаки ижоди намуналаридаги ўхшаш шаклларнинг китобхон эҳтиёжидан келиб чиққанлигини асослашда энг қулай тадқиқот усули сифатида қараш;

– 80-йилларда Америка ўзбекшунослари изланишларидаги асосий мақсадли мафкуравий йўналишдан фарқли бадий асарга, матнга холис ёндашиш имконини бериш;

– туркий адабиётлар билан боғлиқ тадқиқотларнинг барчасида филологик ёндашув мавжудлигига асосланиб, шакли тадқиқ этиш воситасида тушуниш ва англашни енгиллаштириш, бадий асарни мутахассис бўлмаганлар томонидан ҳам осонгина қабул қилинишини таъминлаш;

– Владимир Пропп назариясига кўра, икки ҳикоядаги умумий, туташ хусусиятлар бир хил вазифани бажариши ва бажармаслиги ҳам мумкин. Шу жиҳатдан халқ оғзаки ижоди намуналари ва Қодирийнинг тарихий романлари структуралари ўртасидаги боғлиқлик ва уларни турли хил функциялар намунаси сифатида тадқиқ қилишда структурал методга энг яхши тадқиқот усули сифатида қараш;

– “Ўткан кунлар” романи дастлабки аниқланмаган (тадқиқ этилмаган) услубда ёзилгандек тасаввур уйғотиши ва “уни роман деб қабул қилиб бўлмаслиги”²¹.

Кейинги йилларда ўзбек адабиётшунослигида Абдуғофур Расулов²², Ҳамидулла Болтабоев²³, Сувон Мелиев²⁴, Қўрдош Қахрамонов²⁵, Ислом Ёқубов²⁶ каби олимларнинг структурал таҳлил усули, унинг моҳияти, поэтик имкониятлари, мазкур методнинг ўзбек адабиёти материаллари тадбиқидаги ўзига хос

²¹ Murphy Ch. The Relationship of Abdulla Qadiri's Historical novels to the Earlier Uzbek Literary Traditions: Washington University, 1980. P. 5.

²² Расулов А. Бадийлик – безавол янгилик. Тошкент, 2007.

²³ Ҳамидулла Болтабоев. Теранлик (Адабиётимиз фаҳри). Тошкент, 2007. 202–214-бетлар.

²⁴ Мелиев С. Структурализм ва структурал таҳлил ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 2008. 2-сон. 12–20-бетлар.

²⁵ Қўрдош Қахрамонов. Адабий танқидда структурал метод тақлини // Ўзбек тили ва адабиёти. 2009. 5-сон. 34–38-бетлар.

²⁶ Ислом Ёқубов. Структурал поэтика имкониятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2006. 3-сон. 3–12-бетлар.

тамойилларга бағишланган мақолалари эълон қилинди. Аммо мазкур йўналишдаги тадқиқотлар хронологиясидан америкалик қодирийшунос Христафор Мурфи ўзбек адабиётшунослигида “Ўткан кунлар” романининг илк структурал тадқиқотчиси деган хулосага келиш мумкин.

Америка олимларининг Абдулла Қодирий ижоди билан боғлиқ тадқиқотларидаги умумий жиҳат бадий асарларни тарихийлик мезонларига суяниб, қиёсий усул асосида тадқиқ этиб, муайян воқеликни образли сўз ёки рамзийлаштирилган фикрга ёндош таҳлил қилиши, жамиятни ислоҳ этишда маърифат, таълим, дин, маданият ва ёшларнинг ўрни масаласи, озодликка эришиш йўллари излаш, муайян даврда яратилган асарларни бадий-ғоявий ва сиёсий-ижтимоий мезонларга уйғунлашиб кетиши билан белгиланади. Улар муаллиф асарларини рамзий нуқтаи назардан тадқиқ қилишга ҳаракат қиладилар ва асардаги символлаштирилган образлар хусусида кенг тўхталадилар. Муаллиф яратган ҳар бир эпизод, кўриниш, лавҳа, образни муаллиф давридаги мавжуд ижтимоий-ғоявий воқеаларга боғлаб фикр юритади. Бундай кузатишлар, бир жиҳатдан Абдулла Қодирий ижодидаги янги ижтимоий қиёфаларнинг акс этишини таъминласа, иккинчи бир томондан, бадий асар зоҳиридаги ҳаққоний тушунчалар мантигини қиёсий ўрганишда ўзига хос ўрин тутаети. Бадий асар таҳлилида рус адабиётшуноси Н.Ф.Бельчиков таъкид этган энг муҳим талаблардан бири – ҳар қандай ижод намунасини библиографик, текстологик ва манбашунослик нуқтаи назаридан бошлаб тадқиқ этиш²⁷ тамойили айниқса Х.Мурфи, Р.Мария каби олимларнинг Қодирий ижоди меросига боғлиқ ишларида яққол акс этган. Бундай усул санъат асари табиатини мукамал, изчил, кенг қамровли ҳолда очиб бериш билан бирга асар таҳлиliga йўналтирилган ягона мақсадли жараённи юзага келтиради. Шу жиҳатдан, бадий асарни таҳлил

²⁷ Бельчиков Н.Ф. Пути и навыки литературоведческого труда. М.: Наука, 1965. С. 233.

этишдаги бундай йўналишлар Э.Олворт, Х.Мурфи, Р.Мария тадқиқотларидаги етакчи тамойилларни оқлайди.

Инглиззабон олимлар изланишларида бадий асар қамровидаги тугал тушунчалар ёки асарнинг четлаб ўтилган нуқталаридаги реал фикрларнинг аниқ таҳлили турли хил тамойиллар асосида тадқиқ қилиниши кузатилади.

2010 йил

Ўзбек ва хорижлик олимлар бадий асар ғояси талқинидаги тафовутларнинг назарий методологик асослари

Бугунги кунда, миллий тикланиш ғоясининг бадий ифода-си саналувчи асарлар муайян даврдаги сиёсий-ижтимоий вазият тақозоси, ижодкор салоҳияти, ижодий-эстетик концепцияси, бадий маҳорати, эркин интилишларига яратилган имконнинг даражаси, шахсий жасорати сингари кўплаб факторлар билан боғлиқ тарзда аналитик таҳлилни тақозо этади. Жумладан, Фитрат асарларида “Рус доктори”, “Сайёҳ”, “Фаранги” образлари маърифий, ижтимоий-ғоявий мақсадларни тарғиб қилиш, миллий интеллектуал образларни шакллантиришда ўзига хос бадий восита ролини ўйнагани ҳолда, муаллиф ижодий-эстетик концепцияси жаҳид образида ифодаланadi. Бошқачарoқ айтганда, ўлкадаги ҳақиқий аҳволни ўзганинг нигоҳи билан кузатиш приёми орқали таназзул сабаблари: ақидаларастлик ва жаҳолат танқид остига олинади.

Америкалик олим Адиб Холид бадий адабиёт бағридаги бундай образлар талқинига қуйидагича баҳо беради: “Кўпғоялилиқка асосланган асарлар муҳим ижтимоий-сиёсий масалалар тарғиботини мақсад қилганлигига қарамасдан, уларнинг аксариятида мусулмон бўлмаган шахслар диннинг янги қирраларини намоён қилади. Араб тилида эркин гапира оладиган зиёли – европалик образи орқали муаллиф даврнинг янги фикр кишиси – жаҳид қарашларини акс эттиради, аммо эъти-

борлиси шундаки, европалик худди замонавий мусулмонларга ўхшаб мунозара қилади”¹.

Чиндан ҳам Фаранги ислом қонуниятларини мукаммал билган кишидек Қуръонни шарҳлайди, пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в) ҳадисларидан мисоллар, суралардан парчалар (оятлар) келтириб, изоҳлайди. У Америка олими таъкидлаганидек, гайридин бўла туриб шундай даражада баҳс олиб бориши мумкинми?

АҚШ тадқиқотчисининг бу борадаги хулосаси қуйидагича: “Фаранги янги услубдаги мактабларда таҳсил олган шахс. Фитрат бу асарида ҳам худди “Ҳинд сайёҳи баёноти”даги сингари замонавий таълимга эга христианларни саводсиз мусулмонларга нисбатан ислом дини ва таълимотини яхшироқ тушунишлари мумкинлигини яна бир бор кўрсатган”².

Америкалик ўзбекшунос ушбу типдаги қаҳрамонларнинг бир томонлама талқинига тўғри баҳо беради ва мазкур образга хос хусусиятни тўғри англайди. Олим хулосаларида бундай хилдаги образларга қараш бир қадар кенгроқ миқёс касб этаётгани, характер тасвирига полифоник тасвир унсурлари кириб келаётганлигини кузатиш мумкин бўлади.

Аммо, афсуски, уммон орти тадқиқотчиси етакчи қаҳрамонлар (Фаранги образи назарда тутилмоқда – З.М.)нинг гайримуслим эканлигини жаҳон адабиётининг тасвир усуллари га ҳамоҳанглик³, шарқона тафаккур тарзи ва ментал хусуси-

¹ Russia's Orient. Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917/ M.Khodorkovsky, Y.Slezkine, E.J.Lazzerini, A.Khalid and etc.; ed. Daniel R.Brower and E.J.Lazzerini. Bloomington: Indiana University Press, 1997. P.196.

² Шу манбага қаралсин.

³ Жаҳон адабиётида бирор мамлакатнинг сиёсий-ижтимоий ва маданий ҳаёти ҳақида мулоҳаза юритиш, танқидий фикрлар айтиш учун бу мамлакат турмушига бошқа бирор мамлакат фуқаросининг кўзи билан қаралган ёхуд бирор мамлакатнинг аҳволи билан таққосланган. Масалан, француз маърифатпарвари Шарль Монтескьенинг “Француз мактублари” асарида Эронда истиқомат қиладиган Ўзбек деган йигитнинг мактублари орқали ҳам Эрон, ҳам француз воқелигидаги жаҳолат, нодонлик қораланади. Демак, Абдурауф Фитратнинг “Мунозара”, “Баёноти сайёҳи

ятларнинг ўзига хослигидан изламайди. У Фитрат дунёқараши ва эстетик идеалини белгиловчи замонавий таълим масаласига эмас, балки диний-этник тафовутларга кўпроқ эътибор қаратиб, муаммо моҳиятига айирмачилик позициясидан ёндошади. Аниқроқ қилиб айтганда, унинг тарафкашликка таянувчи муҳокамаси замонавий таълим олган муслимлар насроний динидаги саводсиз исавийларга нисбатан шу дин моҳиятини тўлиқроқ билиши мумкин эмасми? деган мантиққа бардош бера олмайди. Қолаверса, Фитрат ва француз маърифатпарвари Шарль Монтескье яратган образлар ва қўллаган ифода воситаларининг қиёсий таҳлили Адиб Холиднинг Фитрат эстетик идеалидаги тимсоллар моҳиятига етиб кела олмаганлигини далиллайди.

Демак, Фитрат асарларидаги “фаранги” образини миллий-этник гуруҳга нисбат бериш мумкин эмас. Чунки фаранги моҳият эътибори билан, ислом таълимотини, диний ва дунёвий билимларни чуқур ўрганиш баробарида, Европа маданиятини ҳам ўзлаштирган Туркистонда пайдо бўлаётган маърифатпарварларнинг образи. Яна ҳам аниқроқ айтганда, Фитрат эстетик идеалидаги тимсолдир. Агар у ёхуд бу асарнинг етакчи қаҳрамонлари ҳаёт тарзи ва характериға ёзувчи ўзини асос қилиб олиши мумкинлиги назарда тутилса, Фаранги образига прототип сифатида ҳам қараш мумкин бўлади. Аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, бу образнинг юзага келишиға Фитратнинг ўзи ва унга таниш бўлган жадидларнинг кўринишлари, характерлари хизмат қилган. Фитрат форс тилини мукаммал билувчи Ислом дини билимдонларидан бири ҳисобланган. У тасаввуф адабиётини яхши тушунган. Жадид зиёлиси сифатида Фитрат ақидапарастларни танқид остиға олиши, диний маҳдудликни

ҳинди” асарларидаги рус ва Европа кишиси образларининг яратилишида жаҳон адабиётидаги бундай усулларнинг муносиб таъсири ҳам бўлган. Бу ҳақда қаранг: Ш а р а ф и д д и н о в О. Ижодни англаш бахти. Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик қомапаняиси, 2004. 103-бет.

қоралашни табиий. Демак, “Мунозара” асарида, гарчи фаранги ва бухоролик мударрис образлари яратилган бўлса-да, адиб аслида ўзи билан ўзи баҳсга киришган.

Биз масалага янада аниқлик киритиш мақсадида “фаранги” атамаси этимологиясига кенгроқ тўхташни лозим кўрдик. Бу атама асли арабча бўлиб, тор доирада французларга, кенг доирада эса бутун европаликларга нисбатан қўлланилган. Чунончи, мазкур атама қуйидагича шарҳланади: “Фарангистон – Франция, Европа”. Арабшунос олим Рашид Зоҳиднинг айтишича, араблар “француз” атамасини бузиб, “фаранги” шаклида талаффуз қилишган. Арабларда ўзларига нотаниш сўзни арабча оҳангга мослаб талаффуз этиш одат тусига айланган. Бу одат шу саъй-ҳаракат боис ўртаосиёликлар тилига ҳам кўчиб ўтган. Дейлик, улар Американи Амриқо шаклида, Германияни Кермон шаклида талаффуз қилишган. Абдулла Қодирийнинг “Тинч иш” ҳикоясида ҳам Рашид Зоҳид фикрларини далилловчи маълумотларни кўриш мумкин⁴.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да шарҳланишича, “фаранги” атамаси кўчма маънода “уста”, “ҳар бир иш қўлидан келадиган” маъноларни ҳам берган⁵. “Фаранги” атамаси замирида “қаловини топиб қорни ёндирадиган” ёки “сеҳргар”, “жодугар” маънолари яширинганини пайқаш мумкин. Форсийзабон ўзбек шоири Мирзо Бедил бир ғазалида ноз-ишвали, аҳдига вафо қилмайдиган аёллар гуруҳини “Фарангистон эли” шаклида номлаган⁶.

Демак, юқоридаги изоҳлардан Фитратнинг “Мунозара”сидаги Фаранги европаликларнинг умумлашма образи дейиш мумкин. Агар шундай бўлганда ҳам, Адиб Холиднинг уни ев-

⁴ Абдулла Қодирий. Кичик асарлар. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Бадий адабиёт нашриёти, 1969.

⁵ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томлик. 2-том. М.: Рус тили, 1981. 295-бет.

⁶ Азизлар анжумани. Баёз. Форсийдан Матназар Абдулҳаким таржимаси. Тошкент: Ўзбекистон, 2008.

ропалик инглиз (European Englishman)⁷ деб талқин қилиши дуруст эмаслиги, “Фаранги” мутлақо инглиз кишиси эмас, балки жилла қурса, француз миллатига мансуб европалик бўлиши мумкинлиги ойдинлашади.

Айни пайтда, Фаранги образининг яратилиши мутлақо тасодиф меваси ҳам эмас, албатта. Муаллиф уни асарга олиб кириш асносида ўзига ҳаётда шахсан таниш бўлган француз М.Г.Ханатонг шахсидан фойдаланган деган қарашлар ҳам мавжуд. Бундай қарашга кўра ёзувчининг назарий мушоҳадаларига эмас, балки амалий фаолиятига кўпроқ урғу берилади. Жумладан, япон олими Хисао Коматсу “Мунозара”даги европалик образи хусусида сўз юритиб, асар моҳияти, унга хос хусусиятларни Бухородаги усмонлилар газетаси “Сироту-л-мустақим”да ёритилган мақолалардан излайди⁸. Хисао Коматсу Фитратнинг Муҳаммад Абдуҳ (1849–1905) ва француз М.Г.Ханатонг ўртасидаги мунозарадан таъсирлангани, асардаги Фаранги образининг яратилиши тасодиф эмаслиги, унинг асарга олиб кирилиши асосида француз нотифининг шахси ётганлигини исботлашга урунади. Албатта, Хисао Коматсу фикр-мушоҳадаларини асослашга хизмат қилувчи факторларни ҳам инкор этмаймиз. Бироқ, соғлом мантиқ муаммонинг барча жиҳатларини яхлит кузатишни талаб этади. Ахир “Сироту-л-мустақим”даги мунозарада француз М.Г.Ханатонгнинг суҳбатдоши Муҳаммад Абдуҳ эмасмиди. Мунозара томонлар-

⁷ Russia’s Orient. Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917 / M.Khodorkovsky, Y.Slezkine, E.J.Lazzerini, A.Khalid and etc.; ed. Daniel R. Brower and E.J.Lazzerini.-Bloomington: Indiana University Press, 1997. P.196.

⁸ Х и с а о К о м а т с у. Бухорон Шариф ва Истанбул: “Мунозара” моҳиятини англаш. “Россия ва Марказий Осиёда Ислом ва сиёсат”. Токио: Ничифутсикайкан, 1999. 13–14 октябрь. Қаранг: Фитрат ва жадидчилик. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. 269–273-бетлар. Инглиз тилидан Қ.Исмоилов ва Ҳ.Болтабоев таржимаси.

нинг ҳар иккаласига тегишли саналмайдими. Унда нима учун француз суҳбатдошга кўпроқ нисбат берилмоқда. Нега баҳс-мунозара учун айнан Ҳиндистон танланди. Бундан кўзланган мақсад ислом тамаддунини ундан аввалроқ Ҳиндистонда куртак ёзиб, жаҳонга ёйилган цивилизация билан боғлаш эмасми. Жадиличлик ҳаракати раҳнамоси Исмоилбек Гаспринский ҳам Ҳиндистондаги тамадаун хусусида: “Ислом цивилизациясига бир вақтлар ҳинд тараққиёти таъсир ўтказган. Асосий халифа Абу Жаъфар Абдуллоҳ ал-Мансур VIII аср ҳинд олимларидан фалакиёт илмини ўрганган эди”⁹, – дегани инобатга олинса, Фитрат тарих ҳақиқатларига содиқ қолиб, ҳинд цивилизацияси¹⁰га Фарангистонга нисбатан кўпроқ умид назарини тиккан эмасмикин. Умуман, Фитрат назарий ва Фитрат амалиётчини сунъий равишда бир-биридан ажратиш мумкинми. Ахир, назария ва амалиёт Фитрат даҳосининг қўш қанотлари эмасми.

Демак, бу ўринда Фитрат фикр-хаёллари дунёсига яқин шахс М.Г.Ханатонгга фаранги образи яратилишига туртки бўлиши мумкин бўлган факторлардан бири сифатида қараш тўғри бўлади. Ижодий жараён табиати ҳам айнан шуни тақозо этади. Ижодий жараён табиати ҳамда бадиий матн моҳиятидан келиб чиқмаган юқоридаги муҳокамаларнинг ҳеч бири эса Фитрат эстетик идеаллари ва интеллектуал қаҳрамонлари табиатини, демакки, жадида адабиётидаги мазкур образ эволюциясини изоҳлашга қодир эмас.

⁹ Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти / Б.Қосимов, Ш.Юсупов, У.Долимов ва б. Тошкент: Маънавият, 2004. 231-бет.

¹⁰ Абдурауф Фитратнинг “Баёноти сайёҳи ҳинди”дан ташқари “Чин севиш”, “Ҳинд ихтилочилари” каби асарларида воқелик ҳинд образлари воситасида баён қилинади. Турк олими Темур Хўжа ўган ўзининг “Indian Revolutionaries as Metaphor in Modern Uzbek Literature” номли мақоласида муаллифнинг сиёсий-ижтимоий ва гоёвий мақсадини рамзий образлар воситасида атрофича тадқиқ этган. Қаранг: T i m u r K o s a o g l u. Indian Revolutionaries as Metaphor in Modern Uzbek Literature. Asian Annual, 2004.

Юқоридаги кузатишлардан маълум бўляптики, муаммо моҳиятига жаҳон адабиётшунослиги назарий концепциялари асосида ёндошиш, жадид адабиёти эстетик идеалига таъсир этган факторларни атрофлича таҳлил ва талқин этиш, унинг тадريجини кўрсатиш, образларни аниқ бадий асар мавзуси, ғояси, сюжет бирлиги, муаллиф ижтимоий-ғоявий, эстетик мақсадлари, ифода йўсини асосида таснифлаш лозим. Жумладан, рамзий-мажозий ва ишоравий тасвирлар нафақат ижтимоий, балки эстетик талқинларни ҳам тақозо қилади. Ҳатто, қахрамонлар фожевий тақдирида ҳам ўзига хос рамз ва мажоз мужассамки, эпитетлар моҳиятига диққат қаратмасдан мазкур моҳият ёрқин очилмайди.

Бундай масалаларни ёритишда биз Оғир Аҳметнинг “Ўткан кунлар”, “Қутлуғ қон”, “Тушда кечган умрлар” романларига хос образларни характерлашда алоҳида муаллифнинг ҳаёт йўли, уни ўраб турган муҳит, ижодкорнинг индивидуал тарихи, табиати, дунёқараши, шахсий тажрибалари ва ғояларига муҳим фактор сифатида қарабини ёқлаймиз. Чунки америкалик олим ёзувчиларнинг миллий қахрамон яратиш услуби ва принципларидаги индивидуал хусусиятларни анча ишончли тадқиқ этишга муваффақ бўлган¹¹.

Оғир Аҳметнинг фикрича, ўзбек адабиётида идеал қахрамонлар вужудга келишида Россия, рус маданияти, рус кишилари, кейинроқ советлар идеологияси, рус тарихи ва албатта уларнинг мустамлакачилик қудрати муҳим аҳамият касб этади¹². Хусусан, Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романидаги

¹¹ A h m e t A g' i r. From Colonial to Post Colonial Future: Three Uzbek Novels (Qodiriy, Oybek, Hoshimov) A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. University of Wisconsin-Madison, 2003.

¹² A h m e t A g' i r. From Colonial to Post Colonial Future: Three Uzbek Novels (Qodiriy, Oybek, Hoshimov) A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. University of Wisconsin- Madison, 2003. P.13

Отабек образида акс этган эпитетларнинг бир қисми рус модернизацияси билан боғлиқ¹³.

Дарҳақиқат, олим таъкидлаганидек, Қодирий ўз идеалини яратишда европа – рус цивилизацияси ва тамаддун эгаларидан восита сифатида фойдаланган. Отабекнинг Рус цивилизациясига муносабати характерни ёрқинроқ очиш, роман бош ғоясини қуюқ ва бўрттириб ифодалашда таянч вазифасини бажаради¹⁴. Хусусан, Қутидор тилидан айтилган: “Чин савдогар сиз эмишсиз, ... биз шу ёшқа келиб ҳали ўзимизнинг каттароқ шаҳарларимизни ҳам кўралмадик: сиз ўриснинг Шамайигача боргансиз”¹⁵ каби сатрларда ҳам бош образнинг индивидуал, бошқалардан ажралиб турадиган хусусияти ифодаланган. Шамай – Россиянинг ҳозирги Семипалатинск шаҳри. Романда баён этилишича, жуда кам сонли савдогарларгина Россия шаҳарларига тижорат мақсадида бориб келишган. “Ўткан кунлар” романида ўша нотанишлик ҳиссиёти қуйидагича ифодаланади: “Ўрис шаҳарларига бориб савдо қилгучилар Туркистонда жуда оз ҳисобда бўлиб, чет эларни кўрган Отабек мажлисқа тансиқланди”¹⁶.

Огир Аҳмет идеал образлар кўп ҳолларда романтизм асосига қурилади, деб ҳисоблайди. Чунки романтизмда муаллиф фикрларини баён этиш имконияти кенгрок. Хусусан, романтик қаҳрамонлар инсон характеридаги ижтимоий ҳаёт учун зарур жиҳатларни мукамал акс эттириш ва тарғиб қилишда қулай воситадир. Олим “Ўткан кунлар” романидаги ёзувчи эстетик идеали акс этган Отабек образини ҳам романтик модель, романтик идеал қаҳрамон, шу билан бирга романтик ислохотчи ҳамдир,

¹³ Шу манба. 169-бет.

¹⁴ Қўш ж о н о в М. Ҳаёт ва қаҳрамон. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. 13-бет.

¹⁵ А б д у л л а Қ о д и р и й. Ўткан кунлар. Тошкент: Шарқ нашриёт-матбаа концерни, 2000. 21-бет.

¹⁶ Ўша жойда.

деб айтади¹⁷. У ўз қарашларини исботлашда инглиз олими Жемес Вилсоннинг романтик идеал қаҳрамонлар ақл-идрок воситасида ўз-ўзини англаш, жамиятда мавжуд муаммолар ечимини топишга ҳаракат қилиш ва сўнгида ўз ҳаётини халқ манфаатлари йўлида қурбон қилиш асосида яратилади, деган назарий қарашларига таянган.

Мазкур фикрлардан кўринадики, Оғир Аҳмет романтизмининг миллий ва индивидуал ўзига хослик, идеал қаҳрамонлар ва ҳис-туйғуларни тасвирлашга асосланган оқим сифатида талқин қилади. Отабек образини унинг руҳияти, бадий асардаги функцияси нуқтаи назаридан таҳлил этишга уринади.

Аслида ҳам романтизмда “реалликдан қочиш”, реал оламдан кўра мукамалроқ олам – бадий реаллик яратишга интилиш тамойили мавжуд. Романтизм адабиётининг бош қаҳрамони ҳам ёвузликка қарши курашаётган бўлишига қарамасдан, оламни тубдан ўзгартиришга қодир эмас. Шунга қарамасдан, бу шахс сирли ва ададсиз ички дунёси (муҳаббатияу нафрати, меҳрию қаҳри, изтиробли ўйлари ва ўз-ўзини тафтиш қилиши ва б.) билан реал воқеликдаги маишат қулига айланиб бораётган кишилар (умум ва оломон) дан ажралиб турувчи алоҳида олам. Бинобарин, эстетик идеалдаги образ. Аммо романтик методнинг яшаш тарзи, шу асосда яратилган қаҳрамоннинг ҳаётий вазифаси муаммоси анча мураккабдир. Гап шундаки, мазкур категория роман жанри бағрида, хусусан “Ўткан кунлар”да “етакчи метод”дан реализм бағридаги восита, ўзига хос тамойилга айланади. Яъни ўзининг доминантлик хусусиятини йўқотади. Чунки Абдулла Қодирий Отабек образини реал ҳаётнинг воқелик заминидан яратган. У намунали образ яратишда ҳаёт ҳақиқати ва қаҳрамон мантиғи ўртасидаги мувозанатни сақлай олган. Мавжуд воқеликдан қониқмаган адиб одам ва жамият муаммолари

¹⁷ A h m e t A g ' i r. From Colonial to Post Colonial Future: Three Uzbek Novels (Qodiriy, Oybek, Hoshimov) A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. University of Wisconsin-Madison, 2003. P.14.

ни маърифий асосда мувозанатга келтириш мумкин деб билган. Демак, Қодирий инсон тафаккурининг кучига ишонган. Реал макондаги воқеаларни қаламга олган. Гарчанд, Отабек хатти-ҳаракатларида разолатга қарши кескин курашувчанлик ҳоллари кузатилса-да, у моҳият эътибори билан ислоҳотчилик йўлидан боради. Соғлом ақлга номувофиқ ҳолларни янгилаш тарафдори сифатида намоён бўлади. Шу жиҳатдан “Ўткан кунлар” Қодирийнинг эркин тафаккури, миллат зиёлиси сифатидаги истиробли ўйлари, ижодий методларни синтезлаштириш, роман доирасида турли эстетик белгиларни қоришиқ ҳолда қўллашга интилиш борасидаги илк уринишлари, бир сўз билан айтганда, норматив поэтика канонларини бузароқ яратган тарихий асаридир. Шунинг учун ҳам мазкур роман бадиий тафаккур ривожига бир қадам олға кетиш, жаҳон адабиётига ҳамоҳанглик хусусиятлари жиҳатидан эътибор ва эътирофларга сазовор бўлган.

Таассуфки, Оғир Аҳмет романнинг етакчи образларидаги миллий китобхонга таниш хусусиятларни кўра олмайди. Чунки унинг образга муносабати методни тарихий категория сифатида олиб қарашгагина асосланади. Олим муайян асарда доминантлик қилувчи метод бағрида ўзга методларнинг ҳам поэтик восита мақомида синтезланишини англаб етмайди.

Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романи тарихий материал асосида яратилган. Асарда тасвирланган образлар XIX асрнинг иккинчи ярмидаги ҳаётнинг типик вакиллари дир. Тарихийлик эса реализмнинг асосий шартларидан биридир. Шу жиҳатдан ушбу мулоҳаза-муҳокамалар ўтган аср бошларидаги реалистик асарларда акс этган идеал қаҳрамонлар образи муаллифларга таниш жамият вакиллари, ҳаётдаги жонли кишилар, давр қаҳрамонлари ва айрим ҳолларда уларга ёзувчиларнинг ўзлари асос қилиб олинганлиги ҳақидаги юқоридаги фикр-қарашларимизни тасдиқлайди.

Демак, тасвир принципи муаммоси тарихий тараққиётнинг муайян даври ва миллий адабиётга нисбатан ҳам, алоҳида ижод-

кор ёхуд унинг муайян асарига нисбатан ҳам индивидуал ёндашувни тақозо қилади. Абдулла Қодирий эстетикаси, хусусан эстетик идеали маърифатчилик ва жадиҳчиликдан ажралган ҳодиса эмас. Адиб романларида инсон ва муҳит масаласи етакчи мавзуга айланиб, бадиий умумлаштирилиши, ислохотчилик руҳининг кучлилиги бежиз эмас. Қодирий ҳаётий материални эстетик идеаллари билан қўша олди. Унга фольклор ва мумтоз адабиётимиз руҳидан маънавий-ифодавий куч ато этди.

Инглиз назариётчиларидан бири Клеймент романтик қаҳрамонларни ҳаёт қийинчиликларига муносабатига кўра “пассив” ва “актив” тарзда икки категорияга ажратади¹⁸. Романтизмнинг характерини бу тарзда изоҳлаш, бизнингча, тарихга нисбатан тенденциоз муносабатдан келиб чиқади. Унда ижтимоий воқеликнинг тасдиғи ва инкори принципига асосланилади. Шу маънода, у қайсидир жиҳатлари билан шўро даврида романтизмни “реакцион”, “прогрессив”, “революцион” тарзда ғайриилмий таснифлашга уринишларни эслатади. Жумладан, Оғир Аҳмет ҳам Отабекни “пассив қаҳрамон” деб баҳолайди¹⁹. Унинг наздида етакчи қаҳрамоннинг ота-она истагига қарши бора олмаслиги, Ҳомиднинг бўҳтони билан ҳибсга олиниш воқеасидан сўнг бетадбир қолиши сингари ҳолатлар ана шундай ижтимоий нофаоллик белгилари бўлиб кўринади.

Америкалик ўзбекшунос Роберта Мария наздида ўзбек романларидаги оталар бир жиҳатдан, сиёсий тузум вакиллари, яъни ижтимоий фаол шахслар. Айни пайтда, улар оиланинг ички муаммоларини ҳал қилишда муайян роль ўйнашдан ожиз, яъни “пассив, гунг ёки ўлик”. Кўринадикки, олима Ўзбек олим-

¹⁸ C l e m e n t N. H. Romanticism in France. New York: The modern language Association of America, 1939. pp. 438–439 (Ушбу манба Оғир Аҳмет диссертациясидан олинди).

¹⁹ A h m e t A g' i r. From Colonial to Post Colonial Future: Three Uzbek Novels (Qodiriy, Oybek, Hoshimov) A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. University of Wisconsin-Madison, 2003. P.101.

нинг Отабекни иккинчи марта уйлантириши билан боғлиқ воқеада Юсуфбек Хожининг таъсир кучи бирқадар заифлигини назарда тутиб, “ота образи жамиятда бирор-бир сиёсий мавқега эга бўлса-да, у оиланинг ички муаммоларини ҳал қилишда ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас, пассив”, деган фикрни илгари сурмоқда. Унинг фикрича, гунг ота образи ўзгараётган структурал тузумнинг рамзий ифодасидир. Ташқи фаолликдан маҳрум оналарда эса бунинг акси кузатилади. Улар эски ақидалар етотида ҳаракат қилиб, оилани вайрон қиладиган рамзлашган образ сифатида гавдаланишади²⁰.

Христофор Мурфининг романдаги Кумуш образи ҳар томонлама етук маъшуқа сифатида тасвирланган, Қодирий қаҳрамон номини роман марказига олиб чиққан бўлса-да, уни етарлича фаоллаштира олмаганлиги, Кумуш ёндош характерларга нисбатан кам ривожланганлиги ҳақидаги бирёқлама хулосалари ҳақида юқоридаги фаслларда тўхтаган эдик.

Кузатганимиздек, миллий адабиётимиздаги етакчи қаҳрамон муаммоси масаласи тадқиқида Америка олимлари қарашларида бир-бирига ўхшашлик (аналогия) кўзга ташланади. Мунаққидларнинг роман мазмун-мундарижасини белгилаш, характерлар моҳиятини тайин этишдаги ёндашув тамойиллари бадиий адабиётдан ижтимоий муносабатларни излашдек мутлақлашган, айтиш жоиз бўлса, вульгарлашган ақидаларга асосланади. Ваҳоланки, бадиий адабиёт ҳеч қачон ижтимоий ҳаётнинг бадиий иллюстрацияси бўлмаган. Демак, мунаққидларнинг турғун ақидалари ҳар қанча субъектив бўлмасин, улар биринчидан, социологик метод ва вульгар социологизм ўртасидаги нозик чегарани илғашмайди, иккинчидан, миллий характер мантиғига мутлақо зид фикрлашади. Шунинг учун ҳам Оғир Аҳмет, Роберта Мария ва Христофор Мурфининг

²⁰ Micallef Roberta Maria. The Role of Literature and Intellectuals in National Identity Construction : The Case of Uzbekistan. USA: University of Texas, 1997, pp.37–38.

фикрлари гайриилмийдир. Биз, “Ўткан кунлар”да америкалик олимлар наздида “пассив образлар” бўлиб кўринган Юсуфбек Ҳожи, Отабек, Кумуш характерлари муаллиф мақсади доирасида бўй-басти билан тасвирланган, деган фикрдамиз. Агар Отабек Оғир Аҳмет таъкидлаганидек, ота-она орзусига зид борганида ёки Азизбекнинг “ҳақсиз жазо”сига қарши кўр-кўрона, натижасиз исён кўтарганида унинг характери асосидаги мантиқ мувозанати бузилган бўлар эди. Отабек маърифатли оилада тарбия топган, қобил фарзанд. У ота-она олдидаги бурчини фарз деб билади. Қолаверса, Отабекнинг иккинчи марта уйланишга рози бўлиши, ота-она талаби олдида ожиз қолиши ёки ушбу “қабих муҳит”ни ёриб чиқа олмаганлиги “соясига салом бериб, тўйларида, азаларида, қисқаси, тик эткан йигинларида уйлари-нинг тўрини атаган...”, қаттиққўл, бир гапини икки қилмайдиган ва урф-одатларни қаттиқ тутадиган Ўзбек ойим образининг характер мантиғи билан ҳам узвий боғлиқ.

Отабек Ҳомиднинг қуруқ тухмати сабаб қамоққа олинади. Унинг воқеликка совуққон муносабатида персонаж характерига хос бошқа ижобий, гўзал хусусиятлар (ҳақиқат кучига ишонч, сабр, матонат, ўлимдан кўрқмаслик)ни очишга хизмат қилганлигини кўриш мумкин.

Азизбек билан боғлиқ воқеа тасвирида яна бир ҳақиқат мужассам. Яъни, муаллиф ўша муҳитдаги давр хонларининг мустақил фикрга эга бўлмаганлигини, фиску фасоднинг иддиз отиши, порахўрлик, умуман ўша даврнинг “кир ва қора” кунларини реалистик бўёқларда тасвирлашга муваффақ бўлган. Айнан ўша вазиятда Отабек айбсиз эканлигини исботлашга ҳаракат қилса ҳам, бунинг фойдасизлигини биларди. Романда тасвирланган бадий вақт ёхуд реал давр назарда тутилганида ҳам у ҳатто гуноҳсиз бўлса-да, ўзини ҳимоя қилиши ва оқлаши имконсиз эди²¹.

²¹ A h m e t A g' i r. From Colonial to Post Colonial Future: Three Uzbek Novels (Qodiriy, Oybek, Hoshimov) A dissertation submitted in partial

Демак, Оғир Аҳмет таъкидлаганидек, Отабек ҳаёт қийинчиликлари, муаммолари олдида ожиз, тақдирнинг қурбонига айланган “пассив қаҳрамон” эмас, балки асарда ўзига юкланган эстетик функцияни, муаллифнинг ғоявий-ижтимоий вазифасини тўлақонли бажарган мукамал ва юксак бадиий образ, қолаверса Ватан, Миллат қаҳрамонидир. Академик М.Қўшжоновнинг “Ўткан кунлар” романига бағишланган тадқиқотларидаги Азизхон воқеаси билан боғлиқ таҳлиллар ҳам америка тадқиқотчисининг Отабек ҳақидаги қайدلари асоссиз эканлигини тасдиқлайди²².

Юсуфбек Ҳожи образига муносабат билдирган америкалик олима Роберта Мариянинг ёндашув принципи ва хулосаларига диққат қилинса, у персонажнинг символик талқинига эътибор қаратганлиги аён бўлади. Олима отанинг бадиий асардаги ижтимоий функциясини биринчи планга олиб чиқади. Чунки хорижлик олимлар изланишларига хос асосий йўналиш муайян бадиий асарни ижтимоий таҳлил усули воситасида ўрганишдан иборатдир. Шу сабаб ҳам бундай ёндашув улар тадқиқотларидаги муҳим методлардан бирини ташкил этади. Иккинчи бир жиҳатдан эса, романни турли йўсинларда тадқиқ этиш, рамзий образлар воситасида бир матннинг турли хил маъноларини келтириб чиқариш ва ниҳоят сиёсий-ижтимоий, психологик муҳитга муаллиф муносабати ва дунёқараши қай даражада боғланганлигини аниқлаш принципи ромanning ички моҳиятида яширин мантиқни ойдинлаштиришда ўзига хос

fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. University of Wisconsin-Madison, 2003. P.101

²² Қаранг: Қ ў ш ж о н о в М. Ҳаёт ва қаҳрамон. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979; Қ ў ш ж о н о в М. Сайланма. 2-жилдлик. 1-жилд (Сўзбоши муаллифи Н.Худойберганов). Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982; Қ ў ш ж о н о в М. Ўзбекнинг ўзлиги. Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. –136-б; Қ ў ш ж о н о в М. Қодирий эркисизлик қурбони. Тошкент: Фан, 1992.

муносиб ўринга эга. Аммо, Роберта Мария таъкидлаганидек, Юсуфбек Ҳожи образида ўзгараётган структурал тузумнинг рамзий ифодаси акс этган эмас. Аксинча, мазкур образ асарнинг асосий мазмунига параллель иккинчи бир йўналишни ташкил этиб, бадий асар ғоясини тўлдириб келади. Демак, муаммонинг рамзий-символик жиҳатидан ташқари бадий образга миллий қадриятлар асосида шакланган шахс мақомидан туриб ҳам ёндашиш лозим. Ҳар иккала жиҳатнинг уйғунлашувигина Юсуфбек Ҳожи образи ҳақидаги тўлақонли тасаввурни туғдиради.

Юқоридаги фикрлардан маълум бўляптики, Роберта Мария Юсуфбек Ҳожи образининг бадий-эстетик талқини, хусусан ушбу образда нафақат мозийдаги, балки роман яратилган бадий вақт ҳамда бугунги кунимиздаги оталарга хос донишмандлик, бошқаларнинг ихтиёри билан ҳам ҳисоблашадиган, узоқни кўзлайдиган, муаллиф мақсади асосида яратилган Ўзбек отасининг типик вакили ифода этганлигини, яъни образдаги миллий руҳни англай олмаган ва буни англашга ҳаракат ҳам қилмаган. Шу жиҳатдан олиманинг Юсуфбек Ҳожи образи хусусидаги хулосаси ўзини ҳеч бир жиҳатдан оқламайди.

Матёқуб Қўшжонов М.Шевердиннинг мақоласида Юсуфбек Ҳожи образига нисбатан таъкидланган ғайриилмий субъектив фикрларни инкор этар экан, “Ўзбекни жоҳил, доим қамчисидан қон томиб турадиган, бошқаларнинг эрк-ихтиёри билан ҳисоблашмайдиган “одам” сифатида тушунадиган мунаққидгина шу хилдаги фикрни айтиши мумкин. Ҳолбуки, Юсуфбек Ҳожи образини яратишда Абдулла Қодирийнинг асл мақсади ҳаётда мавжуд бўлган Юсуфбек Ҳожидек донишмандларнинг инсоний хислатларини улуғлаб, китобхонга сабоқ бўларлик образ яратиш эди”²³.

Танишганимиздай, М.Шевердин ва Роберта Мария қарашлари бир-бирига ниҳоятда яқин. Шу боисдан ҳам уларни

²³ Қ ў ш ж о н о в М. Қодирий – эрксизлик қурбони. Тошкент: Фан, 1992. 72-бет.

биз сўз юргизаётган муаммога тўла дахлдор деб биламиз ва устоз фикрларини тўлиқ қўллаб-қувватлаймиз. Қолаверса, Юсуфбек Ҳожи образининг характер мантиғи Ўзбек ойим образи ифодаси орақали тўлдирилган. Фикр тасдиғи учун романдан мисол келтириш мақсадга мувофиқдир. “Ўзбек ойим, элли беш ёшлар чамалиқ, чала-думбул табиатлик бир хотин бўлса ҳам, аммо эрига ўткирлиғи билан машҳур эди. Унинг ўткирлиғи ёлғиз эригагина эмас, Тошканд хотинлариға ҳам ом эди. Ўзга хотинлар унинг соясига салом бериб, тўйларида, азаларида, қисқаси тиқ этган йиғинларида уйларининг тўрини Ўзбек ойимга атаган эдилар. Бир бугина эмас, қиз чиқаратурған, ўғул уйлантирадиған, суннат тўйи қиладиған хотинлар ўз тўйларини Ўзбек ойим кенгашидан ташқари жўната олмас эдилар. Ўзбек ойим аралашқан тўйлик хотинларнинг кўнгилларидаги орзу-ҳаваслари ҳам эрлари томонидан камчиликсиз бажариларди...”²⁴. Англашиладики, Абдулла Қодирий бадий образ яратишда характер мантиғи, ҳаёт ҳақиқати мувозанатини сақлашга қатъий амал қилган.

Абдулла Қодирий ижодини герменевтик асосда ўрганган, янгича услубда талқин қилишга интилан ва ўз изланишларидаги эътиборли кузатишлари натижасида Қодирий ижоди билан боғлиқ муҳим тадқиқот яратган Баҳодир Каримов “Ўткан кунлар”даги Юсуфбек Ҳожи образининг романдаги ўрни ҳақида қуйидаги фикрларни билдиради: “Романда Ҳожи қатнашган саҳналар кўпчилиқни ташкил этмайди. Аммо Юсуфбек сиймосининг маънавий қуввати романдаги бошқа қаҳрамонларни ўз аурасига тортади”²⁵. Шу жиҳатдан, мазкур образ ўша маънавий қувватни адиб инсоний сифатлари, эътиқодий бутунлиғи, миллий қадриятларга садоқати, образ моҳиятига адолат, ҳаққоният, самимият сингари ментал хусусиятларни маҳорат билан сингдира олганлиғи билан боғлиқдир.

²⁴ Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Тошкент: Шарқ нашриёт-матбаа концерни, 2000. 31-бет.

²⁵ Каримов Б. Қодирий қадри. Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2003. 25-бет.

Христофор Мурфи эса Кумуш образидан оддий Шарқ аёлига хос табиий-инсоний сифатларни изламайди. У адабиётимизда яратилган образларни улар юзага келган муайян даврларга қараб тасниф қилмасдан, яхлит ёндошмоқчи бўладик, натижада, аввал ҳам таъкидлаганимиздек, Кумуш, Хушрўйбиби ва Зайнаб образларини бир хил андозалардан баҳолайди. Улардан фаолликни талаб қилиб, аксиологик муаммолар ёритилишидаги ҳар бир образга юклатилган эстетик залворни назардан қочиради. Бу ҳол тадқиқотчини давр ҳақиқати, бадий меъёр, характер мантиғи каби тушунчалардан йироқлаштиради. Зотан, Аристотель: “Одамларнинг характерлари уларнинг ҳар қандай қилмишида эмас, балки хоҳ улуғвор, хоҳ тубан – фаол қилмишларида равшан кўринади. Демак, шахснинг фаоллиги ҳам унинг муҳим қилмишлари орқали юзага чиқади”²⁶, – деб ёзган эди.

“Ўткан кунлар” романидаги қаҳрамонлар фаоллиги ҳақида гап кетганда, “Хукмнома” бўлимидаги Кумуш жасоратини эслаш кифоя. Отабек кўнглида севги-муҳаббат туйғуларининг туғилиши ҳам, ота-она орзусини амалга оширишдаги севгилиси тақдири билан боғлиқ жамики ҳодисалар ҳам Кумушбибининг фаолияти, иштироки билан чамбарчас боғлиқ.

Ушбу тадқиқотда илгари сурилган фикр-қарашларни қуйидагича хулосалаш мумкин:

1. XX аср ўзбек адабиётидаги Европа маданияти, цивилизацияси ва фаранги образларининг бадий адабиётдаги синкретик талқини бадий асарларда интеллектуал образларни шакллантиришда ўзига хос восита вазифасини ўтаган.

2. Америка олимлари баҳосидаги Шарқ менталитетига хос итоаткорлик, қобиллик ва вазминликнинг пассивлик деб баҳоланиши, бизнинг қаҳрамонлар (Кумуш, Отабек, Юсуфбек Ҳожи) га ғарбона дунёқараш билан муносабатда бўлиш,

²⁶ А р и с т о т е л ь. Поэтика. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. 132-бет.

образдан келиб чиқадиган ҳақиқий маънони тўлиқ англай олмаганликлари туфайлидир. Ғарб олимлари Абдулла Қодирий таъкидламоқчи бўлган миллий менталитет ва маданий савияни умуман ҳисобга олмаган. Улар бадий асардаги воқеликдан келиб чиқадиган моҳият асосида эмас, балки тасвирланган воқеанинг ташқи белгиларига қарабгина баҳо беришган.

3. Ўзбек ва хориж адабиётшуносларининг бир мавзу, образ, сюжет, деталь ёки характерга муносабатлари турлича бўлиши табиий ҳол. Чунки, улар ўзига хос миллат, дин вакили. Бинобарин, уларнинг ҳаёт тарзи, тафаккури, мутахассислик савияси, дунёқарашида ҳам муайян тафовутлар бўлиши, мазкур жиҳат ҳар бир минтақа тадқиқотчиси изланишларида ўз муҳрини қолдириши муқаррар. Юқоридаги таҳлилларда учровчи тафовутлар бадий асарни турлича нуқтаи назар, мезон ва талаблар асосида тадқиқ қилиш оқибати ўлароқ намоён бўлган.

4. 90-йилларга қадар яратилган тадқиқотларда XX аср ўзбек адабиётида акс этган Европа цивилизацияси, Европа киши-си образларига ўлкадаги қатъий цензура сабаб фақат ижобий муносабатда бўлинган. Мустақилликдан кейин эса бу типдаги персонажлар кенгроқ миқёсда, жаҳон адабиётшунослиги андозалари асосида тадқиқ этилган. Мазкур воқеликка ёндашув тамойилларида муайян меъёрлар ишлаб чиқилмаганлиги боис таҳлилларда гоҳ манфий, гоҳида эса мусбат томонга ортиқча тамойил бўлиш, талқинда эса иқрор ва инкор ўртасида тебраниш жараёни кечганлиги кузатилади. Бошқачароқ айтганда, бизнинг муносабатларимиз ижтимоийлик ва бадий-эстетик меъзонлар аро аросатда бўлган.

5. Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон Европа цивилизациясига яқдил муносабатда бўлганлар. Ҳар уч жаҳид адабиёти вакиллари ҳам европаликларни уddaбурон эл эканликларини таъкидлашади ва европаликлардан ўртак олишга даъват этадилар. Ўша uddaбуронлик ижтимоий ҳаётнинг барча қатламларида аниқ кўрсатилади. Жаҳид ёзувчиларининг

фикрича, миллий онг жамиятни ҳаракатга келтирувчи кучдир. Шунингдек, у дунёдаги илғор мамлакатлардан ўрганиш ҳамда миллат яқдиллиги самараси ўлароқ воқеликка кўчади. Ана ўша чорлов натижасида XX асрнинг 20-йилларида ўзбек адабиётида европаликлар образи пайдо бўлган эди. Бу янглиғ ҳаракат токи Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритгунича турли шакл-шамойил касб этиб турди. Мустақиллик даврига келиб, фикрлар плюралиزم ва диний толерантликнинг кучайиши натижасида инсон шахсига бағрикенглик билан ёндошув кузатилади.

6. Миллий эстетик идеал ва интеллектуал қаҳрамон ҳар бир асарда у яратилган давр, ижодкор поэтик тафаккури, дунёқараши умумлашмаси – бадий асар гоёси муштараклигида вужудга келувчи феномендир. Демак, унга ижтимоий-эстетик мезонларнинг тараққиёт даражаси нуқтаи назаридан ҳам ёндошиш тақозо этилади. Ўзбек адабиёти ўз тараққиётининг барча давларида баркамол шахс ва идеал жамият масалаларини имкон қадар ифода этишга интилиб келган. Миллий адабиётда интеллектуал образларнинг яратилиш омиллари, мезонлари, уларда акс этган тамойилларни аниқлаш асносида интеллектуал персонажларнинг бадий асардаги функциялари назарда тутилиб, улар макон ва замон нуқтаи назаридан тадқиқ этилиши лозим. Бинобарин, ўзбек ва хорижий адабиётшуносларнинг миллий-эстетик идеал ва интеллектуал образ ҳақидаги кузатишлари давлар бўйича тасниф этилмоғи, қиёсий-типологик (герменевтик ва компаравистик) йўсинда анланмоғи зарур.

2011 йил

XX аср ўзбек адабиётида ижобий типларнинг юзага келиш омиллари талқини

Маълумки, ўтган асрнинг қирқинчи йилларидан эътиборан ўзбек адiblари ҳукмрон мафкуранинг руслаштириш сиёсатини бадий ифода этишга мажбурият ҳис этдилар. Натижада, уларнинг асарларига бир қатор миллий-этник ижобий

типлар кириб келди. Агар биз ўша даврда юзага келган бадиий асарлар: Ойбекнинг “Қутлуғ қон”, “Болалик”, Ғ.Ғуломнинг “Нетай”, “Соат”, А.Қаҳҳорнинг “Томошабоғ”, А.Мухторнинг “Опа-сингиллар” сингари ҳикоя, қисса ва романларини кузатсак, уларда Семён, рус муаллими, Стокгулов, Ефим Данилович Надеждин сингари бир қатор европа – рус кишиси образларини учратамиз. Қизиғи шундаки, бундай типлар кўпинча бадиий матн эстетик талаблари ва қаҳрамонлар характер-саъбиясидан келиб чиққан ҳолда эмас, балки партиявийлик тамойили асосида танланган. Шу жиҳатдан мазкур даврда адабий-эстетик имконларнинг чекланиши аҳволни бир қадар ўзгартирган.

Миллий истиқдолгача бўлган давр ўзбек адабий танқидчилигида бундай образларни аналитик таҳлил қилиш имкондан хориж машғулот эди. Шунга қарамасдан, Э.Каримов¹, М.Қўшжонов², Т.Бобоев³ ва бошқа ўзбек олимларининг айрим изланишларида, адабиётшунос А.Абдурахмоновнинг⁴ номзодлик диссертациясида ушбу персонажлар таҳлиliga ҳам тўхталинди. Шу ўринда бундай йўналишдаги тадқиқотлар нафақат ўзбек, балки бошқа туркий халқлар адабиётшунослигида ҳам мавжудлигини таъкидлаш ўринли. Бунинг бир мисоли сифатида туркман адабиётшунос олими Б.Ягмуродовнинг тадқиқотини келтириш мумкин⁵. Чунки, сиёсий ва мафкура-

¹ Каримов Э.А. Развитие реализма в узбекской литературе. Ташкент: Фан, 1975.

² Қўшжонов М. Ҳаёт адабиёт кўзгусида. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985.

³ Бобоев Т. Замон ва қаҳрамон. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976.

⁴ Абдурахманов А. Проблема характера русского человека в узбекской прозе (1920–1970г). Дис. ... на соискание учен степ. канд. фил. наук. Ташкент, 1982.

⁵ Ягмуродов Б. Образ коммуниста в послевоенной туркменской советской поэзии. Автореферат дис. ... на соискание учен. степени канд. филол. наук. Ашхабад, 1964.

вий тамойилларни дастуриламал қилган совет цензураси уларни бир томонлама талқин этишгагина имкон берди.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, Ойбекнинг “Қутлуғ қон” романидаги Йўлчи образи ва унинг эволюцияси масаласи ана шундай субъектив талқинларнинг марказида бўлган. Масалан, рус танқидчилари: “Йўлчининг онгли курашчига айланиш процессини психологик жиҳатдан асослаб кўрсатмайди”, “Йўлчи характери ҳаққоний эмас, ёзувчи бу персонажни муваффақиятли чиқара олмаган”, – десалар, айрим ўзбек мунаққидлари: “Йўлчининг турмада Петров билан танишиши кенгайтириб, ривожлантириб берилмаган, натижада бу образ анча схематик бўлиб чиққан”, қабилгидаги фикрларни қайд этганлар. Масалан, Т.Бобоев 1976 йилда нашр этилган “Замон ва қаҳрамон” китобида Ойбекнинг “Қутлуғ қон” романидаги рус кишиси образи – Петровга муносабат билдириб, асарнинг бош қаҳрамони Йўлчи онгида юз берган туб сифат ўзгаришининг моҳиятини Петровсиз англаш мумкин бўлмасди, деган қарашни илгари суради. Олимнинг наздида Йўлчининг ҳаракат-кечинмалари, тафаккур тарзи туб сифат ўзгаришларга учраган. Бу ўзгаришлар эса унинг ўз замонаси илгор фикрли интеллектга айланишида намоён бўлган. Унинг фикрича, Йўлчи дунёқарашидagi ижобий ўзгаришларда рус кишиси образи – Петровнинг муносиб ўрни бор⁶.

“Қутлуғ қон” романидаги айнан Петров образи билан боғлиқ воқелик америкалик олим Оғир Аҳметни ҳам эътиборсиз қолдирмаган. Унинг фикрича: “Йўлчи рус кишисини учратгунга қадар оддий колхоз ишчиси (деҳқон ёки қарол дейилса тўғри, бўларди – З.М.) сифатида тасвирланади, Петров билан қилган суҳбат қаҳрамон дунёқарашининг шаклланишига сезиларли таъсир этади. Шундан сўнг у руҳан етук, ўз миссиясига вафодор ва, энг муҳими бошқалар учун идеал шахсга айланади”⁷.

⁶ Б о б о б е в Т. Замон ва қаҳрамон. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. 53-бет.

⁷ A h m e t A g ' i r. From Colonial to Post Colonial Future: Three Uzbek Novels (Qodiry, Oybek Hoshimov) University of Wisconsin-Madison, 2003. P. 17.

Воқеликни инқилобий тараққиётда тавирлаш, гоёвийлик, партиявийлик, синфийлик, пролетарча чекланган интернационализм каби сунъий тарзда қатъийлаштирилган мафқуравий тамойилларнинг ижод жараёнига тўғридан-тўғри тадбиқ этилиши ижод аҳли эркин интилишларини ихоталаб қўйди. Натижада, қалам аҳли тоталитар мафқуранинг дастёрига айланишга мажбурият сеза бошлади. Хусусан, шўро адабиётшунослигида ҳам соцреализм аталмиш сохта методнинг турғун ақидаларига эргашиб яққол намоён бўлди. Юқоридаги мисолнинг ўзиёқ, ижтимоий-социологик таҳлил жараёнининг вулгарлаша боргани, адабий танқид тавсия этаётган эталонларнинг оммалашуви эса бадий адабиётда схематизмнинг барқарорлашувига олиб келганлигини кўрсатади. Қизиғи шундаки, Оғир Аҳметнинг мустақилликдан кейинги даврда юзага келган тадқиқотида акс этган Йўлчи образи шаклланишига муносабати ҳам Т.Бобоевнинг ўтган асрнинг 80-йилларидаги қарашларига монанд. Ваҳоланки, америкалик олим бундай хулосага келишида ҳеч қандай давр ёки мафқурага эргашиб заруратини сезмаган. Демак, у мавжуд қарашларга кўр-кўрона эргашгани ҳолда, бадий матн меҳваридаги маъноларни мустақил тадқиқ эта олмаган.

Объектив шароит тубдан ўзгариб, мустақиллик қўлга киритилгач, амалга оширилган тадқиқотларда “Қутлуғ қон”да акс этган рус кишиси образи – Петровга нисбатан муносабатда олдинги талқинларнинг мутлақо акси кузатилади. Эндиликда унинг бадий асарга мажбуран, зўрма-зўракилик билан, бадий ҳақиқатга хилоф равишда киритилганлиги эътироф этилади. Ўша давр ҳукмрон мафқураси нотўғри талаблари ҳам, бадий адабиётни сиёсатлаштириш ва мафқура ҳам танқид остига олинувчи талқинлар пайдо бўла бошлайди.

Кўринадики, ўзбек, рус ва америкалик танқидчиларнинг фикрлари улар юзага келган давр, таянган ақидаларига кўра бири иккинчисини инкор этади. Шунга қарамасдан, Йўлчи образининг бадий матндаги тадрижи билан боғлиқ муаммо ҳали ҳам ўзи-

нинг тўлақонли баҳосини олмади. Ойбек бош образни яратишда қўллаган приёмлар яширин моҳияти атрофлича тадқиқ этилмади.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, адабиётшунос олим М.Қўшжонов “Характер эволюцияси” номли тадқиқотида Йўлчи образининг тараққиёт жараёнига таъсир этган омиллар ва характер ривожланиш мантиқи масаласига холисроқ ёндашган ва атрофлича тадқиқ этиб, тўғри хулосалар чиқарган. Олимнинг фикрича, “Ойбек характерлар ўсиши ва шаклланишини ўттири қарама-қаршилиқлар курашининг натижаси сифатида беради... Йўлчининг Петров билан учрашуви ёзувчининг мақсадига кўра аввалдан ривожланиб келган психологик процеснинг охирига етган кульминацияси эди”⁸.

Матёқуб Қўшжоновнинг “Қутлуғ қон” романидаги Йўлчи характери эволюцияси хусусидаги хулосаси бадий асар гоъвий йўналиши ва муаллифнинг идеал қаҳрамон яратиш ниятидан келиб чиқиб билдирилган бўлиб, мазкур воқелик ҳақидаги фикрларнинг энг тўғри ва объективидир. Чунки, Ойбекнинг Йўлчи характерини яратишда ва уни идеал қаҳрамон даражасига кўтаришда “ҳаёт контрасти” приёмидан фойдаланганлиги муаллиф мақсадининг антитезага асосланиши, рамзий кодларда акс этиши – яширин ифодаланиши билан изоҳланади.

Демак, умуман жаҳид ёки XX аср ўзбек адабиёти мисолида олиб қараганимизда, интеллектуал қаҳрамонлар ҳам бошқа характерлар қаторида бадий матн талаби асосида киритилган бўлиб, Туркистон халқлари тақдирига дахлдор воқеа-ҳодисаларни рамзий услуб воситасида акс эттиришда муаллифлар сиёсий-ижтимоий, гоъвий-эстетик концепцияси ифодасига хизмат қилган. Хорижий олимларнинг қарашлари қайбир жиҳатлари билан бизнинг бугунги фикрларимизга ҳамоҳанглиги эса улар ўтган асрнинг 60-йилларидаёқ нисбатан эркин фикрлаш имконига эга бўлганлиги билан изоҳланади.

⁸ Қўшжонов М. Ҳаёт ва қаҳрамон. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. 93–132-бетлар.

Америка советологлари ўтган асрнинг 60-йилларидаёқ бадий асарларимиздаги Европа ва рус кишилари образи фақат сиёсий тазйиқ билан боғлиқ деган фикрни илгари сурадилар⁹. Шубҳасиз, бундай қарашлар ўша даврда икки лагерга ажралган ижтимоий-мафкуравий интилишлардан холи эмас. Масалан, Марказий Осиё халқлари тарихи билан боғлиқ изланишлар олиб борган Г.Ж.Дакшлегир ўз тадқиқотларида бадий адабиёт бағрида мавжуд бундай образларга нисбатан этник гуруҳ сифатида қарайди ва “ёппасига мустамлакачилар”, деб баҳолашга урунади¹⁰. Назаримизда, ўша даврда икки тузум ўртасида авж олган ғоявий-мафкуравий кескинлик Г.Ж.Дакшлегир эстетик қарашларига ҳам сиёсий муҳрини қўйган.

Ўзбек адабиётидаги бу хилдаги образларни буткул сиёсат таъсирида киритилган дейиш, муайян маънода тарихий ҳақиқат ва мантиқий тафаккур талабларига тўла мувофиқ эмас. Чунки ўша давр ёки бугунги кун нуқтаи назаридан қараганда ҳам, ижтимоий-сиёсий ва маданий-маиший ҳаёт маҳаллий (ерлик) аҳолининг рус миллати вакиллари билан яқин муносабатда бўлишига имкон берган. Бу жиҳатдан, муносабатларнинг бадий тафаккур тарзига кўчиши масаласига ғоятда табиий жараён сифатида ҳам қарамоқ лозим. Қолаверса, Туркистонда маърифатпарварлик ва жадид адабиётининг тараққийсида Европа ва қардош халқлар адабиёти, маданиятининг ҳам таъсири мавжудлигини унутмаслигимиз керак. 20-йиллар ва ундан кейин яратилган асарларда учровчи янгича фикрлайдиган зиёли (маърифатпарвар) кишилар образларини баҳолашда ана шундай факторлар ҳам назарда тутилмоғи лозим.

Америка олимаси Эден Наби “Ўрта Осиёнинг ўтиш даври адабиёти: 1909 йилдан 1932 йилгача тожик ва ўзбек бадий

⁹ Ғоявий кураш ва ўзбек адабиёти / Л. Қ а ю м о в, М. Н у р м у ҳ а м м е д о в, М.Қ ў ш ж о н о в ва б. Тошкент: Фан, 1985. 36-бет.

¹⁰ D a k h s h l e i g e r G. J. The Theme of the Friendship of Peoples in Soviet Historical Research. Asia in Soviet Studies. ed. B.G.Cafurov (Moscow: Nauka Publishing, 1969, pp. 249–250.

прозаси” номли тадқиқотида¹¹ рус характериға муносабатнинг бадий инъикоси муаммосида муаллифларнинг симпатия ва антипатияларини даврдаги колонизациялаштириш жараёни билан боғлайди. Марказий Осиёда мустамлакачилик офатларининг бир оз сусайиши билан бадий адабиётда ҳам уларға муносабат ижобийлашганлигини таъкидлайди¹². Шунингдек, Чор Россияси давридаги русларнинг фаолиятини тасвирлашда уларға муносабат тўқима образлар иқтисодий категорияларига кўра фарқланишга асосланганлигини, айнан шу хилдаги тўқима образлар цензура томонидан ижобий баҳоланганлигини қайд этади¹³.

Тадқиқотчи кўпинча муаммонинг фалсафий жиҳатларини ижтимоий-иқтисодий омилларға таяниб изоҳлашға интилади. Шу боисдан ҳам ёзувчи дунёқараши муаммосига диққат қаратиб, характерларни ибтидоий тарзда ижобий ёхуд салбийға ажратиб қарайди. Шу боисдан, ижодкорнинг ўзи тасвирлаган образларға нисбатан бетараф позицияда туриши мумкинлигини ҳам назардан қочиради. Бизнинг назаримизда, бундай қараш примитив мантиққа таянгани учун поэтик жиҳатдан ўзини тўла оқламайди.

2011 йил

¹¹ Nabu E. Transitional Central Asian Literature: Tajic and Uzbek prose fiction from 1909 to 1932. Columbia University. 1975.

¹² Ўша манба. 168-бет.

¹³ Ўша манба. 169-бет.

Ўзбек жадид адабиёти намуналарида интеллектуал қаҳрамон антиподи тасвири ва эстетик идеал

Бир қатор тадқиқотчилар бадий асарлардаги ижобий образларға эстетик идеал даражасига кўтарила оладилар, деган фикрни илгари сурадилар. Аммо Н.Гей ва В.Пискуновнинг таъкидлашича, “Эстетик идеал фақатгина ижобий қаҳрамон образи билангина чекланиб қолмайди, чунки у бадий воқеликни характерларнинг ўзаро муносабати ва ҳаракатлари, улар-

нинг ўзаро бир-бирларига “интилиши” ва бир-бирларидан “қочиши”ни ҳам ўз ичига олган ҳолда тўлиқ қамраб олади”¹.

Дилмурод Қуронов бунинг ижодкор идеалига зид образлар тарзида беради. Демак, бундай типдаги образлар ўз вақтида, маълум маънода идеал даражасига кўтарилган. Масалан, миллий қадриятлар асосида дунёқараши шаклланган эътиқоди мустаҳкам зиёли сифатида Беҳбудий фоҳишабозликни миллат пайини қирқадиган иллат сифатида қоралайди. Чўлпоннинг эса бу борадаги қарашлари бошқачароқ. Ёзувчи интим муносабат масаласига турли жиҳатлардан ёндошади. Масалан, Нойиб тўра, эркак киши битта аёлга қанотланмайди. Лекин бунинг учун никоҳ ўқитиб, масъулиятни зиммага олиш мутлақо шартмас, деб ҳисоблайди ва шарият асосида тўртинчи хотинни олган Акбарали мингбошини орқаворотдан “Аҳмоқ!”², дейди. Нойиб тўра наздида, эркин муҳаббат воқеликка кўчгани маъқул.

Ўзбек адабиёти тарихи, маданияти, адабий сиёсати ва унинг таржималари борасида тадқиқотлар олиб бораётган америкалик олимларнинг энг кекса вакили, тадқиқотлари кўлами жиҳатидан етакчилик қилган Эдворт Олворт илк бор “Падаркуш” тўлалигича рамзий асар эканлигини исботлади ва драманинг Марказий Осиё халқлари адабиёти, сиёсати тарихининг ривожланишидаги ўрнини яна бир поғона кўтарилишига асос яратди. У амалга оширган таҳлил усули: драма сюжети, образлари, ҳар бир кичик детал, исмлар этимологияси, қотиликда акс этган рамзий моҳият – миллатни илдиз-илдизидан йўқ қилиш, қуритиш билан боғлиқ ижтимоий-сиёсий ғоянинг оригинал тадқиқи “Падаркуш”да акс этган тарихий ҳақиқатнинг аниқ таҳлили ва тўғри баҳоси эди. Рус кишиси образларида мужассам давр ҳақиқатининг рамзий ифодаси ва унинг Эдворт Олворт томонидан тадқиқ қилиниши драма нафақат ўз даври, балки Туркистон халқларининг бугунги кунигача мавжуд муаммолари акс этган маънавий хазина эканлигини

¹ Гей Н., Пискунов В. Эстетический идеал советской литературы. М., 1962. С.173.

² Чўлпон. Яна олдим созиёми. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. 153-бет.

исботлади. Чунки Эдворт Олворт ўзбек олимлари эътиборидан нисбатан четда қолган жиҳатлар – рамзий образларда акс этган ички моҳият сирларини тадқиқ этиб, мазкур драма жаҳид адабиётининг энг яхши намунаси эканлигини кўрсатиб бериши билан бирга мазкур драмага “заиф асар” қабилидаги қарашларнинг бутунлай нотўғри эканлигини исботлади ва Беҳбудий ижодидаги янги концепцияларни очиб берди³.

Эдворт Олворт Баҳбудийнинг “Падаркуш” драмасидаги Лиза образига нисбатан ўз муносабатини қуйидагича билдиради: “Бадий асардаги рус образи муаллифнинг сиёсатдаги тажрибаси ва ижтимоий раҳбар сифатидаги қобилиятини акс эттиришда восита бўлган. Беҳбудий Лиза образида барча эътиқодли мусулмонларга ёт бўлган, аёлларини жирканч иллатлардан ҳимоя қиладиган ва уйда сақлайдиган, уларда нафрат, жирканчлик уйғотадиган, типик образни кашф қилди”,⁴ – деб ёзади. Кўринадики, олим образни баҳолашда муаллиф дунёқараши ва асар яратилган даврдаги халқ психологиясига асосий диққат қаратади. Драманинг маърифий-маиший тарғиботни кўзловчи сахна асари эканлигини назарда тутаяди. Адиб Холиднинг Лиза образи ҳақидаги фикрлари эса қуйидагича: “Трагедиянинг асосий иддизи, шубҳасиз, билимсизлик. Шуниси муҳимки, драмадаги жамики ҳаракатлар Лиза сабаб бўлган нафс балоси атрофида мужассамлашади. Ушбу образ драманинг охириги кўринишида жуда қисқа эпизодларда пайдо бўлса-да, у ўлим ва қотилликка сабаб бўлган асосий образлардан биридир”⁵.

Демак, Э.Олворт ва А.Холиднинг “Падаркуш”даги Лиза образи ҳақидаги фикрлари ўзаро яқин, бир-бирини тўлдиради. Улар асардаги “қотиллик” атрофида жипслашган мавзу, гоё,

³ Allworth E. Murder as Metaphor in the First Central Asian Drama // Ural-Altai Year-book. –58 (1986), pp.65–95.

⁴ Ўша жойда.

⁵ Russia's Orient. Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917 / M. Khodorkovsky, Y.Slezkine, E.J.Lazzerini, A. Khalid and etc.; ed. Daniel R. Brower and E.J.Lazzerini. Bloomington: Indiana University Press, 1997. P.192.

образлар ҳаракатини тўғри аниқлаб, муаллифнинг драма моҳиятига сингдирган рамзий маъноларни тадқиқ этган. Америкалик жаҳидшунослар драмадаги “қотиллик”, яъни “Падаркуш” (отасини ўлдирувчи) метафора, бадий тасвирий кўчим, мажозий-рамзий образ деган хулосага келишади. Турк олими Темур Хўжа ўғли Эдворт Олвортнинг тадқиқоти асосида “Падаркуш” асаридаги рус кишиси образларидаги рамзий тушунчалар моҳиятини тадқиқ этган⁶. Драма рус Пристувининг жиноятчиларга “Қани қамоқхонага марш” деган буйруғи билан тугаши миллатни огоҳлантиришдир. Яъни, агар фарзандлар билимсиз ва маърифатсиз бўлса, Чор Россиясининг мустамлака сиёсати остида қолиб кетади ва ўзидан олдинги авлод каби бахтсизликка маҳкум бўлади. Ё қамалади, ё Сибирга сургун қилинади⁷.

Темур Хўжа ўғли Пристув иштирокидаги воқелик моҳиятини тўғри таҳлил қилиб, даромадаги яна бир яширин моҳиятни тадқиқ этишга эришган. Назаримизда, “Падаркуш”даги рамзий образларнинг жойлашиш ўрнида ҳам яширин моҳият мавжуд. Шу нуқтаи назардан драманинг рус Пристуви ҳукми билан яқунланиши ҳам тасодиф эмас. Миллат тақдири бегоналар қўлида, улар хўжайин, нимани хоҳласа шуни қиладилар.

Пристув чор мустамлакачилари рамзи; жиноятга қўл уриб, Пристув ихтиёрида қолган ёшлар – Тангриқул, Тошмурод, Давлат фожеаси истилочилар томонидан Туркистон келажагининг барбод этилиши рамзий ифодасидир.

Қатагон сиёсатининг қурбони Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон “Кеча ва кундуз” романида чор мустамлакачилари орқали кириб келган Европа маданияти ва цивилизацияси моҳияти, уларга муносабатни муайян воқелик асосида объектив баҳолашга ҳаракат қилган. Шунингдек, Мария (Маръям)

⁶ T i m u r K o s a o ğ l u. Türkistan’da türkçe ilk tiyatro eseri: Mahmud Hoca Behbudî’nin ‘Pederküş’ (Baba katili) piyesi – 1913. Türklük Araştırmaları Dergesi. İstanbul, Bahar 2004.

⁷ Ўша манба. 188-бет.

Острова образи талқини ҳам мужаддид образ сифатида ўзига хос қийматга эга⁸.

Мария ёш рус аёли, яхши она фарзанди бўлган. Бир хиёнат сабаб у фоҳишалик кўчасига кириб, “бир ярим минг сўм пул” ортиришни, сўнгра йироқ бир мамлакатга кетиб, у ерда ҳаётини янгитдан бошлашни режа қилган. У Тошкентдаги номерлардан бирида Акбарали мингбоши қўлида хизмат қиладиган Мирёқуб “закончи” билан танишади. Бу “оСИёлик харидор” Марияни севиб қолади ва унга уйланади. Ҳатто нотаниш йўловчи – жадид маслаҳатига кўра биринчи хотинидан ортирган ёлғиз ўғил фарзандини ҳам ўз онаси бағридан тортиб олиб, Мария Острова тарбиясига беради.

Ўзбек адабиётшунослигида Чўлпон ижоди, хусусан “Кеча ва кундуз” романи монографик планда, янгича таҳлил методлари асосида ўрганилган. Хусусан, олим Дилмурод Қуроновиқ номзодлик, докторлик диссертациялари ва каттагина монографияси, Ш.Тўйчиеваниқ номзодлик диссертацияси, монография ва ўқув қўлланмалари бунга мисол бўла олади⁹. Уларда Мария Острова образиниқ Мирёқуб характери шаклланишидаги таъсири инкишоф этилган бўлса-да, тадқиқотларга вазифа қилиб олинган бош масалалар ушбу персонаж таҳлилига аналитик ёндашиш имконини бермаган.

XX аср ўзбек адабиётини хронологик, ижтимоий-ғоявий, бадий-эстетик синкретизм нуқтаи назаридан монографик планда таҳлил қилган яна бир Америка олимаси Роберта (Мария) Майкеллеф Чўлпонниқ “Кеча ва кундуз” романидаги Мария Острова образини тадқиқ қилар экан, характерда акс этган мажозий маъно ва ундаги ички моҳият тадқиқини вазифа қилиб

⁸ Чўлпон. Яна олдим созимни. Танланган асарлар. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.

⁹ Қуроновиқ Д. Чўлпон поэтикаси (настрий асарлари асосида). Тошкент, 1998; Чўлпон ҳаёти ва ижоди меъроси. Тошкент: Ўқитувчи, 1997; Тўйчиева Ш. Чўлпонниқ “Кеча ав кундуз” романида ижодкор дунёқарани ва бадий услуб муаммолари. Тошкент, 2006.

қўяди. Мирёқуб фарзандини ўз туққан онасидан ажратиб, Мария тарбиясига топшириши билан боғлиқ воқеликка Роберта Майкеллеф эътироз билдиради ва “фоҳиша аёл ўз туққан онасидан афзал тарбия беради, деб нечта она ўйлаши мумкин?”¹⁰ деган ҳақли саволни қўяди.

Чўлпон ижоди бўйича тадқиқотлар олиб борган яна бир америка олими Лайонс Шоннинг бу ҳақидаги хулосаси куйидагича: “Нотаниш жаҳид йўловчиси Мирёқубга ўз фарзанди тарбиясини Марияга (аслида Мирёқуб уни деб ўз оиласини ташлаб кетган) ишониб тошириши билан боғлиқ воқеликда муаллифнинг кинояли таклифи акс этган. Аниқроқ қилиб айтганда, савдогарнинг юқори даражадаги Россия маорифидан (таълимидан) хайратланиши унинг келажақда маҳаллий аёлларнинг ғарбча таълим-тарбия олишлари ривожланиш ва тараққиётнинг муҳим омили бўлади, деган киноявий фикрини ривожлантирди”¹¹.

Ҳар икки Америка тадқиқотчилари кўтарган масала бадиий асарда тасвирланган воқелик моҳиятини ички ва ташқи воситалар орқали тадқиқ этиш, уни ҳар тарафлама англаш, бир шаклнинг ҳар жиҳатини кўриш имконини бериш билан жаҳидлар концепциясидаги ўзига хос янги тенденцияларни кашф этишга туртки бераётгандек. Чиндан ҳам Туркистон келажаги бўлмиш Мирёқуб фарзандига “фоҳиша ўз онасидан ортиқ тарбия бера олиши мумкинми?” Чўлпон бу образ орқали жисм эҳтиёжидан руҳ эҳтиёжини устун қўяётирми? Унинг наздида илмсиз, дунёқараши тор, адабли аёлдан илмли, маънавиятли, лекин айрим қусурлардан холи бўлмаган аёл афзалми? Ёки бу воқелик замирида унинг яна бошқа бир ғоявий мақсади яширинганми?

Қайд этилган саволлар, бизнингча, қатъий ечимга эга бўлмаган баҳсталаб масалалардир. Илмсиз одамнинг ҳеч кимга фойдаси тегмаслиги рост. Илмли киши эса жамиятга, миллатга

¹⁰ Roberta Maria Micalef. The Role of Literature and Intellectuals in National Identity Construction: The Case of Uzbekistan. USA: University of Texas, 1997. P. 53.

¹¹ Shawn T. Lyons. Resisting Colonialism in the Uzbek Historical Novel Kecha va Kunduz (Night and Day), 1936. Inner Asia 3 (2001). P. 180.

фойда келтиради. Айнан шу зиёлилар миллатни асраб қоувчи, дунё мувозанатини сақлаб қолиш вазифаси юклатилган шахслардир. Шу жиҳатдан қаралганда “Кеча ва кундуз” романидаги рус аёли – Мария чиндан ҳам мураккаб образлардан бири. У муҳтожликдан, пул топиш мақсадида фоҳишахонага тушиб қолади. Фоҳиша. Лекин илми, маърифатли ва маънавиятли аёл. У жамиятда на сиёсий, на иқтисодий категорияга эга, лекин муаллиф бу рус аёли образи орқали нафақат муайян миллат, балки барча замонавий аёлларнинг ҳам реал вазият сабаб жиддий муаммолар гирдобига тушиб қолишини ижтимоий ҳаёт қонуниятларига мос тарзда ифодалаш йўлидан боради. Шунингдек, Мирёқуб характерининг шаклланишини ҳам айнан шу персонаж таъсири билан боғлиқликда инкишоф этади. “Падаркуш” ва “Кеча ва кундуз” романларидаги Лиза ва Мария Острова образлари зоҳиран қаралганида фоҳиша сифатида тасвир этилса ҳам, даставвал ҳар бир асарнинг жанр талаблари, муаллифларнинг кўзлаган мақсади, у ёхуд бу асар моҳиятида тутган ўрнига кўра улар бир-биридан фарқланадилар. Айни пайтда ҳар бирининг талай бетакрор хусусиятлари ҳам мавжуд.

Мария Острованинг номерга келиб қолиши шартлилик ва вазият тақозоси. Ўз содда мантигига кўра: “Унга бир ярим минг сўм пул керак, шуни топади, сўнгра йироқ бир мамлакатга кетади”. Муаллиф мана шу аниқ вазият асосида Мария Острова образида аёлларнинг ички дунёси, психологияси, руҳий ҳолати, ҳатто ўй-фикрларини ҳам ишонарли тарзда ифода этади. Мазкур образ ботиний нутқи орқали унинг характерига хос оғир, вазмин маънавий дунёсини ҳам кўриш мумкин. Таъбир жоиз бўлса, айтиш мумкинки, у ўз ижтимоий-типологик қобиғига ўралашиб қолмаган аёл образининг ўзига хос намунаси. Чўлпон эстетик идеаллари романида акс этган бадий маконга айнан шундай, яъни нисбатан мужаддид аёл образини олиб киришни тақозо қилар эди. Бинобарин, Мария Чўлпон мантигига ҳам мос тарзда тасвирланган. Беҳбудийдан фарқли ўлароқ, Фитрат ва Чўлпон миллий кадриятларга эркин ёндошган. Улар тамаддун ва “сартлар” орасидаги тўсиқларни олиб ташламоқчи бўлганлар.

Чўлпон русларни “мутараққий миллат” эканлигини образларда гавдалантиради. У масала моҳиятини тўғри англайди, ҳақиқатан ҳам русларнинг “мутараққийлиги” Европанинг кучли давлатлари – “фарангилар” таъсири билан чамбарчас боғланади. Фитрат “кучли миллат” тушунчасини фаранги тилидан баён қилиб берган эди. Тарихга назар ташласак инқилобий ҳаракатларни руслар фарангилардан ўрганишган. Париж Коммунаси инқилобий ҳаракатларнинг яққол таъсири тимсоли бўлган эди. Ойбек эса “Қутлуғ қон” романидаги эркинлик ғояларини маълум маънода русларга боғлаган эди.

Демак, ўзбек жаҳид адабиётининг айрим намуналарида рус образларининг босқинчилар сифатида талқин қилиниши, уларни Туркистондаги фожиаларнинг асосий сабабчилари, миллат иддизини қуритувчи кушанда сифатида айбланиши, мазкур образлар воситасида муаллифларнинг ижтимоий-сиёсий ташвиқот мақсади акс эттирилгани билан изоҳланади. Хусусан, Бехбудий “Падаркуш” драмасидаги Лиза образини яратиш орқали ўз ижтимоий-сиёсий концепциясини ифодалашга муваффақ бўлган. Аммо, кейинчалик бу типдаги персонажлардан асар сюжетида фойдаланиш ҳукмрон мафкура томонидан сиёсий талаб мақомини касб этган. Аста-секин бу ҳолат адабий кўникма даражасига кўтаришган.

2011 йил

Абдурауф Фитрат фаолиятининг ўрганилиши: ўзига хос ёндашув ва қарашлар

XX аср бошларида Туркистонда мавжуд сиёсий-ижтимоий воқеалар ўзбек адабиётига ҳам жиддий таъсир ўтказди. 70 йил давом этган совет цензураси сабаб миллий тикланишда етакчилик қилган Чўлпон, Қодирий, Фитрат, Бехбудий сингари ижодкорлар яратган бадиий асарлар тағзаминидаги чин моҳият – Озодлик мавзусидаги ижтимоий-сиёсий ғоялар бу-

тунлай инкор қилиниб, уларга салбий муносабат билдирилаётган бир пайтда Америка ўзбекшунослари биринчилардан бўлиб бу ҳақиқатларнинг асл моҳиятини тарғиб қила бошладилар. Улар бундай ҳурфикрларни хорижда туриб айтганликлари ҳақиқатни баён қилишлари учун асос бўлганлигини ҳам таъкид этмоқ зарур. Аммо шуниси ачинарлики, биз хориж олимлари тадқиқотларини оригинал манбалар эмас, рус тилига қилинган нотўғри таржималар¹ асосида таҳлил қилиб, уларнинг “қарашларини ғоявий ва мафқуравий душманларимизнинг кирдикорлари ва туҳматлари, буржуа ғанимларимизнинг найрагларидеб баҳоладик”².

Ўтган асрнинг 50–70-йилларидаги ҳар икки мамалакат (Ўзбекистон ва Америка) да ҳукмрон мафқуравий жараёнлар сабаб тарих ёки давр ҳақиқатига асосланган бадий асарлар аниқ ва объектив таҳлилини, тўғри баҳосини олмагани хусусида олдинги тадқиқотларимизда ҳам фикр юритгандик.

Аммо 90-йиллардан то бугунга қадар яратилган тадқиқотларда Туркистондаги ижтимоий-сиёсий-маиший турмуш воқеалари адабий жараён билан боғлиқ синкретизм нуқтаи назаридан ўрганилгани, даврнинг объектив қонуниятларига асосланган ҳолда ёритилгани, бадий асарга аналитик ёндашиш янада чуқурлашгани кузатилади.

Америкали олим Э.Олворт кўп йиллардан бери Фитрат биографияси, ижодий фаолияти, Ўрта Осиё, хусусан унинг Туркистонда истиқлол, озодлик ғояларининг қарор топиши, шаклланишидаги ўрни масалаларида кенг қамровли тадқиқотлар олиб бормоқда. Унинг Берлинда нашр этилган “Фитратнинг илк ижоди ва фаолияти; бухоролик жадидчи: Фитрат асарлари

¹ Қаранг: Ғоявий кураш ва ўзбек адабиёти / А.Қаюмов, М.Нурмухаммедов, М.Қўшжонов ва б. Тошкент: Фан, 1985.

² Назаров Б. Ижодий ҳамкорлик. Э.Олвортнинг “Биринчи ўзбек драмаси” мақоласи таржимасига ёзилган сўзбоши // Жаҳон адабиёти. 8-сон. 2009 йил (инглиз тилидан З.Мирзаева таржимаси).

таҳлили ва тартиби” номли китоби мана шундай тадқиқотлар қаторига қиради³.

Хорижлик ўзбекшунос мазкур тадқиқотида Ҳ.Болтабоев, И.Ганиев, Н.Йўлдошев ва турк олими Юсуф Овчилар тайёрлаган Фитрат асарлари библиографиясига қўшимчалар киритиб, ўзбек – хориж олимлари тадқиқотларидаги⁴ Фитратнинг асарлари нашрлари хронологияси билан боғлиқ чалкашлиқларга аниқлик киритган ва илк маротаба Фитрат асарларининг тўлиқ алфавитли библиографиясини тақдим этган. Ўзбек ва турк олимлари тайёрлаган библиография дастлабки манбалар қаторига кирса-да, уларни ягона манба сифатида қабул қилиб бўлмаслигини Э.Олворт қуйидагича изоҳлайди:

“Тарихий ҳужжатлар ва бирламчи манбалар А.Фитратнинг ўсмирлик йиллари ва сиёсий-ижтимоий фаолияти ҳақида қайсидир даражада маълумот берса-да, лекин у ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлиш учун етарли эмас”⁵.

Озод Шарафиддинов Фитратнинг ўсмирлик йиллари, биографияси, Истанбулда бошлаган ижоди билан боғлиқ манбалар ишончли эмаслиги ва бу борада қўшимча тадқиқотлар олиб боришни тақозо этадиган масалалар борлигини айтган эди⁶.

Адабиётшунос олим Ҳ.Болтабоев Фитратнинг Истанбул даврини тавсифловчи мақоласида Фитратнинг Истанбул билан

³ A l l w o r t h E. The preoccupations of Abdalrauf Fitrat, Bukharan nonconformist:an Analysis and list of his writings. –Berlin: Buch, 2000.

⁴ T i m u r K o s o g l u. Indian Revolutionaries as Metaphor in Modern Uzbek Literature // Asia Annual. 2004. P.4; H i s a o K o m a t s u. Yuz yil bashlarinda Orta Asya'da Turkculuk ve devrim hareketleri. Ankara: Turhan Kitabaev yayinlari, 1993. s.5–8; N a b i E. The period literarure of Uzbek literature: The Tajik and Uzbek Literary Prose from 1900 till 1932: The dissertation written for taking Ph.D. Columbia University, 1975. – 240 p.

⁵ A l l w o r t h E. The preoccupations of Abdalrauf Fitrat, Bukharan nonconformist:an Analysis and list of his writings.–Berlin: Buch, 2000. P. 6.

⁶ О з о д Ш а р а ф и д д и н о в. Ижодни англаш бахти. Тошкент: Шарқ, 2004. 99-бет.

боғлиқ фаолиятидаги баҳсли фикрларга маълум манбалар асосида аниқлик киритишга ҳаракат қилган⁷.

Фитрат асарларининг нашрлари хронологияси билан боғлиқ хилма-хилликларни ҳисобга олганда ўзбек ва америка олимларининг ушбу таъкидлари ўринли. Хусусан, муаллифнинг илк асари ҳисобланган биргина “Мунозара” нашри таснифида ҳам етарлича чалкашликлар мавжуд. Б. Қосимов “Мунозара”ни 1909 йилда нашр этилган деб таъкидласа⁸, фитратшунос олим Ҳ.Болтабоев асарни 1909 йилда ёзиб тугатилган ва 1911 йилда нашр этилган, деган фикрни қайд этади⁹. Бундай ҳолатлар бошқа иккиламчи манбаларда, хориж олимлари тадқиқотларида¹⁰ ҳам учраб туради.

Иккинчи бир жиҳатдан, Фитрат фаолияти билан боғлиқ бундай муаммолар унинг ижтимоий-сиёсий ва адабий оқимдаги ўрнини белгилашда муҳим аҳамият касб этмайди, деган фикрдаги кишилар ҳам топилиши табиий.

Лекин, ҳар қандай ҳолатда ҳам ёзувчи асарларининг ҳар бир парчаси нашрлари тартиби, таснифи, хронологиясини тўлиқ ва тўлақонли далиллар асосида белгилаш ва қатъий хулосаларга келиш қуйидаги масалаларнинг ҳаққоний тарзда ёритилишини таъминлайди:

⁷ Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жадиличлик. Тошкент: Ўзбекистон миллий кутубхонаси. 2007. 15-бет.

⁸ Абдурауф Фитрат. Чин севиш. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. 6-бет. Сўзбоши муаллифи Б.Қосимов.

⁹ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 1-жилд. Сўз боши ва изоҳлар муаллифи: Ҳ.Болтабоев. Тошкент: Маънавият, 2000. 235-бет.

¹⁰ Timur Kosaoglu. Indian Revolutionaries as Metaphor in Modern Uzbek Literature // Asia Annual. 2004. P. 4; Hisao Komatsu. Yuz yil bashlarinda Orta Asya'da Türkçülük ve devrim hareketleri. Ankara: Turhan Kitabev yayinlari, 1993, pp. 5–8; Nabuy E. The period Literature of Uzbek literature: The Tajik and Uzbek Literary Prose from 1990 till 1932: The dissertation written for taking Ph.D.-NY.: Columbia University Press, 1975. –240 p.

биринчидан, ислохотчи-ёзувчининг ижтимоий-сиёсий ва маданий ўзгаришлардаги фаолиятини даврлаштириш, ривожланиш даражаси ва босқичларини белгилаш;

иккинчидан, унинг дунёқараши ўзи яшаётган жамиятга, жамият психологияси ва сиёсий - ижтимоий муҳитга боғлиқлиги даражасини аниқлаш;

учинчидан, ўша даврга хос бўлган “ёзувчи психологиясидаги фикрий йўналишлар” эволюциясини белгилаш;

тўртинчидан, давр воқеа-ҳодисалари билан боғлиқ ҳар бир деталь ёки картина ислохотчи-ёзувчи онгида синтезланиши ва адабиёт оқимида акс этиши даражасини аниқлаш;

бешинчидан, ёзувчи шахсияти ва дунёқарашининг шаклланиши, ижодидаги ўсиш, ўзгаришлар, у ёки бу асарининг ёзилиш тарихи ҳақидаги талқинларни ҳаққоний ифода этиш¹¹.

Америкалик олим бирор-бир масалани очиқ қолдирмайди, маълум фактлар асосида уларнинг ечимини топишга ҳаракат қилади. Жумладан, Фитратнинг “Қон” (ёки “Муқаддас қон”) беш пардалик трагедик драмаси 1921 йилда ёзилган дея хулосага келади¹². Ҳ.Болтабоев бу драматик асар тақдири ҳақида яна ҳам маъхумроқ тасаввурга эгаллигини, асар 1921 йилда саҳнага чиққанлигини таъкидлайди¹³.

Америка тадқиқотчиси мазкур рисоласида Фитратнинг сиёсий, ижтимоий ва маданий масалалар билан боғлиқ фаолиятини уч даврга бўлиб тасниф қилади. Унинг таъкидлашича, ҳар бир даврда Фитрат маданият ва сиёсат билан боғлиқ кенг қамровли асарлар яратган. У яратган асарлар Марказий Осиё маданияти

¹¹ Озод Шарафиддинов. Ижодни англаш бахти. Тошкент: Шарқ, 2004. 100-бет.

¹² Allworth E. The preoccupations of Abdalrauf Fitrat, Bukharan nonconformist: an Analysis and list of his writings. –Berlin: Buch, 2000, pp. 20–21.

¹³ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 1-жилд. Сўз боши ва изоҳлар муаллифи: Ҳ.Болтабоев. Тошкент: Маънавият, 2000. 20-бет.

ва айрим ҳолларда минтақа сиёсати тарихининг ривожланиши-ни тўлалигича акс эттирган¹⁴.

Э.Олвортнинг Абдурауф Фитрат ижодий фаолияти билан боғлиқ хулосаларидан уни ўз даврининг маданий маркери¹⁵ сифатида ҳам қабул қилишимиз мумкин бўлади. Маданий маркерлар тил, урф-одатлар, дин, ватан, ижтимоий турмуш, иқтисод, сиёсат, тарих ва миллат ўтмиши билан чамбарчас боғлиқ жамиятнинг асосий қуроли ҳисобланиб, ҳар қандай мушқул вазиятларда миллатни сақлаб қолиш, маданий меросимизни келажак авлодга етказишда муҳим роль ўйнайди. Шунингдек, улар миллат ўзлигини ривожлантиришда, уни қайта тиклаш жараёнини енгиллатишда асосий масъулиятни ўз гарданига олган шахслар ҳисобланади. Э.Олворт томонидан амалга оширилган Фитрат асарлари синхроник таснифи ва таҳлили хулосалари Фитрат хусусидаги мавжуд фикрларимизнинг тўғрилигини яна бир бор тасдиқлайди.

Э.Олворт ҳар қандай ёзувчининг, жумладан, Фитрат асарларида бўй кўрсатган маънавий-ижтимоий соҳага оид чуқур мулоҳазалар, ўзига хос идрок унинг индивидуал ўтмиши ва темпераменти асосида кашф қилинади, деган хулосага келгани боис у “Фитратнинг илк ижоди ва фаолияти, бухоролик жадидчи: Фитрат асарлари таҳлили ва тартиби” номли китобида унинг таржимаи ҳолига ва яшаган жамият ҳаётида юз берган ҳар бир сиёсий- ижтимоий воқеага жиддий эътибор қаратади. Адиб ва аллома асарларининг яратилиши тарихи, уларнинг туғилишига сабаб бўлган вазиятлар, воқеаларни изоҳлашга ҳаракат қилади. Масалан, у “Қиёмат” асарининг ёзилиш тарихини большевикларнинг Марказий Осиёдаги нотўғри бошқарув тизими ва Фитратнинг большевикларга нафрати билан изоҳлайди.

¹⁴ Allworth E. The preoccupations of Abdalrauf Fitrat, Bukharan nonconformist: an Analysis and list of his writings. Berlin: Buch, 2000.

¹⁵ “*cultural markers*” инглазларда мавжуд истилоҳ бўлиб, маданиятнинг жамиятда тутган ўрнини ҳисоб-китоб қилувчи шахсларга нисбатан қўлланилади.

Мазкур асарнинг яратилиши Фитратнинг Бухородан сургун қилинган даврига тўғри келади. Унинг “Хуррият” газетасини 1917 йил 49-сонида (7 ноябрь)ги “Русияда янги бир боло бош кўтарди – большевиклар балоси” номи мақоласи, рус большевиклар ҳокимиятни қўлга олганларидан кейин барча миллий имтиёзлар қоғозда қолиб кетганини ва “Юрт қайғуси” (Темур сағанаси олдида) асаридаги большевикларга муносабатини ҳисобга олганда Олвортнинг хулосаси тўғри, деб эътироф этиш мумкин.

Фитратнинг руҳий изтироблари “Қиёмат” асарида тўғридан-тўғри акс этган. У мазкур ҳикоясида ўз ғоявий мақсадини бутунлай бошқача йўл билан ифодалайди. Асарнинг бош қаҳрамони Почамир (Рўзиқул) образи орқали муаллиф охиратдаги ҳисоб-китоб жараёнини ўзича идрок этади. Бу дунёда қилинган ҳар бир нобоп иш у дунёда жавобини олажак, гуноҳларга кўмилган Почамир эса жазога маҳкум гуноҳдор. Асар ҳаёлий ҳикоя деб эътироф эътилса-да, ёзувчи ўзига яхши маълум бўлган факт асосида халқ психологиясига яқин картиналар, образлар ва қиёфаларни китобхон руҳиятига тез таъсир қиладиган шаклда тасвирлайди.

Б.Қосимов “ҳикояда нариги дунё воқеаларини эмас, улар воситасида бу дунёнинг гавгою шўришларини, Туркистоннинг оёқ-қўлига кишан солдирган жаҳолат ва мутаассибликни фош этиш, улар устидан истеҳзо асосий мақсад қилиб олинган эди”¹⁶, деган фикрни айтган эди. Олим ўзи таъкидлаган бош қаҳрамоннинг “Почамир” (“амир почча”) деб номланишидаги ишорага асосланиб, унинг хулосаларини тўғри деб баҳолаш мумкин.

Америкалик олим тадқиқотидаги бу методологик асос адиб ижоди бўйича кенг кўламли таҳлилни таъминламаса-да, унинг шахсий ҳаёти билан боғлиқ кўплаб воқеаларни ўрганиш, унинг

¹⁶ Б е г а л и Қ о с и м о в. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. Тошкент: Маънавият, 2002. 368-бет.

милат манфаати билан яшаш шиори, бу билан боғлиқ психологик кечинмаларини ўрганиш, уларнинг адиб асарларида тасвирланишини англаш даражаси намоён бўлади. Шу ўринда Фитратнинг сиёсий-ижтимоий ва адабий фаолиятини бир-биридан ажратиб ўрганиб бўлмаслигини ҳам таъкидлаш жоиз.

Э.Олворт Марказий Осиё халқлари тарихи, жумладан, Ўзбекистон маданияти тарихи ва адабиётига бағишланган қатор илмий асарлар яратганлиги маълум. Унинг 1985 йиллардан кейинги илмий фаолиятдан беҳабар кўпчилик адабиётшунос ва тарихшунос олимларимиз бугунгача унга фақат Ғарб “советологи”, тарихшунос ёки сиёсатшунос олим сифатида қарайди. Тўғри, унинг Мустақиллик йилларига қадар яратилган тадқиқотларига, худди бизда бўлгани каби, маълум сиёсий-мафкуравий жараёнлар ўз таъсирини ўтказмай қолмаган. Лекин Э.Олворт Фитрат насрий асарлари¹⁷ “Мунозара” (1909-1911), “Ҳинд сайёҳи баёноти” (1911-1912), “Қиёмат” (1923), “Бедил бир мажлисда” (1923), “Шайтоннинг Тангрига исёни” (1924), “Абулфайзхон” (1924), “Овунчоқ”, “Миррих юлдузига”¹⁸ каби шеърлари, Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг¹⁹ “Падаркуш” (1913) драмасига бағишланган тадқиқотларида бадиий асарни тарихийлик принципига мувофиқ, адабиётшунослик меъзонлари асосида таҳлил қилиб, ижодкорларнинг Совет цензурасидан ҳимояланиш ва давр учун муҳим ижтимоий-сиёсий ғояларни тарғиб қилиш учун фойдаланган кўп маъноли, метафорик образларнинг асл моҳиятини тадқиқ этишга эришган. У, шунингдек, бадиий асар замиридаги ҳаққоний тушунчалар мантигини ва оригинал топилмаларни кашф қилади. Турк олими Темур

¹⁷ Allworth E. Evading Reality. Devices of Abdarauf Fitrat, Modern Central Asian Reformist. Netherlandz: Brill Academic Publishers, 2002; Allworth E. The preoccupations of Abdalrauf Fitrat, Bukharan nonconformist: an Analysis and list of his writings. Berlin: Buch, 2000.

¹⁸ Allworth E. Uzbek Literary Politics. The Hague: Mauton and Co., 1964. P.58.

¹⁹ Allworth E. Murder as Metaphor in the First Central Asian Drama // Ural-Altai Year-book. 58(1986), pp.65-95.

Хўжа ўғли устози Э.Олвортнинг XX аср ўзбек адабиёти, хусусан Фитрат ва Бехбудий асарлари борасидаги аналитик таҳлилининг ўзига хос йўналиш ва тамойиллари хусусида тўхталиб, унинг адабиётшунослик соҳасидаги хизматини очиб берган эди²⁰. Шу ўринда Э.Олвортнинг ўзбек адабиёти намуналарини фақат таҳлил қилиш билан чекланмай, уларни бирламчи ва айрим ҳолларда иккиламчи манбалардан инглиз тилига таржима қилганини яна бир бор таъкидлаш ўринли, деб ўйлаймиз.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, ғарбона тафаккурга эга олимлар ўзларига бутунлай ёт бўлган шарқона қарашларни тарихий аспектда тадқиқ этгани ва улар юзасидан ўзига хос хулосалари, тарихий материалнинг аниқ таҳлили ва тўғри баҳосини беришга интилишлари таҳсинга сазовордир. Олворт тадқиқотидаги бундай синхроник, статистик таҳлил методи ва тасниф усуллари Абдурауф Фитратнинг XX аср бошларидаги ўзбек адабиёти, ижтимоий-сиёсий-маданий муҳитдаги интеллектуал салоҳияти ва эстетик ўрнини белгилаб беришда муҳим аҳамият касб этади. Шу билан бирга, америкалик олимнинг ушбу тадқиқотлари Фитрат яратган асарларнинг Марказий Осиё маданияти, адабиёти, сиёсати тарихининг ривожланишидаги ўрнини яна бир поғона кўтарилишига асос яратди. Шунингдек, олимнинг мазкур рисоласидаги Фитрат фаолияти ва асарларига ўзига хос ёндашув принципи адибни мукамал тушуниш, у ҳақидаги тасаввурларимизни тиниқлаштириш, априор систематик қарашларга барҳам бериш, унинг асарлари нашрларидаги чалкашликларга аниқлик киритиш ва энг асосийси – Фитрат ҳақиқатини тўлалигича англашда муҳим манба бўлиб хизмат қилиши шубҳасиздир.

2008 йил

²⁰ T i m u r K o c a o ğ l u. Türkistan'da türkçe ilk tiyatro eseri: Mahmud Hoca Behbudi'nin 'Pederküş' (Baba katili) piyesi-1913. Türklük Araştırmaları Dergesi. İstanbul, Bahar 2004. 177–262 s; Timur Kocaoglu. Indian Revolutionaries as Metaphor in Modern Uzbek Literature // Asia Annual. 2004. P. 4.

“Мувозанат”нинг Америкадаги талқини

Муайян бадий асарнинг адабиёт майдонига боқий муҳрланиши, ҳақиқий ижод намунаси бўлишига даъвогар мукамал асарлар йўл-йўлакай ёки тасодифан эмас, балки кенг қамровли мезонлар асосида яратилади. Шунингдек, бирламчи ҳаёт материали, даврга хос воқеликнинг ёзувчи онгида, унинг дунёқарashi, психологиясига мос тарзда синтезланиши, тасвир ифодасининг ўзига хос шакллари яратиш мана шу боқийликнинг етакчи омиллари билан бирдир.

Шу маънода адиб Улугбек Ҳамдамовнинг “Мувозанат” романини шу пайтгача яратилган асарлардан маълум даражада фарқ қиладиган, адабиётимизнинг юксалиш белгиларини ўзида мужассам эта олган бадий ижод намунаси сифатида эътироф қилиш мумкин.

Роман нашр қилингандан бошлаб Матёқуб Қўшжонов, Озод Шарафиддинов, У.Норматов, А.Расулов, С.Содиқ, Д.Қуронов, И.Ёқубов ва бошқа адабиётшунос олимлардан тортиб оддий китобхонларнинг ҳам турли хил қарашларини ифода қилган мақолалари эълон қилинди. “Мувозанат” асари бир қанча номзодлик, докторлик диссертациялари учун манба вазифасини ўтади. Қисқаси, асарнинг иқрор ва инкори ўртасида кучли тебранишлари ҳалигача давом этмоқда.

Шундан келиб чиқилса, “Мувозанат” адабий жараёндаги курашчан фикрлар шиддати таъсир қила олган, китобхон онгини, унинг эстетик фаолиятини кўзгатишга ва кўпдан-кўп баҳс-мунозараларга сабаб бўлган романлар сирасига киради.

Адабиётшунос И.Ёқубов инсон ўзини тушуниши, кашф этиши, англаши орқали оламни ва Яратувчисини идрок эта олиш ҳақиқатининг бадий ифодасини “Мувозанат” романи мисолида кузатиш мумкинлигини айтган эди¹. Аслида олим таъкид этган

¹ У л у г б е к Ҳ а м д а м. Мувозанат / Сўзбоши муаллифи Ёқубов И. Тошкент: Шарқ, 2007. –261 бет.

Ҳақиқат бутун инсоният оламининг мангулигига даҳлдор “номаълум Ҳақиқати”дир. Мувозанатда ақл ва кўнгил ўртасидаги адоқсиз курашлар, қалб кечинмалари, руҳий азобларнинг ёрқин рангларидаги бадий ифодаси, Ҳақнинг Ҳақиқатлари моҳиятини тўғри идрок этишнинг бирламчи қонуниятлари ва мураккабликлари каби тасаввуфий қарашлар ижтимоий фикрлар, маиший муаммолар билан боғлиқ ҳолда талқин қилинган. Муаллиф ўз асарида сўзга янгича муносабатда бўлиш орқали мураккаб рамзий картиналар ва образларнинг мутлақо янгича шаклларини яратган.

“Мувозанат” асаридаги мана шундай сифатлар америкалик олима Рейчел Ҳаррелни ҳам эътиборсиз қолдирмади.

Рейчел Ҳаррел кўп йиллардан бери Мичиган университетида фаолият кўрсатиб, XX аср ва замонавий ўзбек адабиёти, унинг инглиз тилларига таржимаси мавзuida докторлик диссертацияси устида иш олиб борапти. У шу пайтгача мазкур масалага доир бир неча мақолалар эълон қилган, халқаро конференцияларда ўз маърузалари билан иштирок этиб, миллий адабиётимизни жаҳонга тарғиб қилаётган олимлардан биридир.

Тадқиқотчининг ўзбек модерн шеърияти ва таржимаси таҳлилига бағишланган қизиқарли фикрлари матбуотда нашр этилиб, китобхонлар томонидан юқори баҳоланди².

Ҳаррел хонимнинг “Ўтиш даврида ўзбек адабий овозлари”, Улуғбек Ҳамдамнинг “Мувозанат” романи воқеаси” номли мақоласи 2007 йилда бўлиб ўтган Марказий Евросиё масалаларига бағишланган 8-халқаро конференциянинг маданият шўбасида ўқиб эшиттирилган³.

Маълум бўлишича, Улуғбек Ҳамдамнинг мазкур романи университет профессор-ўқитувчилари, америкалик ўзбеклар

² Рэйчел Харрел. “Кўклардан кўкларга...” Ўзбек модерн шеъриятини инглиз тилига ўгиришга доир мулоҳазалар // Талабалар дунёси. 2008. 1–2-сон. 8-бет.

³ Қаранг: Rachel Harrell. Uzbek Literary Voices in Transition. The Case of Ulug'bek Hamdam's "Muvozanat" // A paper presented at the 8th Annual CESS Conference Program HC – 01 crossing Cultural Borders, 2007.

томонидан катта қизиқиш билан ўқилган ва кафедрада унга бағишланган кенг кўламли семинарлар ташкил этилган.

Тадқиқотчи романнинг бошқа асарлардан фарқи ва қийматини уч муҳим омил билан изоҳлайди: “Замонавий тилшунослик оқидамида ёзилган бу асардаги ўзига хос биринчи омил асар қаҳрамонларининг характерларига хос муомала услуби; иккинчиси, миллат сифатида ўз-ўзини англаш йўлининг миллий характер муштараклигида ифодаланиши, учинчиси, китобхоннинг кўнгил эҳтиёжи сифатида етилган мавзунинг жасорат билан акс этирилиши натижасида нафақат кичик, балки катта доирадаги (хорижлик) мухлисларга эга бўлганлиги”.

Тадқиқотчи қайд этган ҳар учала фактор романнинг асосий сифатини белгиловчи жиҳат бўлишидан ташқари, олима матнни чекланган, тор қараш ва изоҳлардан йироқ унумли таҳлил қуроли воситасида тадқиқ этган, деган тасаввурни ҳам уйғотади. Чиндан ҳам асардаги образлар – Юсуф, Саид, Мир-азиз, Заҳро, Амирларнинг фожиавий ҳолатлари, зоҳирий ва ботиний нутқлари китобхон руҳий оламига таъсир ўтказади. Ҳар бир қаҳрамоннинг муомала услуби уларнинг характер мантиғи, психологик ҳолати ва дунёқарашига мос тасвир этилади. Ижодкор турмуш воқеаларини образларнинг руҳий ҳолатлари орқали умумлаштириб беришнинг ўзига хос йўлларини кашф этади.

Рейчел Ҳаррел мутахассис сифатида романнинг тили билан боғлиқ жиҳатларига кўпроқ эътибор қаратади ва муаллифнинг тилдан фойдаланишдаги қобилиятини қуйидагича баҳолайди: “Ёзувчининг Тошкент шаҳри диалекти, рус, руслашган ва меъёрий ўзбек тилини мувофиқлаштиришдаги маҳорати унинг тилдан фойдаланиш санъатини намойиш қилган. Туркий неологизмлар, тил қатламлари асосига қурилган чуқур таҳлиллар замонавий ўзбек ҳаётини ифодалайди. Романнинг ўзигача ёзилган асарлардан яна бир фарқли жиҳати, – давом этади Рейчел хо-

ним, – унинг кенг эпик имкониятларга эга эканлигида кўринади. Унда жамиятнинг турфа қатламларига хос, мустақиллик даврида моддий ва маънавий изланишларда ўз ҳақ- ҳуқуқларини ҳимоя қилишга отланган турли характерлар тасвирланади”.

Турмушдаги ҳақиқий аҳволни кўрсатишнинг бирламчи шarti жамиятдаги барча табақага мансуб вакилларнинг муаллиф эътиборидан четда қолмаслигини ҳам тақозо қилади. Асардаги бу жиҳатни Америка ўзбекшуноси ҳам тўғри баҳолаган.

Хорижлик олимлар бадий асар сарлавҳаси, унинг моҳияти, яратилиш тарихи каби масалаларга эътиборни қаратиб, мавзу ва бадий асар ўртасидаги структурал боғлиқлик даражасини белгилашда ҳам ўзига хос йўл тутганлар. Америкалик Христафор Мурфи⁴ (“Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён”, “Тинч иш”); Э.Олворт⁵ (“Падаркуш”, “Қиёмат”, “Шайтоннинг Тангрига исёни”, “Мунозара”, “Бедил бир мажлисда”); англиялик Ник Мегоран⁶ (қирғиз ёзувчиларининг Сулаймон тоғ ҳақидаги шеърлари таҳлили билан боғлиқ тадқиқоти); туркиялик Темур Хўжа Ўгли⁷ (“Падаркуш”, “Мунозара”) каби олимлар ушбу

⁴ M u r p h y C h. The Relationship of Abdulla Qadiri'y's Historical Novels to the Earlier Uzbek Literary Traditions: Washington University Press, 1980; Muslims in Central Asia / Ch. Murphy and etc. –Durham-London: Duke University Press, 1992, pp.191–203.

⁵ A l l w o r t h E. The preoccupations of Abdalrauf Fitrat, Bukharan nonconformist: an Analysis and list of his writings. Berlin: Buch, 2000; Allworth E. Evading Reality. Devices of Abdarauf Fitrat, Modern Central Asian Reformist. Netherlandz: Brill Academic Publishers, 2002.

⁶ Н и к М е г о р а н. Ўш – 3000 тантанасининг замонавий ижтимоий аҳамияти // Жанубий Қирғизистоннинг тарихи, маданияти ва иқтисодига бағишланган халқаро конференция материаллари. Ўш, 2000 йил, 19–20 май.

⁷ T i m u r K o s a o ğ l u. Türkistan'da Türkçe ilk tiyatro eseri: Mahmud Hoca Behbudî'nin “Pederkuş” (Baba katili) piyesi – 1913, Türklük Araştırmaları Dergisi 15 (Ayrıbasım:Marmara Üniversitesi), İstanbul, (Bahar 2004). S. 185; T i m u r K o s a o ğ l u. Indian Revolutionaries as Metaphor in Modern Uzbek Literature // Asia Annual. – 2004, pp. 1–23.

метод асосида жиддий кузатишлар олиб борганликлари хусусида олдинги изланишларимизда ҳам тўхталган эдик. Бундай тадқиқот усулининг ўзбек ва қирғиз адабиёти материаллари асосида олиб борилиши адабиётшунослигимизда ҳали кенг тарқалмаган структурал усулнинг назарий асослари яратилишига хизмат қилади, албатта.

Бундай ёндашув Рейчел Ҳарреллнинг “Мувозанат” романига бағишланган изланишида ҳам яққол кўзга ташланади. Тадқиқотчи романга танланган мавзуни (“Мувозанат – equilibrium”) интенсив, шиддатли, таъсирли (ёки таъсирчан) (intense) ва ниҳоятда кучли (terrifying) деб эътироф этади. Унинг моҳиятини бадий асарда илгари сурилган гоя ва образлар структурасига муштарак талқин этиб, оригинал қарашларни ифода этади. Олиманинг юқоридаги хулосасини адабиётшунос олимлар Матёқуб Қўшжонов⁸ ва Дилмурод Куронов⁹ фикрларининг мантикий давоми сифатида баҳолаш мумкин бўлади.

“Мувозанат” да иккита йирик фалсафа мавжуд. Мувозанатда қолиш ҳам, мувозанатдан чиқиш ҳам инсоннинг фожиаси. Ана шу фожиалар қаҳрамонларнинг ички ва ташқи конфликтлари асосида тафтиш этилади. Демак, ҳамма гап асарнинг сарлавҳаси (“Мувозанат”)дан бошланади.

Тадқиқотчи асардаги шиддаткор реализмни ундаги ҳаётий воқеликнинг кенг қўламлилиги билан боғлаб, романнинг бу жиҳатини ҳам ижобий баҳолайди.

Ўзбекшунос олима романнинг бошқа ижобий сифатларини белгиловчи қатор, иккиламчи ҳолатлар ҳақида ҳам тўхталиб, уларни аниқ мисоллар билан изоҳлашга ҳаракат қилади¹⁰.

⁸ Қўшжонов М. Шиддат билан ёзилган роман. Мувозанат романига ёзилган сўзбоши. Тошкент: “Минҳож” нашриёти, 2004. 3–4-бетлар.

⁹ Куронов Д. Сўнгсўз ўрнида. Тошкент: “Минҳож” нашриёти, 2004. 198–199-бетлар.

¹⁰ Қаран: Rachel Harrell. Uzbek Literary Voices in Transition. The Case of Ulug'bek Hamdam's "Muvozanat" // A paper presented at the 8 th

Айни дамда олиманинг “Мувозанат”га бағишланган тадқиқотидаги объектив хулосаларини эътироф этган ҳолда, унинг таҳлилидаги айрим субъектив даъволарга муносабат билдиришни лозим топдик.

Асарнинг 54-бобида Абдулланинг ўлими тасвири ифодаланган. Гўдакнинг фожиали ўлимини Рейчел хоним Юсуфнинг шифокор буюрган дориларга пул тополмаганлиги билан изоҳлайди: “Юсуф Тошкентга ярим кечада, дарғазаб ҳолатда етиб келса ҳам, ўғли учун шифокор кўрсатмасидаги дориларни олишга пул топа олмади, натижада Абдулла ҳалок бўлди. Ўғлининг ўлими Юсуф ва Заҳро муносабатларига яқун ясади”.

Лекин асарда Юсуфнинг жигарбанди дорига пул тополмаслиги натижасида эмас, балки минг машаққат билан олиб келинган дориларнинг вақтида берилмаганлиги оқибатида ҳаётдан бевақт кўз юмди¹¹. Шунингдек, Абдулланинг ўлими Юсуф ва Заҳро муносабатларига эмас, балки Юсуф ва Ойгул ўртасидаги риштанинг узилишига сабаб бўлди¹².

Эътибор бериб қаралса, муаллифнинг бадий-ғоявий мақсади ва тадқиқотчи талқини ўртасидаги тафовутлар бири-бирига бутунлай зид қарашларни юзага келтирадики, улар устида чуқур ва атрофлича мулоҳаза юритиш лозим бўлади.

Яна бир мисол.

Рейчел Ҳаррел “Юсуфнинг институтга қайтиши билан роман оптимистик руҳда яқунланса-да, жамиятдаги ахлоқий емирилишга олиб келган турғунлик ва жаҳолатга етарлича жавоб бўлмайди”, деган фикрни айтади.

Америкалик тадқиқотчининг ушбу кескин хулосаси, бизнинг назаримизда, муаллифнинг ғоявий-бадий мақсадига уйғун эмас. Тадқиқотчининг асар талқини билан боғлиқ бу

Annual CESS Conference Program, HC - 01 crossing Cultural Borders, 2007.

¹¹ У л у г б е к Ҳ а м д а м. Мувозанат. Роман / Сўнгсўз ўрнида: М.Кўшжонов. Тошкент: “Минҳож” нашриёти, 2004. 107-бет.

¹² Шу манба. 114-бет.

хилдаги бирёқлама хулосаларини қуйидаги сабаблар билан изоҳлаш мумкин:

биринчидан, Америка ўзбекшуноси “Мувозанат”да касб этган мажозий ўринлар, рамзий ифодаларни тўлалигича идрок қила олмаган;

иккинчидан, шарқ ва ғарб ўртасидаги турфа мушоҳада тамойиллари, ўртадаги узоқ масофа ва, шунингдек, ғарбча тафаккур тарзи роман моҳиятига чуқур кириб бориш имконини бермаган;

учинчидан, асарни ўқиш жараёнида унда акс этган бадий ҳақиқат мантиғи ҳақида эмас, ўз тасавуридаги “ҳақиқатлар” тўғрисида фикр юритган;

тўртинчидан, ўзбек адабиётига доир тадқиқотлар олиб бораётган деярли барча хорижлик олимлар изланишларидаги баъзи субъективлик ва заиф нуқталарнинг асосий сабаби уларнинг айрим ҳолларда ўзларига ёт бўлган ижтимоий тузумдан турли қусурлар қидиришга мойиллиги, белгиланган концепцияга ортикча оғишлари ва бадий асарни муайян мақсаддан келиб чиқиб таҳлил қилиш оқибатидир.

Жиддий ижод намунасини бадий тасвир воситаларисиз, сўзларнинг тағзаминли маъноларисиз, мажозий образларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Зеро, муаллифнинг ҳаёт воқеаларини бадий акс эттиришдаги индивидуаллиги айнан мана шу тасвир ифодаларининг ўзига хослиги билан белгиланади.

Асардаги бош образ – Юсуфнинг ўз иш ўрнига қайтиши билан муаллиф ҳаётнинг жиддий, ижтимоий-фалсафий ғоясини илгари сурган. Олам мувозанатининг бузилишига йўл қўймайдиган, дунёда уйғунликни тутиб туришга қодир улуг инсонлар Юсуф тимсолида гавдалантирилган. Айнан Юсуфнинг ўз ўрнига қайтиши дунё мувозанатига бўлган ишончга бир ишора. Нега Миразим Юсуфни кўрса таскин топади, Захро Юсуфдан куч олади? Аслида, ҳар бир инсон ботиний ва зоҳирий мувозанатга муҳтож. Юсуф каби инсонлар

бор экан, олам мувозанати йўқолмайди, у ўз ўқи атрофида айланаверади.

Демак, бош образнинг қайтишини фақат ёзувчи яшаётган юрт, уни шакллантирган диёр ёки уни севган миллатга дахлдор ижтимоий-маиший муаммоларга боғлиқ таҳлил этиш бирёқлама ва жўн талқиндир. Чунки Юсуф асида бугун инсоният, борлиқ олам мувозанатини, рамзий маънода дунёни тутиб турган Мувозанатнинг тимсоли.

"Мувозанат"да тасвирланган ҳар қандай воқелик фақат ташқи хусусият, ягона аломат билангина боғлиқ эмаслиги, тоталитар тузум ва ўтиш давридаги огир турмуш воқеаларини бадий ўзлаштириш, уларни замондошларнинг ички дунёси, руҳий олами орқали атрофлича тафтиш этишда кенг имкониятли рамзий образлардан фойдаланишнинг ўзига хос усуллари; жой номлари, танланган исмлар қаҳрамонларнинг ички ва ташқи конфликтларида чуқур мажозий маъно касб этганлиги; энг муҳими, Олам мувозанатининг асоси, унинг меъёрини таъминлаш вазифаси юкланган улуғ инсонлар қисмати чуқур бадий-фалсафий мазмунда ифодалангани учун ҳам мазкур асар алоҳида муваффақият касб этганини таъкидлаш жоиз.

Асардаги Улуғтоғда ҳам чуқур рамзий маъно яширилган. Юсуфнинг болалигидан Улуғтоққа интилиши инсоннинг ҳар доим улуғликка талпинишининг рамзий ифодаси. Аммо қаҳрамон унга етолмайди. Бу мангу йўл.

Инсон яралибдики, тақдир унга "танлаш" имконини қолдиради. Романда ҳам Юсуф бир неча бор ана шундай танлов – икки йўл бошидан чиқиб қолаверади (худди эртак қаҳрамонларидек): асида бу инсон умри синовлари, мувозанатда қолиш ва уни йўқотишнинг бошланғич нуқтаси – ҳаёт фалсафасининг асосий моҳиятига ишорадир.

Асардаги қийшайиб қолган деворга тиргович қўяётган Содиқ ҳолагини эсланг: "Содиқнинг уст-боши, ҳатто юз-кўзлари, бошидаги эски, бир қулоғи ипсиз шалпайиб турган

телпагигача лойга ботган...” шароитнинг образга таъсири емирилаётган тузумнинг қулаши ва янги жамиятнинг барпо этилишига муштарак талқин этилган. “Қолганиниям бузиб ташлаб, янгитдан кўтармасанг бўлмайди”, Юсуф тилидан айтилган бу биргина жумла узоқ йиллар чуқур томир отган советлар ҳокимиятини илдиз-илдизи билан йўқотиб, мустаҳкам янги тузум қуриш лозимлигига ишора бор.

Агар эътибор бериб қаралса, ёзувчи кўзлаган мақсад асарда яхлит тарзда акс этирилган. Муаллиф ижтимоий-иқтисодий ва маиший муаммоларнинг бадиий инъикосини ҳар бир кичик эпизод тасвирида романнинг умумий ғоясига уйғун рамзий образлар билан узвий боғлиқликда китобхон ёдига солиб туради.

Образларга танланган исмларда ҳам мажозий маъно мавжуд. Ҳалима ая – кўнгилчан, юмшоқ, кек сақламайдиган аёл, ҳалимлик рамзи; Одил ака – ҳар қандай вазиятда тўғри фикрлайди ва одил ҳукм чиқарадиган оила бошлиғи – одил ҳукмронлик тимсоли. Амир – шариат амрини кўр-кўрона, муккасидан кетиб, мутаассибларча адо этадиган чала мулалар рамзи.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, ўзбек адабий асарларининг Америкада ҳам қизиқиб ўқилаётгани, улар ҳақида салмоқли илмий тадқиқотлар олиб борилаётгани эътиборга лойиқ ҳодисадир.

Хусусан, Америка олимасининг “Мувозанат” романи таҳлилига бағишланган тадқиқоти ҳам, ундаги айрим субъектив тамойиллардан қатъи назар асарнинг ўзбек адабий танқиди эътибор қилмаган жиҳатларини кашф қилиши билан ҳам қадрли. Қолаверса, бундай ишлар ўзбек романларининг халқаро миқёсда янада кенгроқ эътироф этилиши ва тарғиб қилинишида муҳим аҳамият касб этиши шубҳасиздир.

2010 йил

Хориж олимлари¹ изланишларида ижтимоий-бадий синкретик таҳлил принциплари

Муайян асарнинг бадий-эстетик тушунчалари моҳиятини англаш билан бирга унинг ижтимоий қийматини идрок этиш ҳам адабиётшунослик илмининг вазифалари қаторига киради. Чунки бадий асар ядроси, шунингдек, таркибий элементлар (мавзу, символ, сюжет ва характер) да иждокорнинг ижтимоий-бадий мақсади уйғун ҳолда акс этади. XX аср ўзбек адабиётининг энг сара намуналари, хусусан Абдулла Қодирий, Чўлпон романлари поэтикаси ҳам реал воқелик ва ҳаётий фактлар моҳияти асосида юзага қалқийди.

XX аср сўз санъати намуналарини сиёсий-ижтимоий, бадий-ғоявий мезонлар асосида тадқиқ этиш, америка олимлари тадқиқотларидаги асосий принциплардан биридир. Уларнинг таъкидлашича, бундай таҳлил методи тадқиқотлар қийматини ошириши билан бирга адабиётнинг шунчаки бўшлиқда яратилмаганлигини далиллайди².

Хориж олимлари изланишларидаги бадий-ижтимоий синкретик тадқиқни юзага келтирувчи омилардан бири асарнинг ташқи шакли ҳисобланади. Таниқли адабиётшунос Христафор Мурфининг таъкидлашича, А.Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романидаги эпилог (хотима) Юсуфбек Ҳожи ва Ўзбек ойим оиласининг вайрон бўлганлигидан далолат бериши билан бирга муаллаф асарда ижтимоий муаммога мурожаат қилганини ҳам далиллайди³.

¹ Япония ва Америка ўзбекшунослари назарда тутилади.

² Murphy Ch. The Relationship of Abdulla Qadiri's Historical Novels to the Earlier Uzbek Literary Traditions: Washington University Press, pp. 125–126.

³ Micallef Roberta Maria. The Role of Literature and Intellectuals in National Identity Construction : The Case of Uzbekistan. USA: University of Texas, 1997. P.33.

XX аср ўзбек адабиётини хронологик, ижтимоий-ғоявий, бадиий-эстетик синкретизм нуқтаи назаридан монографик планда таҳлил қилган Америка тадқиқотчиси Роберта Мария эса романдаги пролог (муқаддима) хусусида тўхталиб, унда ёзувчи кўзлаган муҳим ижтимоий мақсад (мозийдан узилиб қолган жамият ўтмишга эътибор бериши зарурлиги, ўтмишсиз келажак яратиб бўлмаслиги, тарихдан воз кечмай уни ислоҳ қилиш орқали янги ҳаётга, жамиятга, тузумга эришиш зарурлиги, ўзбек адабиётининг мумтоз мавзуларини янгича талқинда янги китобхонларга тақдим этиш лозимлиги, хонлар ўртасидаги ўзаро жанглار большевиклар учун қўл келиши ва оқибатда Марказий Осиё халқлари учун “қора кунлар” бошланиши мумкинлиги) концептуал тарзда акс этганини таъкидлайди⁴.

Маълумки, бадиий асардаги муқаддима ва хотима одадий сюжет бирлигидан ташқарида жойлашган ёзувчи ижодий услубидаги ўзига хос хусусиятдир. Икки америкалик олим тадқиқотлари орқали бу структурал элемент асосида ҳам муаллифнинг бадиий-ғоявий, ижтимоий-сиёсий мақсадининг синкретик шакли мужассамлиги аён бўлади. Анъанавий ҳикоячилик қурилишига кўшилган бу янги элемент, бадиий воқелик асосидаги ижтимоий тасавурларни тиниқлаштиришда муҳим аҳамият касб этади. Ёзувчининг бу методи унинг сиёсий-ижтимоий муаммога мурожаатининг ўзига хос йўсини ҳамдир. Аслида романдаги етакчи қаҳрамонларнинг фожиавий ўлими ёки уларнинг бир-биридан жудо бўлиши Туркистон келажакининг барбод бўлишига ишора. Муаллифнинг пролог ва эпилогдан фойдаланиши нафақат адабиётшунос мутахассислар, балки одадий китобхоннинг ҳам бадиий асар туб моҳиятини англаш билан боғлиқ тасавурларини тиниқлаштиришга хизмат қилган.

Христафор Мурфи ва Роберта Мария бадиий асар шаклини ўрганиш билан ёзувчи дунёқараши асосида унинг услубидаги

⁴Micallaf Roberta Maria. The Role of Literature and Intellectuals in National Identity Construction : The Case of Uzbekistan. USA: University of Texas, 1997. P.33.

ўзига хосликни кашф қилган. Ушбу олимлар тадқиқотларидаги нозик кузатишлар Қодирий романлари табиатининг асл сир-синоатини очишда ўзига хос аҳамиятга эга.

Хориж ўзбекшунослари изланишларидаги ижтимоий-бадий синкретик тадқиқнинг самарасини таъминловчи навбатдаги омиа улардаги муайян матнни тарихийлик принципида, манбашунослик характери нуқтаи назаридан тадқиқ этиш билан белгиланади. Тадқиқотчилар муайян воқеликни макон ва замон нуқтаи назаридан ўрганиб, асарда тасвирланган даврдаги индивидуал жихатларнинг муаллиф ижодига таъсири даражасини белгилаш воситасида бадий асар замиридаги ижтимоий тушунчалар мантигини тўлалигича фош қилиш йўлидан борадилар. Америка олимлари Э.Олворт, Х.Мурфи, Р.Майкеллеф ва япон фитратшуноси Х.Коматсу бадий асарни ёзувчининг назарий мушоҳадаларидан кўра кўпроқ амалий фаолияти асосида яратилишини адиб яшаган даврдаги асосли фактлар орқали изоҳлашга ҳаракат қиладилар. Бундай тадқиқот усулида ижтимоий-синфийлик бадий-эстетиклик билан мунтазам узвий алоқадорликда бўлиб, у тарихий-ижтимоийлик бадий асар яратилишининг муҳим омиларидан биридир, деган қарашларни бирмунча ойдинлаштиради.

Америка олимлари тадқиқотларидаги ижтимоий-бадий синкретик тадқиқ принципи муҳим бадий элементлардан бири ҳисобланган характерлар воситасида ҳам юзага келади. Бунда образнинг символик табиати асосида унга юклатилган ижтимоий вазифалар тадқиқ этилади.

Роберта Мария Майкеллеф “Ўткан кунлар” романидаги Юсуфбек Ҳожи образи жамиятда сиёсий мавқега эга бўлсада, оиланинг ички муаммоларини ҳал қилишда ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас, гунг ёки жонсиз. Бу образ (гунг ота образи) ўзгараётган структурал тузумнинг рамзий ифодасидир⁵, деган

⁵ Micallef Roberta Maria. The Role of Literature and Intellectuals in National Identity Construction : The Case of Uzbekistan. USA: University of Texas, 1997, pp.37–38.

фикрни айтади. Бу ўринда Америка олимаси Отабекни иккинчи марта уйлантириш билан боғлиқ воқеада Юсуфбек Хожининг таъсир кучи заифлигини назарда тутаётган бўлса керак. Ўзбек адабиётшунослигида Юсуфбек Хожининг образи ҳақида турли хил фикрлар билдирилган, лекин кўринадики, Р.Майкеллеф берган таъриф улардан кескин фарқ қилади. Образни символлаштириш воситасида даврдаги сиёсий-ижтимоий муҳитга муаллиф муносабати ва роман моҳиятидаги ижтимоий мақсаднинг ошкорлашгани кузатилади. Таниқли рус шоири Николай Николаевич Рубцов: “Бадий образ – бу ихчамлаштирилган символ, символ эса–кенгайтирилган образ”⁶, – деган фикрни айтган эди. Демак, Роберта бадий образни бадий символ, яъни рамзга кўчириш орқали унинг ижтимоий-ғоявий имкониятларини ҳам кенгайтирган. Бадий асарнинг ижтимоий табиатини англашдаги ушбу приём бироз баҳсли эса-да, символлаштирилган ҳар бир воқеа ёки образ тарихини рус академиги Дмитрий Сергеевич Лихачов таъриф этган “ижтимоий озуқа манбаи” сифатида қабул қилсак, бундай символларнинг тафтиш этилиши идеал ижтимоий фикрларнинг ҳаётга тадбиқ қилинишида ўта муҳим аҳамият касб этиши ойдинлашади.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, Америка олимлари XX аср ўзбек адабиёти намуналаридаги кўп қиёфалиликка асосланган воқеликка таяниб, уни мукамал тушунишнинг янгича йўларини кашф қилмоқда. Асарда акс этган бадий-ижтимоий ғояни тафтиш этиш, турли хил йўлар ёки фикрлар рангбаранглиги асосида давр ва асар ўрғасида мустаҳкам кўприк ўрнатиш Америка олимлари тадқиқотларидаги умумий хусусиятдир. Ўзбек сўз санъати намуналарининг адабиётшунослигимизда нисбатан кам ўрганилган назариялар асосида тадқиқ қилиниши хориж тадқиқотларидаги индивидуал концепциялар қийматини янада оширади.

2010 йил

⁶ Рубцов Н. Н. Символ в искусстве и жизни. М.: Наука, 1991. С.46.

МАНЗИЛАН – ОЛИС, КЎНГИЛГА ЯҚИН (америкалик ўзбекшунос олим Э.Олворт билан суҳбат)

Машҳур америкалик олим, Колумбия университетининг фахри профессори, хориж ўзбекшуносларининг етакчиси ва раҳбари Эдворт Олворт қарийиб 70 йилдан бери ўзбек жадида адабиёти, маданияти, тарихи бўйича изланишлар олиб бориб, миллий маданиятимиз, сўз санъатимиз дурдоналарини дунёга олиб чиқаётган, бутун умрини мана шу машаққатли ишга сафарбар этган фидойи олимлардан биридир. У яратган тадқиқотларда олимнинг ўзига хос тадқиқ услуби, таҳлил принципи, бадий асар атрофида ўз шахсий фикрларига, муайян манба таҳлилида ўз нуқтаи назарига эга эканлигини кўриш мумкин. Шунингдек, ўрганилаётган масалага нисбатан фикрни жонли сақлаб қолиш хусусияти Эдворт Олворт изланишларидаги энг муҳим жиҳат эканлигини эътироф этиш жоиз.

2010 йилнинг апрель ойида Америка Қўшма Штатларининг Колумбия университетиде ҳурматли Эдворт Олворт жанобларининг муборак 90 йиллигига бағишланган халқаро конференция бўлиб ўтди. Камина ҳам ушбу анжуманда қатнашиб, америка туркшунос олими билан шахсан учрашиш, суҳбатлашиш бахтига муяссар бўлганди.

Кичик жуссали, 90 ёшни оралаган бўлса-да, ҳали ҳам дадил, ўз фикрида собит, шогирдларига талабчан ва қаттиққўл олим шижоати мени ҳайрон қолдирди. Олим шу кунгача амалга оширган тадқиқот ва изланишлари, шогирдлари, Марказий Осиёни ўрганишнинг бугунги муаммолари ҳақида маъруза қиларкан, кўз олдимда у яратган тадқиқотларнинг салобату виқори намён бўлди. Олимдаги ўзига хослик нафақат унинг услуби, балки фикрлаш қобилияти, эътиқоди ҳам бошқалардан буткул фарқ қилишини яна бир бор хаёлан эътироф этдим. Унинг мана шу ўз таваллуд санаси муносабати билан йўл-йўлакай сўзлаган нутқида ҳам бир олам мазмун, ҳикмат бор эди, ана шу чиқиш асносида қатор муаммолар ечимини топиши мумкин эди.

Ушбу имкониятдан унумли фойдаланиш мақсадида Эдворт Олворт билан шахсан учрашиб, суҳбат қуриш истагим борлигини айтдим. Олворт жаноблари ушбу таклифимни мамнуният билан қабул қилдилар. Конференция ташкилотчилари¹ ва Олворт шогирдларининг саъй-ҳаракатлари билан ҳукмингизга ҳавола қилаётган қуйидаги суҳбатни муҳраб олдим. Олим рафиқасининг жиддий бетоблиги сабаб барча саволларимизга тўлиқ жавоб ололмаган бўлса-да, ушуб суҳбат ўзбек адабиётининг хориждаги тарғиботчиси, унинг тадқиқотларида акс этган ҳақиқатлар хусусидаги тасаввурларингизни янада бойитади, деган умиддамиз.

З.М.

Эдворт Олворт жаноблари, аввало, Сиз ижодий ишлари тадқиқига умрингизни бахшида этган адиблар Беҳбудий, Фитрат, Қодирий, Чўлпонларнинг бугунги авлодлари, ўзбек адабиётшунос олимлар номидан муборак тўқсон ёшингиз билан қутлаيمان.

Э.О.

Раҳмат, мен ҳам ташрифингиздан миннатдорман.

З.М.

Келинг, суҳбатни Марказий Осиё, хусусан ўзбек адабиёти маданияти ва тарихига қизиқиб қолишингиз, уни тадқиқ қилишга бўлган иштиёқнинг сабабларидан бошласак.

Э.О.

Иккинчи жаҳон уруши даврида ҳарбий хизматни ўтаб, Чикаго университетининг гуманитар фанлар факультетига ўқишга кирдим. Рус тилини оз-моз билганим сабаб, мени Чикаго университетининг Славяк адабиёти бўлимига қабул қилишди. Аммо, афсуски, у ердаги мутахассислар худди Британия университетларидаги ўқитувчилар сингари жудаям боқибегам,

¹ Ушбу конференцияда иштирок этиш ва мазкур суҳбатни ташкиллаштиришда яқиндан ёрдам берган доктор Питр Синнот ва Артур Боннер жанобларига ўз миннатдорчилигимни билдираман.

ўз талабаларига ниҳоятда лоқайд эдилар. “Ўзинг учун ўл етим” қабилида ўз илмий лойиҳам, магистрлик дипломини ёзиш жараёнида роса бошим қотди. Ҳеч ким менга бирор мавзу ёки бирор йўналиш бериш у ёқда турсин, ҳатто нима қилишим зарурлиги ҳақида ҳам бир сўз демасди. Илмий иш мавзуимни аниқлаш ва у ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлиш мақсадида жуда кўп рус ёзувчилари, хусусан, Пушкин, Лермонтов, Толстой, Достоевский каби буюкларнинг асарларини, гўзал тил билан битилган ижодий мактубларини ўқишни бошладим. XIX аср рус адабиётининг буюк намоянадалари, айниқса Толстой ижодида Осиё кишилари характерлари, ёрқин образлари мавжуд эди. Мен ўқиган китоблар орасида баъзи замонавий Совет ёзувчилари, масалан, Вячеслав Иванов ва бошқа марказийосиёликлар характерини тасвирлашни мақсад қилган ёзувчилар асарлари ҳам бор эди. Мени рус адабиётидаги марказийосиёликлар образи, бу юртлар билан боғлиқ табиат тасвирлари эътиборимни тортганди. Ушбу асарлар қозоқ, татар, бошқирлар ҳақида, Кавказ марказидаги Имом Шомил ва унинг қўзғолони билан боғлиқ воқеалар хусусида ҳикоя қиларди. Шундан сўнг 1953 йилда ўрганган материалларим асосида “Рус адабиётида Турк-Татар образи” мавзуида магистрлик диссертациясини ҳимоя қилдим.

Биласиз, қозоқ, татар, бошқир каби миллат вакиллари бир-бирлари билан ўзаро яқин алоқада эдилар. Чор ва Совет адабиётида осиеликлар образининг кенг қамровга эгаллиги аксарият ҳолларда бадий асарнинг асосий ғоясини ташкил этарди. Бироқ, уларни мутолаа қилар эканман, менга Чор ҳукумати осиеликларнинг нима учун улар билан курашаётганликлари моҳиятини англай олмаётгандек туюларди. Буни уларнинг осиеликларга муносабатидан ҳам сезиш қийин эмасди. Улар, худди Британия, Германия ва Французларнинг Африка ерларига борганидаги каби, ўзларини маҳаллий аҳолидан устун тутардилар.

Умуман, рус адабиёти намуналарида тасвирланган осиеликларнинг бу қадар куч-қудратга эга эканлигининг сабабини ҳечам англай олмадим. Ўша даврлардан бошлаб осиеликлар мени бутунлай ўзига ром этди ва уларни яқиндан билиш, мени қизиқтираётган саволларга жавоб топиш мақсадида мана шу мавзуга қўл урдим.

Ушбу соҳага қизиқишимнинг иккинчи сабаби Нью-Йоркда истиқомат қилувчи туркистонлик муҳожирлар бўлган.

Татар тилини ўрганиш мақсадида Колумбия университети-га келгандим. Бу даврда Нью-Йоркда Туркистон муҳожирлари томонидан “Миллий Туркистон” номли вақтли матбуот нашр этиларди. Уларнинг айримлари инглиз тилида бўлиб, унда бериб бориладиган адабиёт, маданият, ижтимоий-сиёсий воқеаларга оид мақолалар мени эътиборсиз қолдирмасди. Аслида “Миллий Туркистон” илк маротаба 1930 йилда Францияда нашр қилина бошлаган. Ушбу газета ходимлари мен ва турмуш ўртоғим Жаннетни (биз 1952 йилда турмуш қурганмиз) ўз уйларига, байрамларга ва рақс кечаларига таклиф этардилар. Улар орасида Колумбия университети профессори ҳам бор эди. У менга татар тилини эмас, балки ўзбек тилини ўрганиш муҳимлигини таъкидлади. Ҳатто ўзбек тили ўқитувчиси топиб беришни ҳам ўз зиммасига олди ва шундай қилди ҳам.

Мана шундай ўзига хос анъана, маданият, тарих, ўтмишга эга осиеликларни яқиндан билиш ва ўрганиш ҳаётим мазмунига айланишини ўша дақиқалардаёқ ҳис этгандим.

3. М.

XX аср ўзбек адабиётини хорижда, хусусан Америкадаги тадқиқига оид манбаларни ўрганиш жараёнида сиз нафақат Америка, балки бошқа хориж ўзбекшуносларининг етакчиси экансиз, деган хулосага келган эдим. Бу ерда ҳам Сизни Марказий Осиени ўрганувчи олимларнинг “дуайен” (“doyen”) и, яъни раҳбари сифатида эътироф этилган мақолаларга кўзим тушди. Сизнинг бу таърифларга муносабатингиз қандай?

Э.О.

Мен “дуайен” термини моҳияти ҳақида у қадар чуқур тасаввурга эга эмасман. Қолаверса, ушбу тадқиқотларим билан ўзимни бу соҳанинг асосчиси ёки дастлабки ўрганувчисиман, деган даъводан ҳам йироқман. Аммо бу маълум маънода Америкада туғилиб ўсган олимлар учун ҳақиқат бўлиши мумкин. Мендан олдин бошқа ўзбекшунос олимлар ҳам бўлган. Аммо улар бошқа мамлакатлардан, масалан, венгриялик ёки туркиялик бўлганлар. Яна ўзбекшунос олим Ричард Фрайнинг ҳам асли келиб чиқиши скандинавиялик бўлган. Унинг қадим Бухоро ҳақидаги ажойиб бир китоби бор. Ўз пайтида мен уни мириқиб мутолаа қилгандим. Марказий Осиёни ўрганиш бўйича кўплаб тадқиқотлар яратган Ало Раун исмли олим ҳам бор эди. Аммо у ҳам америкалик эмас, балки Финляндия фуқароси бўлган.

З.М.

Тадқиқотларингиздан Сизни Марказий Осиёнинг ашаддий мухлислари сифатида эътироф этиш мумкин. Ўзбек жаҳид адабиёти, айниқса, Фитрат шахси ва ижодига нисбатан кучли хайрихоҳлигингиз у ҳақида яратган тадқиқотларингиз, айниқса “Ҳақиқат излаб” номли тадқиқотингизда яққол кўзга ташланди. Америкалик касбдошларингиз ҳам шундай фикрда эканлар.

Э.О.

Ҳа, бу ҳақиқат. Жаҳидларнинг ҳатто энг оғир вазиятларда ҳам ўз халқи, миллати ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш йўлидан қайтмай, ўз эътиқодларига содиқ қолганликлари, уларнинг фикр озодлиги курашидаги ўзига хос чора-тадбирлари мени ҳайрон қолдирарди. Айниқса, Советлар ҳукумати томонидан кучайтирилган цензурага қарамасдан Бехбудий, Фитрат, Чўпон, Абдулла Қодирӣ жуда эҳтиёткор ва зийраклик билан ўзига хос услублар, масалан, сатира, ниқоблаш, мубҳаллик категориялари, рамзий образлар воситасида барпо этилаётган совет давлатини емириш йўлидан борадилар. Умуман олганда, жаҳидлар демократик жамият томон борадиган йўлни

кўрсатиб келаётган эдилар. Большевиклар эса ўз мавқеини янада мустақкамлаш мақсадида уларнинг бу ҳаракатларини узил-кесил йўқ қилиб, миллат фидойиларини шафқатсизларча қата эттирдилар.

Баъзида ўйлаб қоламан. Агар ўша даврда Туркистон озодликни кўлга киритганида нима бўларди... ? Қандай вазият юзага келиши мумкин эди...?

З. М.

Нима учун 90-йилларга қадар яратилган тадқиқотларингизда Фитрат ижодига кенг тўхталмагансиз?

Э. О.

Бу ўша пайтларда муҳим эмасди. Фитратни ўзбек жадид адабиётининг энг ёрқин вакили сифатида эътироф этсам, юз бора ҳақли бўламан. Зеро, у ўз замонасининг энг зукко, ақлаковатли, файласуф кишиси бўлган. Адабиёт, фан, маданият, дин боринки ижтимоий-маиший турмушнинг барча соҳаларида юксак билим соҳиби эди. Аммо, афсуски, баъзи тадқиқотчилар ҳали ҳам Фитрат шахсияти, ижоди моҳиятини тўлиқ англай олганларича йўқ. Улар бирор-бир муаммо юзасидан фикр билдираётганда унинг юза қисмидаги мазмунига таянадилар-да, бир ёқлама ва саёз хулосалар келтириб чиқарадилар. Масалан, тадқиқотчилар орасида Фитратни даҳрий ҳисоблаб, “Шайтоннинг Тангрига Исёни” асарини атеистик руҳда ёзилан дегувчилар ҳам топилади. Бундай қарашларни айрим муҳожирлар ҳам қўллаб-қувватлайдилар. Мен эса бу фикрга қўшила олмайман. Муаллиф асарларида диний мавзулар кенг кўламда акс эттирилган. Айнан ўша “Шайтоннинг Тангрига исёни”да ҳам бутун бир диалог муқаддас Кўрўони каримда акс этган Шайтон ва Одамнинг яратилиши, Шайтони лайиннинг Тангрига исёни ва унинг қай ҳолатда енгилгани ҳақидаги ривоят асосига қурилган эмасми? Аслида Фитратнинг диний мавзуда ёзилган асарлари замирида, масалан “Қиёмат”да ҳам, унинг муайян ижтимоий-ғоявий мақсади яширинган. Нидерландиянинг Брил Академик

нашриёти томонидан чоп этилган бухоролик жадидчи Абдурауф Фитрат асарлари таҳлилига бағишланган “Ҳақиқат излаб” номли китобимда айнан мана шу муаммолар атрофлича тадқиқ этилган.

З.М.

Чиндан ҳам дин ва жамиятшунослик жуда катта соҳа. Агар бирор бир кимса ҳар икки соҳада суҳбат қурмоқчи бўлса, жавобдан кўра саволлар кўпроқ ёғилиб келаверади.

Э.О.

Бу айни ҳақиқат.

З.М.

Америкалик олимларнинг катта авлод вакиллари тадқиқотлари, хусусан сизнинг илк “Ўзбек адабий сиёсати” номли китобингизда ҳам советлар сиёсатига қарши концепцияда бўлганингизни кузатиш мумкин. Яна уларда “XX асрнинг биринчи чорагида яратилган ижод намуналари бадиий асардан кўра кўпроқ адабиёт орқали советлар сиёсатига қаршилиқ кўрсатиш ёхуд қўллаб-қувватлашдан иборат бўлган жараён маҳсулидир”, деган қарашлар ҳам илгари сурилади.

Э.О.

Ҳа, тўғри. Ўтган асрнинг 50–70-йилларида яратилган тадқиқотлардаги асосий хусусиятларни тўғри англаб етибсиз. Ушбу даврда яратилган изланишларда таҳлил мувозанатининг бузилганлиги ҳам айни ҳақиқат. Аммо, афсус кўпчилик касбдош дўстларим, ушбу соҳанинг янги авлод вакиллари “Ўзбек адабий сиёсати” номли монографиямни фақат ва фақат русларга қарши кураш сифатида баҳолайдилар. Аслида ундай эмас. Китобда рус халқи, миллати ёки маданиятига қарши ҳеч қандай фикр йўқ. Унда, асосан, миллий адабиёт нашрларини чеклаш ва ўзбек сўз санъатини ҳукмрон мафкурага бўйсиндириш билан боғлиқ жараёнлар ҳақида сўз боради. Мен коммунизмни тоқат қилиб бўлмайдиган идеология сифатида кўрсам-да, китобимда ўз ҳистуйғуларимни жиловлашга ҳаракат қилганман. Рус чиновникла-

рининг Марказий Осиё Совет Иттифоқининг бир бўлаги, тобе мамлакат бўлгани учун уларга ўз мулкига қарагандек, кўпол муносабатда бўлишлари, уларни ҳақ-ҳуқуқларидан маҳрум қилгани етмаганидек, одам ўрнида кўрмай, истаганича ҳақорат қилишларига тоқат қилиш қийин эди. Мен асли мана шундай тартибсиз тизимга қарши эдим. Бу эса рус халқи ёки миллатига қарши дегани эмас. Менимча, бундай фикрларни айтишдан олдин рус халқи ва руслар сиёсати ўртасидаги чегарани англаб етмоқ зарур. Ўрни келганда дастлабки тадқиқотимни рус олим билан ҳамкорликда бошлаганимни ҳам таъкидлаб ўтмоқчи эдим. Илк монографиямда сиз ҳам суҳбат бошида таъкидлаб ўтганингиздек, Совет Иттифоқининг олиб бораётган сиёсати, идеологияси ва системасига қарши концепцияда бўлаганимни тан оламан. Бу ҳақида гап бўлиши мумкин эмас.

З.М.

Тадқиқотларингизда жуда кўп араб алфавитига асосланган эски ўзбек ёзуви, араб, турк, форс, рус, немис, француз тилидаги манбалардан фойдалангансиз. Уларни кўриб, Сизнинг тил ўрганишдаги қобилиятингиз кучли бўлса керак, деган хулосага келгандим.

Э.О.

Йўқ, менда бундай қобилият йўқ. Мен фақат ўз устимда кўп ишлайман. Ёшлиқда тил ўрганиш анча самаралироқ бўлади. Шундай бўлса-да, агар сиз йигирма-йигирма беш ёшларда бирор-бир хорижий тилни ўрганишга киришсангиз унинг устаси бўлиш учун кўп тер тўкишингизга тўғри келади. Тил ўрганиш энг машаққатли вазифа, уни мукамал билиш эса олимнинг энг яхши фазилатларидан биридир. Ва яна айтиш мумкинки, тил билиш – бу олимнинг жаҳон билан ҳамнафаслигини таъмин этувчи энг муҳим восита, қолаверса унинг эришажак барча муваффақиятлари гарови ҳамдир.

Мен рус тилини яхши билишим ҳақида юқорида ҳам айтиб ўтгандим. Аммо бу Марказий Осиёни ўрганиш учун етарли

эмасди. Шу сабаб бошқа шарқ тилларини ўрганиш мақсадида Туркияга йўл олдим. Нью-Йоркдаги устозим Туркияга жўнаш олдидан мени венгриялик олим Жанос Экман билан таништириб, тил ўрганишимга ёрдам беришларини сўради. Жаноб Жанос Экман ҳақиқий полиглот (турли хил тилларни бирдек билувчи киши – З.М.) эдилар. У бутун умрини тил ўрганишга сарфлаган фидойи олимлардан бўлган. Ўзбек тилини ҳам яхши биларди, айниқса унинг ўрта асрлар тилини ўрганишга бўлган қизиқиши баланд эди. У, асосан, қўлёзмалар устида ишларди, мен билан ҳам мунтазам шуғулланишга вақт топарди. Жанос билан деярли ҳар ҳафта, ўрта асрларга оид ноёб манбаларни ўқиш билан вақт ўтказардик. Ўзбек, араб, форс тилларини пухта ўрганишимда Жаноб Жанос Экманнинг хизматлари беқиёс эди.

З. М.

Сухбатимиздан маълум бўляптики, Сиз дастлабки манбаларни рус тилида ўқигансиз ва рус тили Сиз учун Марказий Осиёни ўрганишингизда дастлабки таянч бўлган.

Э. О.

Ҳа, рус маърифати бизга илм эшикларини очиб берди. Буни тан олишимиз керак. Аммо мен бошиданоқ маҳаллий тилни билмай туриб Марказий Осиёни ўрганиш мумкин эмаслигини алоҳида таъкидлаб қўймоқчиман. Сиз рус тилидаги манбаларни таҳлил қилиш билан Марказий Осиёга оид муаммоларни яхлит ўргана олмайсиз. Мен дастлабки икки китобим: “Ўзбек адабий сиёсати” ва кейинроқ 1973 йилда нашр қилинган “Совет шарқ миллатлари”ни ёзиш учун ўзбек тили борасидаги билимларимни мукаммаллаштиришим зарур эди. Дарс бериш жараёнида ўзбек тилидаги билимим қоникарли эмаслигини, ўз устимда мунтазам ишлашим зарурлигини яхши билардим. Шу сабаб жуда кўп ўзбек муҳожирлари ва университетдаги мен билан бирга ишлайдиган ўзбек ўқитувчилари билан кўпроқ мулоқот қилишга ҳаракат қилардим. Оғзаки нутқни ўстириш

вазифасини ерлик аҳолидан бошқа ҳеч бир кимса қойиллата олмайди. Менга ўзбек тилини ўрганишим учун жаноб Маъсуд Бекни тавсия қилдилар. У киши менга оғзаки ўзбек тилини ўрганишимга кўмаклашди. Кейинчалик эса унинг ўрнини Мадисон шоҳқўчасида савдо-сотиқ билан шуғулланадиган Жаноб Убайдулла Нурота эгаллади.

З.М.

Сиз Колубия университетига ҳам ўзбек тилидан дарс бергансиз. Айтингчи, ўша пайтда ўзбек тилини ўрганувчи талабалар кўп бўлганми?

Э.О.

Йўқ, мен ўқитган курсларда ўзбек тилини ўрганувчилар сони у қадар кўп бўлмаган. Одатда, уларнинг сони 3-4 тадан ошмасди.

З.М.

Демак, Колумбия уч-тўрт талаба учун ҳам алоҳида курслар ташкил қилиб берган эканда? Бундай тантлиқ ва жўмарликнинг сабаблари нимада эди?

Э.О.

Ҳа, ўша пайтларда университетнинг имкониятлари кенгрок ва кўп нарсаларга журъат қила оларди. Бу ҳолат бир неча йиллар давом этганди, холос.

З.М.

Ҳозир нима деб ўйлайсиз, Марказий Осиёни ўрганиш бўлимлари мавжуд бўлган АҚШ университетларида кейинги йиллар ичида ўзбек тилини ўрганишга бўлган талаб ортганми?

Э.О.

Ҳа, албатта, бугунги кунда ўзбек тилини ўрганишга бўлган эҳтиёж йилдан-йилга ошиб бормоқда. Бу ҳақида шоғирларимдан ҳам эшитиб тураман. Ҳатто, бу тилни ўрганишга талабгорлар кўплиги, мутахассисларнинг камлиги сабаб масофадан ўқитиш тизимини ҳам йўлга қўймоқда эканлар. Масалан, Мичиган университети талабалари мана шундай тизим-

даги ўқув курсларида ўзбек тилидан сабоқ олаётганликлари менга маълум.

З. М.

Билишимча, 1967 йилда нашр этилган “Марказий Осиё: бир аср Рус ҳукмронлиги” номли китоб дунё олимлари эътиборини тортган, Сизга шуҳрат олиб келган тадқиқотлар сирасига киради. Ушбу китобга Сиз масъул муҳаррирлик қилгансиз, ва айти пайтда мақола муаллифи сифатида ҳам иштирок этгансиз. Ушбу китобнинг яратилиш тарихи ҳақида билмоқчи эдим.

Э. О.

Ўша пайтда чиндан ҳам омадим чопган эди. 1965 йилда Кембрижда бўлиб ўтган Америка Шарқшунослик Жамиятининг анжуманида иштирок этиш учун Массачусетсга бордим. Конференциядан қайтиш чоғида, кутилмаганда, Колумбия университети нашриётининг масъул муҳаррири билан бирга ўтириб қолдим. Ундан нима учун Марказий Осиёга оид китоблар нашр этишмаётганликлари сабабини, буни амалга ошириш вақти келганлигини айтдим. У: “Яхши, агар сен буни удалай олсанг, биз китобни нашр қилиб беришни ўз зиммамизга оламыз”, – деб жавоб берди.

Мен ушбу китобга турли соҳа мутахасссларини жалб қилишни истардим. Ўша пайтларда Колумбия университети нашри билан Марказий Осиёга бағишланган бирор-бир китоб чоп этилмаганлиги боис, ушбу ҳодисани муҳим янгилик сифатида эътироф этиш мумкин эди.

Мана шундай оддийгина бир учрашув ушбу китобнинг дунё юзини кўришига сабаб бўлган.

З. М.

Сизга сўнги саволим Эдворт жаноблари. Сиз 1953–1959 йиллар мобайнида Колумбия университетининг аспирантурасида таҳсил олдингиз. 30 йил мобайнида, яъни 1961 йилдан 1993 йилларга қадар мазкур университетнинг Ўрта Шарқ ва Осиё тиллари маданияти бўлимида дарс бердингиз. Шундан буён

университетнинг фахрий профессори сифатида кўплаб аспирантларга раҳбарлик қилиб келдингиз. Аммо ҳали ҳам ёзишни қанда қилганингиз йўқ. Бунинг сабаби ҳали ҳам ўша навқирон чоғингиздаги осиеликларга нисбатан муҳаббатингизми?

Э.О.

Ҳа, шубҳасиз шундай. Қолаверса, бу ҳақида аёлим Жанет ҳам сўрайверади. Аммо ҳали ҳам қиладиган, жой-жойига қўйишим зарур бўлган жуда кўп ишларим бор.

2010 йил, апрель
АҚШ (Нью-Йорк)

НЕГА ДУНЁ ЎЗБЕК АДАБИЁТИНИ ТАНИМАЙДИ?

(Американинг Мичиган университети тадқиқотчиси
Рейчел Ҳаррел билан суҳбат)

Шу йилнинг апрель-май ойларида Колумбия университетида бўлиб ўтган икки халқаро конференцияда иштирок этиш мақсадида Америкага сафар қилдим. Саёҳат давомида Марказий Осиё, хусусан, ўзбек тили ва адабиётини ўрганувчи марказий университетлар – Гарвард, Колумбия, Индиана, Мичиган, шунингдек, халқаро кутубхоналарнинг Осиё бўлимларида бўлиб, у ердаги ўзбек адабиёти ва унинг таржималари билан шуғулланувчи олимлар билан махсус учрашувлар, давра суҳбатлари уюштиришга ҳаракат қилдим. Суҳбат мобайнида олийгоҳ ўқитувчи ва талабаларининг ўзбек тили ва адабиётига бўлган қизиқиши, Навоий, Бобур, Чўлпон, Фитрат ижодидан намуналарни ёд айтиб берганликлари, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Қуш тили” дostonлари, “Шайтанат”, “Мувозанат” романлари ҳақида тугилиб, қийналиб бўлса-да, фикр айтишлари мени қувонтирди.

Мана шундай ўзбек адабиётининг Америкадаги мухлисalarидан бири Рейчел Ҳаррелдир.

Рейчел Ҳаррел кўп йиллардан бери Мичиган университети Славян тиллари ва адабиёти бўлимида фаолият кўрсатиб, XX аср ва замонавий ўзбек адабиёти, унинг инглиз тилига таржимаси муаммоларига бағишланган мавзуда докторлик диссертацияси устида иш олиб борапти. Мазкур масала билан боғлиқ бир неча мақолалар эълон қилган. У халқаро анжуманларда ўз маърузалари билан иштирок этиб, миллий адабиётимизни жаҳонга тарғиб қилаётган олимлардан бири. Рейчелнинг фикрича, у ўзбек адабиёти ва шеъриятининг ҳақиқий ихлосманди ва мазкур тадқиқотни келаси йилга ҳимоя қилиниши режалаштирилган. Тадқиқотчининг ўзбек модерн шеърияти ва таржимаси таҳлиliga бағишланган қизиқарли фикрлари “Талабалар

дунёси” журналининг ўтган йили 1–2- сонларида “Кўкламдан кўкламга (Ўзбек модерн шеърятини инглиз тилига ўгиришга доир мулоҳазалар)” сарлавҳали мақоласи нашр этилиб, китобхонлар томонидан юқори баҳоланди. Ҳаррел хонимнинг “Ўтиш даврида ўзбек адабий овозлари. Улуғбек Ҳамдамнинг “Мувозанат” романи воқеаси” номли мақоласи 2007 йил Марказий Европий масалаларига бағишланган VIII Халқаро анжуманнинг маданият шўбасида ўқиб эшиттирилган. Унинг китоб жавонида йиғилган ўзбек ижодкорларининг насрий, шеърый асарлари мени ҳайрон қолдирди. Ўзбекистондан ҳам макон, ҳам тафаккур жиҳатидан анча йироқ бўлган Ғарб олимасининг ўзбек адабиёти, шеърятига муҳаббатининг сабаби, сир-синоати нимада? Рухий яқинликдами? Жозибаси ёки умумбашарий мезонларга туташлигидами?

Бунга Рейчелнинг жавоби лўнда ва қисқа бўлди: “Ундан излаган нарсамни топаман. Мен нимани ўйласам унда мужассам. Унинг дунё адабиётига тенглашадиган жиҳатлари кўп, фақат гап ўша жиҳатларни етказиб беришдаги муҳим восита – таржимада”.

Чиндан ҳам Рейчел Ҳаррелнинг ўзбек адабиёти, шеърятига муҳаббати таржималари ва таҳдилларида акс этган. Рейчелнинг миллий адабиётимизга (айниқса миллий шеърятга) муносабати бошқа Америка олимларидан фарқ қилади. У бадий асарни бошқа Америка олимлари сингари ижтимоий ҳодиса сифатида эмас, балки ижодкорнинг қалб ҳарорати, зеҳн мантиқи ва эстетик тафаккури уйғунлигида пайдо бўлган санъат ҳодисаси эканлиги билан изоҳлайди. Ижодкор тасавуридаги ранглар моҳиятини англашга, муайян ижод намунаси характерида индивидуаллашган хусусиятларни аниқлашга, символик образларнинг маъно қатламларини кашф этишга ҳаракат қилади.

Рейчел Ҳаррелнинг мана шундай ўзига хос ёндашув услуби, XX аср ўзбек адабиётининг инглиз тилидаги талқинида акс этаётган камчиликлар хусусидаги қизиқарли фикрлари бизни

эътиборсиз қолдирмади. Мазкур суҳбат ўзбек адабиёти намуналарининг таржима қилиниши, унинг жаҳон майдонидаги мавқеини мустақамлашга монелик қилаётган муаммолар ечимини топишида, маълум маънода, аҳамият касб этади, деб ўйлаймиз.

З.М.

XX аср ўзбек адабиётига бўлган қизиқишингизнинг асосий сабаби нима? Бошқа Америка олимларидан фарқли сиз кўпроқ ўзбек адабиёти таржимлари билан қизиқасиз ва тадқиқотингизнинг асосий қисми ҳам айнан таржимачилик масалаларига бағишланган?

Р.Ҳ.

Аввало, мени ўзбек тили ўзига ром этган. Тўққиз йил олдин Оллоҳ менга мусулмон бўлиш бахтини насиб этганда Ислом (Мусулмон) давлатларида яшовчи одамлар билан учрашишни, улардан билмаган нарсаларимни кўпроқ ўрганишни истадим. Ўша пайтларда фақат рус тилини яхши билардим. Шундан кейин Ўзбекистонга боришга қарор қилдим. Тошкентга келиб, тез орада ўзбек тилини ўргана бошладим. Тажрибали ўқитувчим сабаб кундан-кун ўзбек тилига бўлган меҳрим орта бошлади ва ниҳоят мен уни чин дилдан яхши кўриб қолдим.

Тошкентга саёҳатимдан олдин “XIX аср Чех адабиёти ва миллий тил ривожига бадиий таржиманинг ўрни” масалалари борасида тадқиқот олиб бораётган эдим. Аммо бу мавзу ва олиб бораётган илмий ишимдан кўнглим тўлмасди. Таржима мен ўрганишни истаган мавзу эканлигини яхши билардим. Аммо мен ўқиётган матнлар зерикарли (мароқсиз) бўлганлиги сабаб уларни тадқиқ қилиш мушкул эканлигини ҳам тушуниб етдим.

Тилни ўрганишни бошлаганимдан кейин мени қийнаётган муаммонинг ечими XX аср ўзбек адабиёти эканлигини англадим. Тадқиқ жараёнидаги мураккаблик ва қийинчиликлар ҳам бир хил эканлигини кўра олардим. Аммо бугунги кун, бугунги

дунё қиёфаси акс этган замонавий адабиёт йўналишларидаги воқеликларга яқинроқ эканлигим ва уни осонроқ тушуна олишим мумкинлигини тушундим.

Таржима назарияси тиллар қоришмаси асосида тараққий қилади. Агар яқин кунларда Ҳиндистон, Квебек (Канададаги провинция) ва Бразилияда¹ таржима назарияси ва амалиётига оид фаол, қизиқарли ғоялар пайдо бўлаётганлигини кўрсангиз Марказий Осиёда шундай ғоялар нега пайдо бўла олмас экан, деб ўйлаб қоласиз. Тошкентда ҳам бир вақтнинг ўзиде турли хил тилларда бемалол ўқиб, гапира оладиган одамлар кўп. Аҳолиси, асосан, битта тилда гаплашадиган мамлакат вакили сифатида бу мен учун қизиқ ҳолат.

З.М.

Ижодий ҳамкорлик давомида шеъриятга муҳаббатингиз баланд эканлигига гувоҳ бўлдим. Болалигингизда ижод билан шуғулланганмисиз?

Р.Ҳ.

Ҳа, фақат мактабда уйга вазифа (home assignment) сифатида бундай топшириқ берилганда². Шоирларга бўлган ҳурматимнинг асосий сабаби – улар мен ҳеч қачон қила олмаган нарсани қиладилар.

¹ Муаллифнинг фикрича, таржима назариясига оид қизиқ ғоялар аҳолиси кўп тилли мамлакатларда тез ривожланади. Чиндан ҳам Ҳиндистонда умумий расмий тил инглиз тили ҳисобланиб, аҳоли гужарати, ҳинду, ассамб ва яна бошқа тилларда мулоқот қилишади. Канаданинг Квебек провинцияси эса француз ва инглиз тилларида гаплашадиган ҳудуд. Бразилия ҳам икки тилли мамлакат. Шу сабаб ҳам муаллиф ушбу ўринда бир неча тилда бемалол гаплаша оладиган Марказий Осиёда ҳам шундай ғоялар пайдо бўлиши учун замин бор, демоқчи.

² Чет эл мактабларида уйга вазифа сифатида ижодий топшириқлар берилади. Муаллиф “home assignment” деганда мана шундай уйга вазифани назарда тутяпти.

З.М.

Сизнинг тадқиқотларингизга ҳам мафкуранинг таъсири бўлганми?

Р.Ҳ.

Ҳар қандай тадқиқот ёки бадиий асар сиёсий мафкурадан холи бўла олмаслигига ишончим комил. Аммо бугунги идеология яқин ўтмишдагидек кескин, ҳаётнинг ҳамма соҳасини тўла назорат қила олиш кучига эга эмас. Мен ҳар қандай америкалик учун стереотип бўлиб қолган тушунчаларга – шахс эркинлиги, босқичма-босқич тараққиёт, боринки, “кимёнинг ҳаётни яхшилаш олиши” сингари тушунчаларга қаттиқ ишонаман, лекин ҳар доим ўзимга-ўзим “ахир бошқача ҳам бўлиши мумкинку”, деб эслатиб тураман. Таржимоннинг вазифаси ўша бошқачароқ бўлиши мумкин бўлган нарсани шундай ишонарли қилиб тасвирлашдан иборатки, мана шу ишончлилиқ ўқувчи одатланган реал ҳаётдан қолишмасин.

З.М.

Сиз қандай назарий методга суянасиз?

Р.Ҳ.

Баки бу сизга эскича ёндашувдек кўринар,... аммо мен структурал таҳлил методидан фойдаланаман. Матнда, айниқса таржима матнларида мени қизиқтирган асосий нарса унинг структураси: у қандай қурилган? Айнан қандай омилар матнни жонли бўлишида муҳим аҳамиятга эга?

Бугунги кунда таржимага оид яратилган кўпгина назарий китоблар, мақолалар, бир сўз билан айтган назарий ёзиқлар, мени қониқтирмайди. Чунки уларда мавзуга етарлича жиддий эътибор қилмайдилар. Замоновий таржима назарийчилари эса таржимага менсимайгина муносабатда бўлаётгандек, худди улар бошқа бир муҳимроқ масалада гаплашишни маъқул кўраётгандек таассурот уйғотади.

З.М.

Бугунги кунда айрим ўзбек олимлари замонавий шеъринг (модернизм) га нисбатан салбий муносабатдалар. Уларнинг

фикрича, бундай шеърият кишига эстетик завқ бера олмайди-ган, совуқ ва ҳиссиз, қолаверса тарқоқ туйғулар мажмуидан иборат шеър шакли. Сиз қандай фикрдасиз?

Р.Ҳ.

Уларнинг модерн шеъриятга бўлган муносабатини тушу-наман. Аммо мен ундай фикрда эмасман. Тўғри, маълум бир услубдаги шеъриятни ўқиб улғайган китобхон айнан шу услуб-га ўрганиб қолади ва бошқа услубларни тушуниш унда маълум қийинчиликлар туғдиради, аммо бадиий адабиётдан олиш мумкин бўлган эстетик завқнинг турли хил шакллари мавжуд. Замонавий шеърият анъанавий шеърият каби жарангдор ёки оҳангдор бўлмаслиги мумкин. Аммо унинг ўзига хос, бизни мафтун этадиган жиҳатлари ҳам оз эмас. Аслида модерн шеъри-ят янги мазмун моҳият орқали “кўзимизни очадиган” кутилма-ган жозибадорлик, сўзлардаги образлилик, олдин биз ҳеч қачон эшитмаган ритмик шакллар каби хусусиятларни ўзида акс эт-тира олиш имконига эга. Модернизм бизга таниш сўзлар, бизга маълум бўлган тил қолипларидан отилиб чиққан. Тўғри, баъзан у ёқимсиз, баъзан қўпол ва, ҳатто тасаввурларимизни остин-устун қилгувчи бўлиши ҳам мумкин, аммо биз ҳеч қачон эъти-бор қилмаган, хаёлимизга келмаган ўринлардаги гўзалликни ошкор қилади.

З.М.

Бугунги ўзбек тилидан инглиз тилига ёки инглиз тилидан ўзбек тилига қилинаётган таржималардаги асосий камчилик ни-мада деб ўйлайсиз?

Р.Ҳ.

Ўзбек тилидан инглиз тилига қилинаётган таржимлардаги асосий камчилик уларнинг деярли йўқлигида деб ўйлайман.

Инглиз тилидан ўзбек тилига ўгирилаётган таржима асар-ларидаги етишмовчилик масаласи... . Мен бу борадаги иш-лардан етарлича хабардор эмаслигим боис жўяли фикр айти-шим қийин. Аммо ўзбек мутаржимларига аллақачон маълум

бўлган бу йўналишдаги ишларнинг мураккабликларидagi икки жиҳатга эътибор қаратишни истардим.

Биринчидан, инглиз тилидан ўзбек тилига тўғридан-тўғри, бевосита таржима қилинаётган асарлар жуда кам бўлганлиги боис, бундай таржималарда анчагина ғализликлар учрайди. Кўпинча таржимонлар кўлларига нима тушса, асарнинг инглиз-забон адабиётидаги тутган ўрни ҳақида ҳеч қандай тасаввурга эга бўлмай туриб, таржима қилишаверади. Натижада мутахассис бўлмаган оддий китобхон таржимон замонавий шоҳ асарни тарғиб қиляптими ёки бир мавсумдан нарига ўтмайдиган енгил-елпи асарними каби саволларга жавоб топа олмай, боши қотади.

Яна бир шунга боғлиқ муаммо – бадий асардаги халқнинг кундалик турмуш тарзига оид ўринларни китобхонга тўғри етказа олишидадир. Ўзбек таржимонлари Европа ва америкаликларнинг бой маданияти хусусида яхши билимга эгадилар. Аммо улар кундалик ҳаёт ва халқнинг оддий маданиятига алоқадор деталларни таржима қилишда осонгина хатога йўл қўйишлари, янглишишлари мумкин. Кундалик ҳаётга алоқадор деталларни яхши тушунмаган таржимон улардан воз кечишга ёки силлиқлашга, қолаверса ҳаспўшлашга ҳаракат қилади, аммо бундай ўзига хос деталларнинг йўқолиши китобхон учун муаммо туғдиради. Асарни жонли қилиб турган қисмлар олиб ташлангандан кейин асарнинг бадий кучи, ундаги ўзига хослик йўқолади ва бадий асар бор-йўғи кундалик инсонлар мулоқотининг зерикарли ҳисоботига айланиб қолади.

Аминманки, юқорида таъкидланган ҳар икки муаммо ҳам вақти келиб ўз ечимини топади, чунки Ўзбекистон ва инглиззабон мамлакатлар ўртасидаги муносабатлар секин-аста ривожланиб бормоқда.

З.М.

Шарқ ва Ғарб модернизми ўртасида қандай асосий тафовутлар мавжуд?

Р.Ҳ.

Асосий фарқ, албатта, жараёнда. Ҳозир Европа ва Америкада модернизм тарихий ҳодисага айланиб, ўз ўрнини анча олдин постмодернизмга бўшатиб берди. Ўзбекистонда эса бу жараён ҳали ҳам давом этаяпти. XX аср бошларидаги модерн шеърятга хос жиҳатлар: ўз имзосига эга бўлиш, турли шаклларда ўз-ўзини кашф қилиш тажрибаси, мавҳумликка мойиллик, ларзага солиш иштиёқининг кучлилиги, камида мавжуд таъсирчанликка яна янги маъноларни юклаш замонавий ўзбек шеърятининг ҳам энг муҳим хусусиятлари эканлиги, маълум маънода Ғарб модернизмга эргашиш ҳолатлари кузатилса-да, у адабий ҳодиса эканлиги билан фарқланади.

Назаримда, ўзбек модернизми ўтмишни инкор қилиш ёки ундан нусха олишга қизиқмайди. Агар модернистлар совет ҳукмронлиги давридаги қатъий чегараларни кенгайтиришни истасалар, улар буни кўз билан онгни кўзгатиш ва узоқроқ бўлган миллий ўтмишга муносабатлари орқали амалга оширадилар. Шунингдек, ўзбек модернизми ўз овозига эга бўлса-да, унда Ғарб модернизмида мавжуд бўлган кучли худбинлик ҳисси йўқ.

Модернистларнинг шахсий инжиқликларига қарамадан, улар ўз овозига, характериға ва ўз фикриға эга бўлаётганликларини уларнинг ижоди мисолида кўриш мумкин. Айтиш мумкинки, бу овоз Ўзбекистон номидан сўзлай олиш кучиға эға.

З.М.

Рауф Парфи ижодини кўпроқ яхши кўрар экансиз. Ижодхонангизға ҳатто шеърларидан парчалар ҳам осиб қўйибсиз. Сизни мафтун қилган сатрларнинг сири нимада?

Р.Ҳ.

Унинг ижодида хаёлот мураккаблигини кўраман. Рауф Парфининг шеърлари гўзал, силиқ ўқиладиган, шу билан бирга, китобхон эътиборини тортиб, воқеликка яхшироқ разм солишға, рамзий маъно қатламларини янаям чуқурроқ англашға чорлайди.

З.М.

Ўзбек модерн шеърятининг энг яхши вакиллари кимлар деб ўйлайсиз?

Р.Ҳ.

Ўзбек модерн шеърятининг қудрати унинг ранг-баранглигида. Бир шоир ижодида бутун бир йўналиш акс эта олади, деб ҳам айта олмайсиз. Бундан ташқари, бир-икки шоир номини келтириб, бошқаларни камситишни истамайман, чунки мен ўқимаган, модерн усулда ёзилган яна қанча шеърлар мавжуд. Аммо, ўрни келганда “ўзбек модернизми вакиллари” фикридан холи, менга ёқадиган бир-икки шоирлар ижодига тўхталиб ўтсам. Улардан бири Фахриёр, унинг шеърларида кучли сўз ўйинларини кўраман. Яна бири Гўзалбегим – у нафис лирика ва кескин модернизм ўртасида ажойиб мувозанат ўрнатиш йўлидан боради. Ва учинчиси Оидинисо – унинг оддий, қисқа шеърларини унутиб бўлмайди.

З.М.

Хорижда ўзбек адабиётини қай даражада билишади?

Р.Ҳ.

Афсуски, хорижда ўзбек адабиётини деярли билишмайди. Фақат Марказий Осиёни ўрганишни мақсад қилган айрим олимларгина ўзбек адабиётидан хабардор бўлиши мумкин. Ҳатто, бундай олимларнинг кўпчилиги адабиётдан бошқа соҳаларда, хусусан тарих, иқтисод, сиёсат ёки экология йўналишларида тадқиқот олиб боришга ҳаракат қиладилар. Америкаликларнинг бугунги Ўзбекистон ҳақидаги тасаввурлари бирор-бир иш юзасидан юртингизга саёҳатлари ёки кечки янгиликларда камдан-кам берилиб қоладиган кичик хабарлардангина пайдо бўлган. Албатта, буларнинг ҳеч қайсиси Ўзбекистон ҳақида тўла ва ижобий тасаввурга эга бўлиш учун етарли эмас. Бу қизиқиш умуман йўқ дегани ҳам эмас.

Америкаликлар, ҳеч бўлмаганда уларнинг зиёли қатлами, Ўзбекистон Румий, Ҳофиз, Саъдий сингари мураккаб, лекин

сирли “Шарқ маданияти”га мансуб, деган мавҳум тушунчага эга. Яна уларнинг ўйлашларича, Марказий Осиё мусулмонлари иноқ, яқдилликда тинчликсевар, мулоҳазали ва бутун дунё муаммоларини еча олиш имконига эга. Албатта, бу талқинларнинг ҳаммаси ҳам тўғри эмас, аммо улар дастлабки мулоҳазаларини намойиш этиптилар.

З.М.

Ўзбек адабиётини таржима қилса бўладими? У дунёга қизиқми?

Р.Ҳ.

Бугунги ўзбек ҳаёти акс этган романлар, ҳикояларнинг инглиззабон мухлисларини топишида яхши имкониятлари бор, деб ўйлайман. Бу фикрни мен бугунгача ўқиш имконига эга бўлган ўзбек сўз санъати намуналарининг бадиий қувватига асосланиб айтаяпман. Аммо, афсуски шеърят бу фикрдан мустасно. Чунки АҚШ да шеърят ихлосмандлари жуда кам. Академик аудиториялар учун мўлжалланган хориж антологияларидан ташқарида, кенгроқ доирада муваффақият қозониш деярли имконсиз.

Бугунги кунда бозори чаққон бадиий асарларнинг асосий йўналишларига эътибор қаратсангиз, уларнинг камида учдан икки қисми ўзбек адабиётининг таржима орқали Америка адабий майдонига кириб бориш имкониятлари кенглигига ишора қилади. Постмодерн йўналишида ёзилган романларга келсак (пост модерн йўналишида ёзилган ўзбек романлари ҳали мавжуд эмас деб ўйлайман, ҳатто бўлганда ҳам, у таржима қилиш мушкул жанр ҳисобланади), уларга бўлган қизиқиш жуда кам, ўзбек асарлари бу бозорда муваффақият қозона олишмаса керак, деб ўйлайман. Аммо барча ўзбек ёзувчиларининг мемуар асарларига бўлган қизиқиш доимо бирдек бўлиб, улар илиқ қутиб олинади.

Бадиий таржималар, айниқса, детектив ва фантастиканинг охирги пайтларда машҳур бўлиши америкалик китобхонлар

учун “юқори санъат” чегараларидан ташқаридаги хориж маданияти ҳақида ўрганишнинг янги ва қизиқ йўлларини яратмоқда.

Қисқа қилиб айтганда, Америка китобхонлари Ўзбек ёзувчиларининг янги, кучли мазмунга эга бўлган, китобхонни жалб қила оладиган ва, албатта, сифатли таржима қилинган асарларини ўқишдан мамнун бўлади.

Бу лойиҳа ўзбек ижодкорлари, таржимонлар, олимлар, ноширлар ва инглиззабон мутаржимлар ўртасидаги мана шундай давомли ҳамкорликни талаб этади. Бу ҳамкорлик тез орада йўлга қўйилади, деб умид қиламан.

2010 йил, апрель
АҚШ (Нью Жерси)

ХУЛОСА

Биз “XX аср ўзбек адабиётининг Америкада ўрганилиши” мавзусини истиқдол гоёси, бугунги кун адабиётшунослик мезонлари, миллий қадриятлар, менталитетимиз нуқтаи назаридан, сиёсат ва мафкурага бедахл равишда, илмий объектив қарашлар, қиёсий-тарихий, қиёсий-типологик методлар асосида тадқиқ қилишга интилиб, қуйидаги илмий-назарий хулосаларга келдик.

Ўтган асрда юртимизда содир бўлган ижтимоий-сиёсий ҳаётни, XX аср ўзбек адабиётини хорижда ўрганиш, уни тарғиб қилишга интилиш 1927 йиллардан бошланган бўлиб, Усмон Хўжа ўғли, Мустафо Чўқай, Заки Валидий Тўғон, Мажиддин Аҳмад, И.Тўлқин, Тоҳир Шокир ўғли Чигатой, Абдуваҳоб Исҳоқ ўғли Ўқтой, Вали Зуннун каби миллатпарвар юртдошларимиз миллий адабиётимизнинг хориждаги илк тарғиботчилари бўлганлар.

Миллий сўз санъатимизнинг Америкадаги тадқиқи эса XX асрнинг иккинчи ярмидан бошланган. Америка олимлари жаид адабиётини дастлаб Туркистондаги сиёсий-ижтимоий ҳодисаларга мутаносиб равишда сиёсат ва мафкура билан боғлаб ўрганадилар. Кейинги босқичларда асарларга адабий-бадий мезонлар асосида ёндашиш кучайиб боради. Юқоридаги икки ҳолатни эътиборга олиб, уларнинг тадқиқот йўналишлари, мақсадларидан келиб чиқиб жаид адабиётининг Америкада ўрганилишини шартли равишда уч босқичга бўлиб, таҳлил этиш маъқул кўрилади:

1-босқич: XX асрнинг 50–70-йиллари. Ўзбек жаид адабиётини сиёсий-мафқуравий ёндашув асосида тадқиқ қилиш;

2-босқич: 70–90-йиллар. Ижтимоий ва адабий муаммолар синкретизми мезонлари талаби замирида ўрганиш;

3-босқич: 91-йилдан то бугунги кунгача. Асарни гоъвий-бадий мезонлар жиҳатидан ўрганиш.

Биринчи босқичда илмий изланишлар олиб борган Э.Олворт бошчилигидаги кекса авлод вакиллари Э.Бенингсен, Э.Уимбуш, Д.Фейерман, Р.Баррет, Д.Монтгомери каби тадқиқотчилар Туркистондаги жадидчилик ҳаракати ва ўзбек жадид адабиётини асосан сиёсий-гоъвий жиҳатдан тадқиқ этишди. Давр адабиёти адабиётшунослик мезонлари асосида чуқур ва атрофлича таҳлил қилинмаган. Асарнинг бадиятига эътибор нисбатан четда қолган. Бадият асосида илмий-назарий хулосалар чиқариш учрамайди. Ушбу йилларда олиб борилган ишлардаги асосий эътибор Ватанимиздаги ижтимоий-сиёсий жараённи таҳлил этишга қаратилганлиги ва тадқиқотчилар ўзларини адабиётшунос эмас, кўпроқ сиёсатшунос олим сифатида намоён қилганлиги билан характерланади. Лекин биринчи босқичда тадқиқот олиб борган олимлар 20–30-йиллардаги, адабиётшунослигимизда деярли тадқиқ этилмаган, Мейлах таъбири билан айтганда, иккинчи даражали ижодкорларнинг ҳаёти ва ижоди билан ҳам шуғулландилар, асарларидан парчалар таржима қилиб, уларнинг ижоди ҳақида тўғри хулосаларга келишган. Э.Олвортнинг ўзбек адабиётшунослари эътиборидан четда қолиб кетаётган, ҳатто мустақилликдан кейин ҳам атрофлича ўрганилмаган А.Мажидий ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ изланиши ўз даврида унинг ижодини тўғри англашдаги илк тадқиқотлардан бири эканлигини алоҳида таъкидлаш керак бўлади.

Иккинчи босқичда тадқиқот олиб борган Э.Лаззери, Ж.Соупер, Э.Наби, Х.Мурфи каби олимлар кекса авлод вакиллари билан фарқли, жадидчилик ҳаракати раҳномалари, ўзбек жадид адабиёти намояндаларининг ҳаёти ва ижодига доир манбалар билан шуғулланди. Биографик метод улар илмий ижодининг

етакчи қирраларидан бўлди. Ушбу йилларда тадқиқ этилган жа-
дид адабиёти вакилининг ижодий меросига аналитик ёндашиш
шакллана бошлади. Шунингдек, ўрта бўғин вакилларининг
мазкур босқичдаги ижодида жаид адабиётига ижтимоий-ада-
бий муаммолар синкретизми асосида ёндашиш намоён бўлди.
70–90-йилларда тадқиқот олиб борган олимлар орасида ўзининг
муайян индивидуал услуби билан ажралиб турадиган Х.Мурфи
каби жаидшунослар ҳам мавжудлигини алоҳида эътироф этиш
лозим. Унинг қайд этилган ўзига хос тадқиқ йўсини Қодирий
романлари (“Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён”)га бағишланган
илмий ишида акс этган.

Учинчи босқич, янги авлод жаидшунослари Адиб Холид,
Лайонс Шон, Роберта Мария, Оғир Аҳмет, Жон Маккейн,
Марк Рейес давр адабиёти намуналарини мафкурадан холи, ба-
дият талаблари асосида таҳлил қилиш билан бирга асарлардан
парча, баъзан эса жаид адабиёти намуналарини тўлиқ ҳолда
инглизчалаштирди.

91-йилдан кейинги ишларда жаид адабиётини аввалги
босқичларга нисбатан объектив баҳолаш қарор топди. Ик-
кинчи ва учинчи босқичларда илмий фаолият олиб борган
олимларнинг ишларида бадий асарни бадият мезонлари
асосида тадқиқ этиш ҳолатлари ўз ифодасини топа бошлади.
Тадқиқотларининг кўлами жиҳатидан биринчи ўринда туради-
ган америкалик жаидшунослар устози Э.Олворт ҳам кейинги
босқичларда бадий асарни адабиётшунослик мезонлари асо-
сида тадқиқ этиб, ушбу соҳадаги истеъдодининг янги-янги им-
кониятлари ва таржимонлик қобилиятини намоён қилди. Унинг
“Падаркуш” драмаси билан боғлиқ илмий ишини оригинал
тадқиқот сифатида эътироф этиш лозим.

Америкалик жаидшунослар бир асарни турли жиҳат
ва хронотоп нуқтан назаридан келиб чиқиб, турлича талқин
қиладилар. Жаид адабиётини тадқиқ қилиш жараёнида улар
кўп ҳам бир-бири билан баҳслашмайдилар, лекин ўз қараш-

ларидан келиб чиқиб, муайян масала хусусида турлича, ўзига хос хулосаларга келадилар. Улар жаҳид асарлари мундарижаси, мавзу ғоясига яхлит композицион бирлик сифатида муносабатда бўладилар. Бадиий асар тузилиши, жанр хусусиятларини қўйилган муаммолар билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этиб, ўзларининг мустақил фикрларини айтишга интилиш билан бир қаторда, уларнинг ўзбек олимлари тадқиқотларидаги концепциялар, кузатиш ва хулосалардан ҳам таъсирлангани маълум бўлади.

Жаҳидшуносларнинг ишларида асарнинг мазмун-моҳияти, асар бадиияти, адиб дунёқараши, мақсадидан келиб чиқиб фикрлаш нисбатан камроқ бўлиб, маълум бир факт, деталь ёки эпизоднинг бирор жиҳати, шаклини таҳлил қилишга бўлган интилиш ҳолатлари ҳам кўпроқ учрайди. Бундай ўзига хослик ёки маълум маънодаги морфологик тадқиқ Э.Олворт, А.Холид, Роберта Марияларнинг илмий ишларига хос.

Америкалик олимларнинг жаҳид адабиётидаги образларни бош ва иккинчи даражали сифатида тасниф этиб, уларнинг асар сюжети, композициясига таъсири хусусидаги қарашлари ғарбона миллий рух, тарихий колоритдан келиб чиқиб билдирилганлиги боис, баъзан айрим эътироз ва баҳсларга сабаб бўлади. Тадқиқотчиларнинг “Падаркуш” драмаси, “Ўткан кунлар” романидаги образларнинг ўрни масаласи хусусидаги индивидуал хулосалари ана шундай баҳсталаб фикрлардир.

20-йиллар адабиёти билан шуғулланган америкалик олимларнинг тадқиқотларидаги муштараклик жаҳид асарларидаги мақсад-ғояни образларга танланган исмлар этимологиясини ўрганиш асосида ҳам кўринади. Улар давр ижодкорларининг қаҳрамон исмларига юклаган ғоявий мақсадлар, образларга танланган исмлар ҳам, ҳатто, уларнинг (“жаҳидларнинг” деб тушунинг) ислохотларини амалга оширишда калит вазифасини бажарганлигини тўғри эътироф этадилар, фикрларини аниқ ми-
соллар билан исботлайдилар.

Ўзбекшунослар 20-йиллар ўзбек адабиётида аллегорик образлар, бадий тасвир воситалари ижтимоий-сиёсий мақсадларни амалга оширишда, миллатпарварлик, истиқлол ва маърифатпарварлик ғояларини умумга етказишда муҳим аҳамият касб этганлигини мисоллар билан далиллаб, тўғри хулосаларга келадилар. Айрим ўринларда рамзий-мажозий образларнинг этимологияси ҳақида қатор жиддий фикрлар билдирадилар. Лекин 90-йилларгача қилинган тадқиқотларда юқоридаги масалалар асарни ғоявий-бадий жиҳатдан ўрганиш билан атрофлича боғланмайди. Ушбу масалага чуқур ёндашиш 90-йиллардан кейин бошланди.

Х.Мурфи Қодирий ижодининг илк даврларида яратилган асарлари (“Тинч иш”, “Улоқда”, “Жувонбоз”, “Отам ҳам большевик”, “Бахтсиз кув”) да илгари сурилган маърифатпарварлик ғоясини ёзувчи шахсияти, биографияси, ижодкор яшаган давр, муҳит ва жамият билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этган. Олим ёзувчининг “Отам ҳам большевик” ҳикоясида тарғиб қилган ғоясини бошқа асарларига нисбатан чуқурроқ таҳлил қилади. Асардаги метафорик йўл билан ифодаланган ўринларга ғарбона тафаккур тарзи билан муносабат билдиради.

Америкалик олимлар жаид шеъриятидаги истиқлол ва маърифатпарварлик ғояларини бадий-ғоявий уйғунлик жиҳатидан чуқур тадқиқ этишмайди. Хориж олимлари Абдурауф Фитрат асарларидаги рус ва европа кишилари образининг жаидлар прототиби сифатида акс этиши сабаблари, муаллиф эстетик идеаллари ва интеллектуал қаҳрамонлари тадқиқида бир тарафлама ёндашувга йўл қўядилар. Масалан, Америка олими Адиб Холид “Мунозара” асаридаги Фаранги образи гайримуслим эканлигини жаҳон адабиётининг тасвир усуллари-га монанд, шарқона тафаккур тарзи ва ментал хусусиятларнинг ўзига хослигидан изламайди. У Фитрат дунёқарашини ва эстетик идеалини белгиловчи замонавий таълим масаласига эмас, балки диний-этниқ тафовутларга эътибор қаратиб, муаммо моҳиятига

айирмачилик позициясидан ёндошади. Япон олими Хисао Коматсу эса ушбу муаммо таҳлилида ижодий жараён табиати ҳамда бадий матн моҳиятини эътибордан четда қолдиради. Шу жиҳатдан қаралганда, у чиқарган хулосалар Фитрат эстетик идеаллари ва интеллектуал қаҳрамонлари табиатини, жаид адабиётдаги мазкур образлар эволюциясини изоҳлаш имконига эга бўлолмайди.

Ўзбек адабиётида яратилган рус ва европа кишиси образи ҳақидаги фикр-қарашларнинг юзага келган йилларига хронологик тарзда нигоҳ ташласак: Г.Ж.Дакшлегир (1969), Эден Наби (1975), Т.Бобоев (1976), Э.Олворт (1986), А.Холид (1997) санъаларини кузатишимиз мумкин бўлади. Бу ҳол бизга Г.Ж.Дакшлегир тадқиқотларида бундай образларга нисбатан нима учун этник гуруҳ сифатида қаралгани, Эден Наби фикр-қарашларида ижтимоий-иқтисодий факторлар ҳамда ёзувчи эстетик идеали муаммосигагина диққат қаратилиши, Т.Бобоевнинг соцреализм методи турғун ақидаларини ёриб чиқа олмаслиги, Э.Олворт дунёқараш, халқ психологияси ва маърифий-маиший муаммоларга, А.Холид характер тасвиридаги полифония масаласига эътибор бергани сабабларини ойдинлаштиргандай бўлади.

Аммо Ғарб “советолог”ларининг миллий адабиётимиз бағрида яратилган рус ва европа кишилари образи таҳлилларидаги адабий-эстетик қарашларида ижтимоий-сиёсийликдан эстетик меъзонлар сари силжиш жараёни кечганлигини ҳам таъкидлаш лозим. Ўзбек адабиётшунослигида эса негадир кейинги йилларда мазкур масалага нисбатан кам аҳамият берилган. Шубҳасиз, бунинг ўзига хос сабаблари, муайян эстетик қонуниятлари ҳам бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Бироқ, оқибат шундан иборатки, рус ва европа кишиси образлари моҳиятига хос жиҳатлар ҳануз назарий жиҳатдан етарлича асосланмай келмоқда. Бунинг яна бошқа сабаблари ҳам мавжуд. Юқорида таъкид этилганидек, бадий адабиётимизда мавжуд

бундай образлар узоқ йиллар давомида тўлиғича сиёсат ва мафкура билан боғлиқ тарзда бир томонлама талқин этилган. Кези келганда, шуни алоҳида таъкидлаш керакки, рус халқи ва бадиий адабиётдаги рус кишиси образлари ўртасига зинҳор тенглик аломати қўйиш мумкин эмас. Бу ғоятда муҳим, айтиш мумкинки, методологик аҳамиятга молик жиҳат нафақат ўзбек адабиёти, балки рус ва жаҳон адабиёти маъносида англашилганида ҳам ўзгармас қонуниятдир.

20-йиллар адабиёти бўйича тадқиқот олиб борган америкалик олимларнинг жадид асарларини тадқиқ этишдаги ўзига хос, ўзбек адабиётшуносларидан фарқли жиҳати – улар бир вақтнинг ўзида ҳам таржимон, ҳам танқидчи олим сифатида фаолият юритади. Лекин, улар жадид асарларидан таҳлиллари ва илмий мушоҳадаларининг исботи учунгина парчалар таржима қилишганини алоҳида таъкидлаш жоиз.

90-йилларга қадар қилинган таржима асарлари тўлиқ ўтирилмагани боис америкалик мутаржимларнинг маҳоратларини етарлича намоён қила олмайди. Ўзбекистондаги буюк ижтимоий-сиёсий, маданий ўзгаришлар, янги муҳит Америка жадидшунослари тадқиқотида янгича тамойиллар, бадиий таржималарида янгича изланишларнинг юзага келиши, жадид асарларини тўлиқ инглизчалаштирилишига сабаб бўлди.

Э.Олвортнинг таржимонлик истеъдоди “Падаркуш” драмасида тўлиқ намоён бўлди. Мутаржим олим А.Мажидийнинг “Лоҳутий хотираси”даги “Боғ” парчасини таржима қилишда йўл қўйган хатоларини “Падаркуш” пьесасида бартараф этиш билан бирга, таржимада драманинг “ижодий юзи”ни тиклаган. Лекин, инглиз тилида мувофиқ эквивалентлари бор миллий колорит, миллий хусусиятларни берувчи сўзларни инглизчалаштиришда америкалик мутаржимлар фикрни сиқик ҳолда ифодалаш усулига мурожаат этмаганликлари боис, миллатимизга хос лексемалар ва лексематик бирликлар инглизчада акс этмаган. Давр руҳига хос сўзлар, иборалар ва фразеологик бирликларни баъ-

зан тўғри идрок этмаслик натижасида таржима матнларида айрим нуқсонлар учрайди. Юқоридаги камчиликлар барча америкалик мутаржимларнинг таржимасига хос бўлса-да, уларнинг бу йўналишдаги меҳнати, эришган муваффақиятлари ўзбек адабиётининг жаҳон миқёсида ўрганилиши, тарғиб этилиши, ўзбек адабиёти яхлит жаҳон адабиётининг бир қисми эканлигини кўрсатади. Буларнинг барчаси амалга оширилган улкан ишлар қаторида саналмоққа ҳақлидир.

“Падаркуш” драмасининг нашр вариантлари ва таржимасини 1913 йилдаги Самарқанд босмаси асосида бугунги кун адабиётшунослиги нуқтаи назаридан қиёсан тадқиқ қилиш учун Ш.Турдиев (Падаркуш // Шарқ юлдузи. 1989. 7-сон), Ш.Ризаев (Беҳбудий М. Падаркуш. Жаҳид драмаси. Т.: Шарқ, 1997), Б.Қосимов (Беҳбудий. Танланган асарлар. Т.: Маънавият, 1998) ва Э.Олворт (Ўрол-Олтой йилномаси. 58 (1986)) ва Темур Хўжа ўғли (Timur Kocaoglu. Türkistan’da türkçe ilk tiyatro eseri: Mahmud Hoca Behbudi’nin “Pederkuş” (Baba katili) piyesi – 1913. Türklük Araştırmaları Dergesi. Istanbul: Bahar 2004) нашрлари ва таржима матни асос қилиб олинди. Текстологик жиҳатдан қиёсан тадқиқ қилиш натижасида нашр вариантлари ва таржима текстидаги ютуқ ва камчиликлар кўрсатилиб, асл (дастлабки) матнга айрим аниқликлар киритилди.

“Падаркуш” пьесасининг Э.Олворт томонидан илк бор инглиз тилига ўғирмаси, лотин ҳарфлари асосида ўзбек тилидаги табдили, Темур Хўжа ўғлининг ўзбек ва турк тилларидаги таржима матни ўз даврининг ва жорий йилларга қадар қилинган нашр вариантларининг энг мукамал нусхалари эканлигини алоҳида таъкидлаш керак.

Таҳлил жараёнида драманинг Ш.Турдиев, Ш.Ризаев ва Б.Қосимов нашрларида аслиятга муқобил бўлмаган ўринлар борлиги ва асл нусхадаги айрим жумлаларнинг тушуриб қолдирилганлиги ойдинлашди.

Жаҳид адабиётининг кўзга кўринган намояндаларидан бири бўлган Чўлпон ижоди нафақат Америка, балки Европа

ва қардош халқлар адабиётшуносларининг ҳам диққат марказида бўлган ва шоир шеърлари жуда кўп тилларга таржима қилинган.

Чўлпон шеърларини турли даврларда таржима қилган мутаржим олимларнинг тафаккур тарзи, макони, ўй-фикрлари, шоирнинг шахсий қарашлари у яшаган даврдан фарқ қилса-да, унинг бадий-ғоявий мақсадини таржима тилида, асосан, аслиятдагидек бера олганлар. Чўлпоннинг “Бас энди”, “Кўнгил” шеърларини инглизчалаштирган Э.Олворт, Темур Хўжа ўғли (Мел Кенни билан биргаликда), Ж.Маккейн, А.Обидов каби таржимонлар шоир бадий маҳоратини тўғри идрок эта олган ва ҳар бири индивидуал услубга (фарқларга) эга эканини таржимада намоён қилган. Уларнинг таржимадаги маҳоратларини Чўлпоннинг “Кўнгил” ва “Бас энди” шеърлари мисолида қиёслаганимизда Темур Хўжа ўғли Э.Олвортга нисбатан шоир шеърларидаги нафисликнинг муҳим белгиларини, айниқса, миллий руҳни, асардаги пафосни аслиятдагидек ўгиришга муваффақ бўлганини кўрамыз.

“Кўнгил” шеъри таржимасидаги шакл ва мазмун бирлигини оригиналдагидек ифодаланиши, сатрлардаги қофиядош сўзларнинг таржима тилида тўлиқ акс этиши, шеърдаги оҳангдорлик, ритм юртдошимиз А.Обидовнинг ўтирма вариантыда тўлароқ мужассам бўлган.

Америка олимларининг 20-йиллар адабиёти таҳлилига бағишланган тадқиқотларидаги тамойиллар қандай бўлишидан қатъи назар биз учун ниҳоятда муҳим ва қимматлидир. Айниқса, Америка жадидушunosларининг “Падаркуш”, “Мунозара”, “Ҳинд сайёҳи баёноти”, “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён”, “Тинч иш”, “Отам ҳам большевик”, “Лохутий хотираси” каби асарлари билан боғлиқ тадқиқотлари жаид адабиётининг ўзбек адабиётшунослигида маълум бўлмаган жиҳатларини кашф қилиш билан бир қаторда уларнинг ижодини халқаро миқёсда тарғиб қилишда муҳим аҳамият касб этди.

Америкалик тадқиқотчиларнинг XX аср ўзбек адабиётини чуқур ва муфассал тушунишлари нечоғлик мушкул ва мураккаб бўлмасин, улар бу йўналишда жиддий муваффақиятларни қўлга киритмоқдалар. Менталитетимиздан йироқ бўлган чет эл ўзбекшуносларининг давр адабиёти ҳақидаги қарашлари ўзбек адабиётшунослиги тараққиётига ҳам маълум даражада таъсир кўрсата олиши билан бир қаторда жаҳон адабиётшунослигида ҳам муносиб ўрин эгаллай олишига ишонч билдириш мумкин.

Йўналишлари билан бой бўлган бу тадқиқотлар ҳақида келгусида янги илмий изланишлар олиб борилишига ишонамиз.

Биз эса, бу тадқиқотларнинг айрим қирраларини ўрганишга интилиш билан чекландик.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. И с л о м К а р и м о в. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. 5-том. Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – 384 б.
2. И с л о м К а р и м о в. Юксак маънавият – энгимас куч. Тошкент: Маънавият, 2008. – 176 б.
3. А р и с т о т е л ь. Поэтика. Тошкент: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. – 152 б.
4. А б д у р а у ф Ф и т р а т. Танланган асарлар. 3 жилдлик. 1-жилд / Ҳ.Болтабоев нашрга тайёрлаган. Тошкент: Маънавият, 2000. – 256 б.
5. А б д у р а у ф Ф и т р а т. Танланган асарлар. 3 жилдлик. 2-жилд / Ҳ.Болтабоев нашрга тайёрлаган. Тошкент: Маънавият, 2000. – 208 б.
6. А б д у р а у ф Ф и т р а т. Танланган асарлар. 3 жилдлик. 3-жилд / Ҳ.Болтабоев нашрга тайёрлаган. Тошкент: Маънавият, 2003. – 256 б.
7. А б д у л л а А в л о н и й. Ўсон миллат. Тошкент: Шарқ, 1993. – 144 б.
8. А б д у л л а Қ о д и р и й. Ўткан кунлар. Тошкент: Шарқ, 2000. – 394 б.
9. А б д у р а х м а н а н о в А. Проблема характера русского человека в узбекской прозе (1920–1970гг): дисс. ... на соискание учен степ. канд. фил. наук. Ташкент, 1982. – 152 с.
10. A l l w o r t h E. Uzbek Literary Politics. The Hague: Mauton and Co., 1964. – 366 p.
11. A l l w o r t h E. Central Asian Publishing and The Rise of Nationalism. New York: New York Public Library, 1965. – 100 p.
12. A l l w o r t h E. Central Asian. A Century of Russian Rule / ed. E. Allworth. New York: Columbia University Press, 1967. – 552 p.
13. A l l w o r t h E. The Beginnings of the Modern Turkestanian Theater // Slavic Review. 23 (1964), pp. 676–687.
14. A l l w o r t h E. Nationalities of the Soviet East publication and Writing Systems. New York – London: Columbia University Press, 1971. – 440 p.

15. Allworth E. Central (Soviet) Asia: A compilation of social science and humanities sources on the Iranin, Mongolian, and Turkic nationalities. With on Essay on the Soviet Asian Controversy. New York-London: Praeger Publishers, 1975. – 686 p.

16. Allworth E. Murder as Metaphor in the First Central Asian Drama // Ural-Altaiс Year-book. 58 (1986), pp.65–95.

17. Allworth E. Modern Uzbeks.-Stanford: Hoover Institution Press, 1990. – 366 p.

18. Allworth E. The preoccupations of Abdalrauf Fitrat, Bukharan nonconformist:an Analysis and list of his writings. Berlin: Buch, 2000. – 72 p.

19. Allworth E. Evading Reality. Devices of Abdarauf Fitrat, Modern Central Asian Reformist. Seiden-Netherlandz: Brill Academic Publishers, 2002. – 370 p.

20. A State of Nations / D.E.Schafer, D.Northrop, A.Khalid and etc.; ed. R.G.Sunny, T.Martin.-Michigan: Oxford University Press, 2001. – 301 p.

21. Ahmet Ag'ir. From Colonial Past to Colonial Future: Three Uzbek Novels (Qodiry, Oybek Hoshimov) University of Wisconsin-Madison, 2003. – 266 p.

22. Алиев А. Маҳмудхўжа Бехбудий. Тошкент: Ёзувчи, 1994. – 126 б.

23. Алиев А. Ижод ва изланиш. Тошкент: Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. – 188 б.

24. Aziz Mehra n. Abdulla Qodiriy. O'zbek Romaninin Dogusu. Ankara, 2008. – 272 s.

25. Акопова А. Эстетический идеал и природа образа: дисс. ... на соискание учен степ. док. фил. наук. Ташкент, 1994. – 222 с.

26. Азизлар анжумани. Баёз. Форсийдан Матназар Абдулахаким таржимаси. Тошкент: Ўзбекистон, 2008.

27. Бехбудий. Падаркуш. Самарқанд, 1913.

28. Бехбудий. Падаркуш // Шарқ юлдузи. 1989. 7-сон. 150–155-б.

29. Бехбудий. Падаркуш. Ўрол Олтой йилномаси 58 (1986) (Лотин алифбосига асосланган ўзбек тилида). 72–82-б.

30. Begbudiy. (from or through Russian – E.A). The Patricide. Ural-Altaiс Year-book 58 (1986) (Инглиз тилига Э.Олворс таржимаси), pp.84–96.

31. Б е ҳ б у д и й М. Танланган асарлар. Тошкент: Маънавият, 2006. – 278 б.
32. Б е ҳ б у д и й М. Падаркуш. Ризаев Ш. Жаид драмаси. Тошкент: Шарқ, 1997. – 318 б.
33. Б е ҳ б у д и й М. Танланган асарлар. Тошкент: Маънавият, 1997. – 232 б.
34. Б е ҳ б у д и й М. Падаркуш. Танланган асарлар. Тошкент: Маънавият, 1998. – 280 б.
35. Б е л и н с к и й В. Г. Полное собрание сочинений. Т.8. М., 1955. – 728 с.
36. Б о р е в Ю. Эстетика. М.: Политиздат, 1988. – 496 с.
37. Б е л ь ч и к о в Н. Ф. Пути и навыки литературоведческого труда. М.: Наука, 1965. – 334 с.
38. Б е л о к о н ь С. И. Предмет и задачи литературоведческого источниковедения: автореф. дисс. ...канд. фил. наук. М., 1978.
39. Б е л ь т и н г Х а н с. Образ и культура. История образа до эпохи искусство. М.: Прогресс – Традиция, 2002.
40. Б е г м а т о в Э. Ўзбек исмлари маъноси. Тошкент: Энциклопедия, 1998. – 604 б.
41. Б о б о е в Т. Замон ва қахрамон. Тошкент: Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. – 126 б.
42. Б о б о е в Т. Ҳаёт материалдан бадий образга: ижобий қахрамон проблемасининг баъзи хусусиятлари. Тошкент: Фан, 1976.
43. Б о л т а б о е в Ҳ. Фитрат ва жаидчилик. Илмий тадқиқий мақолалар / Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007. – 286 б.
44. Б о л т а б о е в Ҳ. XX аср бошлари ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси: Фил.фан. док. дисс. ... Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 1996. – 368 б.
45. Б о л т а б о е в Ҳ. Хорижда Фитратшунослик // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1992 йил, 27 март.
46. Б о л т а б о е в Ҳ. Ўзбек адабиётининг америкалик дўсти // Туркистон. 1997 йил, 15 октябрь.
47. Б о л т а б о е в Ҳ. Хорижда Чўпоншунослик // Туркистон. 1997 йил, 26 ноябрь.
48. Б а к а е в а М. Қ. Англия, АҚШ адабиётидан ўзбек тилига шеърий таржима ва қиёсий шеършунослик муаммолари: Фил.фан. док. дисс...автореф. Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ. 2004. – 50 б.

49. Bradley S., Richmond C. B. The American Tradition in Literature. USA: WPC, 1962. – 1582 p.
50. Владимирова Н. В. Ўзбек ҳикояларида гоя ва образ. Тошкент: Фан, 1989. – 136 б.
51. Владимирова Н. В. Чўлпон – ҳикоянавис // Чўлпоннинг бадиий олами. Тошкент: Фан, 1994. 97–114-б.
52. Гётте И. В. Западно-Восточный Диван. М.: Наука, 1988. – 896 с.
53. Гегель Ф. Лекции по эстетике. Наука, 2001 Т.2. – 602 с.
54. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы. М.: Прогресс, 1979. – 320 с.
55. Днепр В. Д. Идеи времени и формы времени. Л.: Советский писатель, 1980.
56. Dakshleiger G. J. The Theme of the Friendship of Peoples in Soviet Historical Research. Asia in Soviet Studies. ed. B.G.Gafurov. (Moscow: Nauka Publishing, 1969.
57. Жўраев Қ. Таржима санъати. Тошкент: Фан, 1982. – 64 б.
58. Жалолов А. А. Ўзбек маърифатпарвалик адабиётининг ривожланиш жараёни: Фил.фан. док. дисс. ... Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 1994. – 256 б.
59. The Nationality Question in Soviet Central Asia/ E.Allworth, Timur Kocaoglu, Eden Naby and etc.;ed. E.Allworth. New York - Washington – London; Praeger publishers, 1973. – 191 p.
60. Исмагуллаев Х. Чўлпон ва жаҳон // Reform Movemnets and Revolutions in Turkistan: 1900–1924 ed. Timur Kocaoglu // Sota Haarlem, 2001. 227–286-б. (Мақола ўзбек тилида, китоб турк ва инглиз тилларида).
61. Исмагуллаев Х. Ўзбек адабиётининг оламшумул шухрати. Тошкент: Ўзбекистон, 1969. – 36 б.
62. Исмагуллаев Х. Абдулла Қодирий абадияти // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1994 йил 14 октябрь, 11 ноябрь.
63. Каримов Э. А. Развитие реализма в узбекской литературе. Ташкент: Фан, 1975. – 192 с.
64. Каримов Э. А. Реализм узбекской демократической литературы. Ташкент: Фан, 1975.
65. Каримов Н. XX аср адабиёти манзаралари. Тошкент: Ўзбекистон, 2008. – 532 б.

66. К а р и м о в Н. Истиқлолни уйғотган шоир. Тошкент: Маънавият, 2000. – 88 б.
67. К а р и м о в Н. Абдуҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон. Тошкент: Фан, 1991. – 84 б.
68. К а р и м о в Н. Усмон Носир. Ҳаётий лавҳалар, ҳужжатлар, ривоятлар. Тошкент: Шарқ, 1993. – 206 б.
69. К а р и м о в Н. Ф. XX аср ўзбек адабиёти тараққиётининг ўзига хос хусусиятлари ва миллий истиқлол мафқураси: фил. фан. док. дисс... автореф. Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 1993. – 48 б.
70. К а р и м о в Б. Қодирий қадр. Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2003. – 84 б.
71. К а р и м о в Б. Жадид мунаққиди. Вауд Маҳмуд. Тошкент: Университет, 2000. – 104 б.
72. К а р и м о в Б. Янгиланиш соғинчи. Тошкент: Адабиёт жамғармаси, 2004. – 80 б.
73. К а р и м о в Б. Чўлпон ва танқид / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Б. Каримов. Тошкент: Адабиёт жамғармаси, 2004. – 84 б.
74. К а р и м о в Б. XX аср адабиётшунослигида талқин муаммоси (қодирийшунослик мисолида): Фил.фан. док. дис. ... Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 2002. – 304 б.
75. Culler J o n a t h a n. Structuralist Poetics. Structuralism, Linguistics and the Study of Literature. Cornell University Press, Ithaca, New York. 1975. – 301 p.
76. Culler J o n a t h a n. Culler Jonathan. T Literary Theory. Oxford University Press. New York. 1997. – 150 p.
77. Culler J o n a t h a n. The Literary in Theory. Stanford University Press, Stanford, California. 2007. – 276 p.
78. K h a l i d A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Tsarist Central Asia: Ph.D.diss., Madison: University of Wisconsin, 1993. – 301 p.
79. K h a l i d A. The Politics of Muslims Cultural Reform. Jadidism in Central Asia. – Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 1998. – 335p.
80. K h a l i d A. Tashkent 1917: Muslim Politics in Revolutionary Turkestan // Slavic Review 55 (1996), pp. 270–296.

81. Khalid A. Russian History and the Debate over orientalism // *Explorations in Russian and Eurasian History*. –4 (2000), pp.691–699.
82. Khalid A. Printing, publishing, and reform in Tsarist Central Asia // *Middle East Studies*. 26 (1994), pp.187–200.
83. Khalid A. Visions of India in Central Asian Modernism: The Work of Abd ar – Ra'uf Fitrat // *Looking at the Colonizer*. Germany: Ergon Verlag, 2004. – 376 p. (Мақола инглиз тилида, китоб немис тилида chop этилган).
84. Лихачев Д. С. Историческая поэтика русской литературы. Санкт-Петербург: Издательство «Алетейя», 2001. – 508 с.
85. Lazzarini Edward J. Jadidism at the Turn o of the Twentieth Century: A View from Within // *Cahiers duminde russe et sovietique*. 6(1975), pp.245–277.
86. Lazzarini Edward J. From Bakchisarai to Bukhara in 1893: Ismail Bey Gasprinskii's journey to Central Asia // *Central Asian Survey*. 3 (1984), pp.77–88.
87. Lazzarini Edward J. Ismail Bey Gasprinskii and Muslim Modernism in Russia, 1878–1914: The dissertation written for taking Ph.D in philology. Washington: Washington University Press, 1973. – 212 p.
88. Маждий Абдулхамид. Танланган асарлар. Тошкент: Маънавият, 2000. – 160 б.
89. Мустафо Чўқай, Чўлпон, Отажон Ҳошим. Тошкент: Шарк, 1993. – 142 б.
90. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти / Б.Қосимов, Ш.Юсупов, У.Долимов ва б. Тошкент: Маънавият, 2004. – 464 б.
91. Мирвалиев С. Ўзбек романи. Тошкент: Фан, 1976. – 314 б.
92. Мирвалиев С. Қалблардан қалбларга (Ўзбек адабиёти чет элларда). Тошкент: Ўзбекистон, 1966. – 42 б.
93. Мусаев Қ. Бадий таржима ва нутқ маданияти. Тошкент: Ўқитувчи, 1976. – 158 б.
94. Мусаев Қ. Инглиз тилидан ўзбек тилига бадий таржиманинг стилистик масалалари: фил.фан.ном. дисс. ... Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 1967. – 322 б.
95. Марказий Осиё XX аср бошида: ислохотлар, янгилашиш, тараққиёт ва мустақиллик учун кураш // Халқаро конференция материаллари. Тошкент: Маънавият, 2001. – 142 б.
96. Murphy Ch. The Relationship of Abdulla Qadiriyy's Historical Novels to the Earlier Uzbek Literary Traditions: The dissertation

Written for taking Ph.D.-Washington: Washington University Press, 1980. – 209 p.

97. M i c a l l e f R o b e r t a M a r i a. The Role of Literature and Intellectuals in National Identity Construction : The Case of Uzbekistan. USA: University of Texas, 1997. – 215 p.

98. Muslims in Central Asia / Ch. Murphy and etc.;-Durham-London: Duke University Press, 1992, pp. 191–203.

99. V o l l m e r M., I r m s c h a r M. Translating Literatures. Stanford, CA: Stanford University Press, 1998. – 206 p.

100. Г е й Н, П и с к у н о в В. Эстетический идеал советской литературы. М., 1962. С.176.

101. Н а з а р о в Б. Ижодий ҳамкорлик. Э.Олвортнинг “Биринчи ўзбек драмаси” мақоласи таржимасига ёзилган сўзбоши // Жаҳон адабиёти. 8-сон. 2009 йил (инглиз тилидан З.Мирзаева таржимаси).

102. Н а з а р о в Б. Маҳмудхўжа Бехбудий // Ўзбек тили ва адабиёти. Тошкент, 1992. 3–4-сон. 71–74-б.

103. Н а з а р о в Б. Ўзбек адабий танқидчилиги. Гоявийлик. Метод. Қаҳрамон. Тошкент: Фан, 1979.- 286 б.

104. Н а з а р о в Б. Формирование и становление методологических принципов узбекской советской литературной критики: автореф. дис. ... док. фил. наук. Ташкент: ЎЗР ФА ТАИ. 1983. – 48 с.

105. Н о р м а т о в У. Қодирий боғи. Тошкент: Ёзувчи, 1995. – 218 б.

106. Н о р м а т о в У. “Ўткан кунлар” хайрати. Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 80 б.

107. Особые межлитературные общности / Дюришин и коллектив. Ташкент: Фан, 1993. – 156 с.

108. O b i d o v A. Dream of lightsome dawns. Tashkent: Yangi asr avlodi, 2001. –32 p. English translations of the Uzbek verses.Chulpon Usmon Nosir (Translated by Azam Obidov).

109. O b i d o v A. Tunes of Asia.-Tashkent:Yangi asr avlodi, 2004. - 63 p. Examples from the Uzbek poetry (Translated by Azam Obidov).

110. Р а с у л о в А. Р. Ҳозирги ўзбек танқидчилигида таҳлил ва талқин муаммоси (XX асрнинг 80–90-йиллари материалари асосида): фил.фан. док. дисс... автореф. Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 2002. – 44 б.

111. Р а с у л о в Т. Бадиий асар қанотлари. (Образ ва образлик. Услуб). Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1976. – 174 б.

112. Рубцов Н. Н. Символ в искусстве и жизни. М.: Наука, 1991. – 176 с.
113. Ризаев Ш. Жадида драмаси. Тошкент: Шарқ, 1997. – 320 б.
114. Naby E. The period Literature of Uzbek literature: The Tajik and Uzbek Literary Prose from 1990 till 1932: The dissertation written for taking Ph.D. NY.: Columbia University Press, 1975. – 240 p.
115. Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900–1924. Studies in Honour of Osman Khoja / Edward.A, Adeeb Khalid, Baymirza Hayit etc.; ed.Timur Kocaoglu. Netherlands: Haarlem, 2001. – 493 p.
116. Russia's Orient. Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917/ M.Khodorkovsky, Y.Slezkine, E.J.Lazzerini, A.Khalid and etc.; ed. Daniel R.Brower and E.J.Lazzerini. Bloomington: Indiana University Press, 1997. – 335 p.
117. Сигал Н. А. Язык и стиль публицистики И.Г.Гердера // Литература и эстетика. Л.: Изд-во Лен-кого ун-та, 1960. С. 51–85.
118. Султон И. Адабиёт назарияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 408 б.
119. Саримсоқов Б. И. Бадиийлик асослари ва мезонлари. Тошкент: х/т. А.С.Аҳмедова босмаҳонаси, 2004. – 128 б.
120. Сирожидинов С. Абдулҳамид Мажидий. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982. – 120 б.
121. Cirtautas I. The Continuing Importance of Autobiographical Writings in Eastern Turkic Literature // A paper presented at the 1981 Middle East Studies Association Annual Meeting. USA. P.65–76.
122. Саломов Ф. Таржима ташвишлари. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – 190 б.
123. Турдиев Ш. Беҳбудий Америкада // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1992 йил 17 апрель.
124. Турдиев Ш. 20-йиллар ўзбек ҳикояси: фил.фан. ном. дисс. ... Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 1968. – 176 б.
125. Таржимонлик маҳорати / Ф. Саломов ва б. Тошкент: Фан, 1979. – 196 б.
126. Timur Kosaoglu. Turkistanda turkce ilk tiyatro eseri: Mahmud Hoca Behbudi'nin "Pederkus" (Baba katili) piyesi – 1913. Turkluk Arastirmalari Dergesi. Istanbul, Bahar 2004. 177–382-s.
127. Храпченко М. Б. Творческая индивидуальность писателя и развития литературы. М., 1970. – 392 с.

128. Ч ў л п о н. Адабиёт надур. Адабий танқидий мақолалар. Тошкент: Чўлпон, 1994. – 240 б.
129. Ч ў л п о н. Гўзал Туркистон. Тошкент: Маънавият, 1997. – 118 б.
130. Ч ў л п о н. Ойдан-да гўзал... Шеърлар. Тошкент: Андижон нашриёти, 1997. – 80 б.
131. Ч ў л п о н. Яна олдим созимни. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – 576 б.
132. C h o l p o n. "To a Devastated Land" Central Asian Journal, vol. X, №1, 1965, pp.61–71 (translated by Edward Allworth).
133. Ч ў л п о н. Бузилган ўлкага // Ўрта Осиё журнали. 1 (1965). 61–71-б. (Инглиз тилига Э.Олворт таржимаси).
134. Чўлпон шеърлари инглиз тилида // Жаҳон адабиёти. 1998-йил. 4-сон. 134–138-б.
135. Ш а р а ф и д д и н о в О. Ижодни англаш бахти. Тошкент: Шарқ, 2004. – 637 б.
136. Ш а р а ф и д д и н о в О. Чўлпон. Тошкент: Чўлпон, 1991. – 112 б.
137. Ш а р а ф и д д и н о в О. Мустафо Чўқай, Чўлпон, Отажон Ҳошим. Тошкент: Шарқ, 1993. – 144 б.
138. Ш а р а ф и д д и н о в О. Чўлпонни англаш. Тошкент: Ёзувчи, 1994. – 48 б.
139. Ш а р о п о в А. Оламллар ичра оламллар. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978. – 224 б.
140. L y o n s, S h a w n T. Resisting Colonialism in the Uzbek Historical Novel Kecha va Kunduz (Night and Day), 1936. Inner Asia 3 (2001).
141. L y o n s, S h a w n T. Chase Away This Pig from the Mosque: Eastern Politics in the Indian Dramas of Abdurauf Fitrat [Dramas Set in India by an Uzbek Author and Dramatist].» Central Asian Survey 22. 2–3 (2003), pp. 299–313.
142. L y o n s, S h a w n T. Otabek's Return : Ignoring the Lessons of Jadid Reformism in Modern Uzbekistan.» Journal of Central Asian Studies 5.1 (2000), pp.2–13.
143. E l i z a b e t h E. Central Asians under Russian Rule. N.Y.: Ithaca, 1966. – 275 p.

144. Я г м у р а д о в Б. Образ коммуниста в послевоенной туркменской советской поэзии: автореферат дис. ... на соискание учен. степени канд. филол. наук. Ашхабад, 1964. – 22 с.

145. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 2 томлик 1-том. М.: Рус тили нашриёти, 1981. – 632 б.

146. Қ о д и р и й А. Кичик асарлар. Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1969. – 214 б.

147. Қ о д и р и й А. Ўжод машаққати. Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 16 б.

148. Қ о д и р о в М. Ўзбек халқ томоша санъати. Тошкент: Фан, 1981. – 224 б.

149. Қ ў ш ж о н о в М а т ё қ у б. Ўзбекнинг ўзлиги. Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. – 136 б.

150. Қ ў ш ж о н о в М а т ё қ у б. Қодирий – эркислик қурбони. Тошкент: Фан, 1992. – 96 б.

151. Қ ў ш ж о н о в М. Ҳаёт ва қахрамон. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – 366 б.

152. Қ ў ш ж о н о в М. Ўжод масъулияти. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – 342 б.

153. Қ ў ш ж о н о в М. Ҳаёт адабиёт кўзгусида. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. – 296 б.

154. Қ о с и м о в Б. Миллий уйғониш. Тошкент: Маънавият, 2002. – 400 б.

155. Қ о с и м о в Б. Маслақдош: Бехбудий, Ажзий, Фитрат. Тошкент, 1994. – 236 б.

156. Қ у р о н о в Д. Чўлпон насри поэтикаси. Тошкент: Шарқ, 2004. – 288 б.

157. Қ у р о н о в Д. Адабиёт надир ёки Чўлпоннинг мангу саволи. Тошкент: Zarqalam, 2006. – 128 б.

158. Ғоявий кураш ва ўзбек адабиёти / Л.Қаюмов, М.Нурмухаммедов, М.Қўшжонов ва б. Тошкент: Фан, 1985. – 126 б.

159. Ҳаққулов И. Чўлпон шеърятининг хорижда ўрганилишига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 1992. 3–4-сон. 19–21-б.

160. Ҳ о т а м о в Н., С а р и м с о қ о в Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли лугати. Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – 376 б.

Мундарижа

Б.Назаров. <i>Зулхуморнинг дадил қадами ёки хосиятли изланишлар</i>	3
ДЕБОЧА ЎРНИДА	8
ЖАДИД АДАБИЁТИНИНГ АМЕРИКАДА ЎРГАНИЛИШ БОСҚИЧЛАРИ	16
Талқинда ижтимоий ва адабий муаммолар синкретизми	44
Маърифатпарварлик концепциясининг бадиий-ғоявий тадқиқи	63
Миллий истиқлол ва миллатпарварликнинг ғоявий-бадиий таҳлили	78
ЖАДИД АДАБИЁТИ НАМУНАЛАРИНИНГ ИНГЛИЗ- ЧА ТАРЖИМАЛАРИ	96
Таржима ва адекватлик.....	96
Таржимада сўз танлаш муаммоси	127
АДАБИЙ-ТАНҚИДИЙ МАҚОЛАЛАР	154
Қодирий романларининг структурал таҳлили ва тадқиқотлардаги етакчи тамойиллар.....	154
Ўзбек ва хорижлик олимлар бадиий асар ғояси талқинидаги тафовутларнинг назарий методологик асослари.....	166
XX аср ўзбек адабиётида ижобий типларнинг юзага келиш омиллари талқини	184

Ўзбек жадиd адабиёти намуналарида интеллектуал қахрамон антиподи тасвири ва эстетик идеал	190
Абдурауф Фитрат фаолиятининг ўрганилиши: ўзига хос ёндашув ва қарашлар	197
“Мувозанат”нинг Америкадаги талқини	206
Хориж олимлари изланишларида ижтимоий-бадий синкретик таҳлил принциплари	215
Манзилан – олис, кўнгилга яқин (америкалик ўзбекшунос олим Э.Олворт билан суҳбат)	219
Нега дунё ўзбек адабиётини танимайди? (Американинг Мичиган университети тадқиқотчиси Рейчел Ҳаррел билан суҳбат).....	231
ХУЛОСА	242
ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	252

УДК 821.512.133(73)

ББК 83.3(5Ў)6

М 54

Мирзаева, Зулхумор

XX аср ўзбек адабиётининг Америкада ўрганилиши: монография / З.Мирзаева; масъул муҳаррир Б.Назаров; ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти. – Т.: Фан, 2011. – 264 б.

ISBN 978-9943-19-154-9

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.

Муҳаррир: М. Содиқова
Тех. муҳаррир: М. Абидова
Мусахҳих: Б. Мирзаева
Саҳифаловчи: Д. Абдуллаев

Нашриёт лицензияси АИ №138, 27.04.2009 й.

Нашриёт рақами: з-99. Теришга берилди 20.09.2011.
Босишга рухсат этилди 19.12.2011. Қоғоз бичими 84x108^{1/32}.
Офсет босма. Офсет қоғози. Arno Pro гарнитураси.
Ҳисоб-нашриёт т. 12,0. Шартли-босма т. 12,2.
Тиражи 300. Келишилган нархда.

ЎзР ФА “Фан” нашриёти. 100170, Тошкент, И.Мўминов кўчаси,
9-уй.

Тел/факс (8-371) 262-80-65, 262-70-40

ЎзР ФА “Фан” нашриёти оригинал-макетидан
"Shidasp" МЧЖ бомахонасида чоп этилди. 87-бўйртма.
100200, Тошкент шаҳри, С.Рахимов кўчаси, 70^б-уй.